

Sosyal Bilimler
Enstitüsü

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK ANABİLİM DALI
GAZETECİLİK BİLİM DALI

**2000 SONRASI MUHAFAZAKÂR MEDYANIN YAPISAL DÖNÜŞÜMÜ:
YENİ ŞAFAK ve MİLLÎ GAZETE ÖRNEKLERİ**

Doktora Tezi

ŞENOL ÇARIK

İstanbul, 2022

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK ANABİLİM DALI
GAZETECİLİK BİLİM DALI

**2000 SONRASI MUHAFAZAKÂR MEDYANIN YAPISAL DÖNÜŞÜMÜ:
YENİ ŞAFAK ve MİLLÎ GAZETE ÖRNEKLERİ**

Doktora Tezi

ŞENOL ÇARIK

Danışman: PROF. DR. H. BARIŞ DOSTER

İstanbul, 2022

ÖZET

Toplumun köklü bir biçimde değişmesine karşı çıkan muhafazakârlık, bu tavrına gerekçe olarak, radikal değişikliklerin ardından düzeltilmesi olanaksız sonuçlar ve yıkımların ortaya çıkacağı savını öne sürmektedir. Muhafazakâr düşünce, eski düzene ait kurumların birçoğunun bugün de varlığını sürdürmesini savunmaktadır. Köklü değişikliklere karşı tepki gösterirken, bir yandan da değişimin olağan bir şekilde meydana gelmesini istemekte, böylelikle eski düzene ait kurumların doğal bir dönüşüm geçireceği düşünülmektedir. Türkiye’de ise bilhassa Tanzimat ve Islahat Hareketleri sürecinde değişimin hali hazırdaki kurumların korunarak hayata geçirilmesi düşüncesine rağmen, bu fikri yeterli bulmayan muhafazakâr bir duruş belirlemiştir. Cumhuriyet’in ilk döneminde ise gelenekçi ve kültürel bakış açısıyla, cumhuriyetçi muhafazakâr yaklaşımla entelektüel bir temel oluşmuştur. Demokrat Parti ile merkez sağın ideolojisi olarak kabul edilen muhafazakârlığın gelişmesiyle birlikte sermaye yapısında zaman içerisinde değişimler görülmüştür. Özellikle de 1980 sonrasında politik ve ekonomik alandaki değişimler, muhafazakâr sermaye ve medya yapısında dönüşümleri ortaya çıkarmıştır.

Bu çalışmadaki temel tezimiz, Türkiye’de muhafazakâr medyanın 2000 sonrasında, özellikle de Adalet ve Kalkınma Partisi’nin 2002’de iktidara gelişiyle birlikte yapısal anlamda, haber içeriği ve söylem anlamında değişiklik gösterip, dönüştüğüdür. Öncesinde daha çok Anadolu’da etkin iş adamları, KOBİ’ler, tüccarlar ve esnafa dayanan muhafazakâr sermaye tabanı, 2000 sonrasında gittikçe büyümüş, holdingleşme artmıştır. Muhafazakâr burjuvazi daha da büyümeyi ve dışa açılmayı hedeflemiş, küresel sermaye ve Avrupa’yla ilişkileri geliştirerek sistemle bütünleşmeye çalışmıştır. Geçmişteki radikal tavır yerini daha ılımlı bir söyleme, neoliberalizm ve piyasa koşullarına uygun bir yapıya bırakmıştır. Bu değişim sonucunda muhafazakâr çevrenin siyasetlerinin ve söylemlerinin değişmeye başladığı görülmüştür. Adalet ve Kalkınma Partisi’nin 2002 yılında iktidar oluşunun ardından yürüttüğü ılımlı ve merkezileşen siyaset ve söyleminin, 1980’li ve 1990’lı yıllarda bir bölümü kapitalist sisteme muhalefet eden, bir bölümü ise “ahlaklı kapitalizm”i savunan, başka bir bölümü ise çoğunlukla dini ve kültürel referanslarla meseleleri yorumlamaya çalışan siyasal İslamcı-muhafazakâr çevre ve yayınları üzerindeki etkisi çalışmada ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. Bu kesimin büyük çoğunluğunun 2000 sonrasında, siyasal iktidarın politika ve söylemleri paralelinde dönüşüm gösterdiği görülmüştür. Ana akım medyanın sahipliğinin süreç içerisinde siyasi iktidara yakın sermaye gruplarına geçişiyle birlikte ana akım medya-muhafazakâr medya arasındaki farklar azalmış, medyanın büyük çoğunluğu merkezileşmiş benzer bir yapıya dönüşmüştür. Bu sebeplerden ötürü, yeni muhafazakâr sermayenin sahipliğini yaptığı medya grupları, sadece muhafazakâr medyayı değil bir anlamda bu medyanın da dâhil olduğu yeni merkezi medyayı da içermektedir.

Anahtar kelimeler: Muhafazakâr Medya, Basın, Gazete, Yapısal, Dönüşüm, Muhafazakârlık

ABSTRACT

Conservatism, which opposes the radical change of society, suggests the argument that after radical changes there will be consequences and destructions that cannot be corrected. Conservative thought advocates that many of the institutions belonging to the old order continue to exist today. While opposing to radical changes, conservatism advocates that change should occur in the usual way, so that it is believed that the institutions belonging to the old order will undergo a natural transformation. In Turkey, in particular, despite the idea that the change should be implemented through protecting the existing institutions, especially in the process of the Tanzimat and Reclamation Movements, a conservative stance has emerged that does not consider this idea sufficient. In the first period of the Republic, an intellectual basis was formed from a traditionalist and cultural point of view, as well as a republican conservative approach. With the development of conservatism, which is considered as the ideology of the Democratic Party and the center-right, changes have been observed in the capital structure over time. In particular, changes in the political and economic sphere after 1980 have led to transformations in the structure of conservative capital and the media.

Our main thesis in this study is that conservative media in Turkey has changed and transformed structurally in terms of news content and discourse after 2000, especially since the Justice and Development Party came to power in 2002. Previously, the conservative capital base, which was mostly based on influential businessmen, small and medium enterprises, merchants and tradesmen in Anatolia, has grown more and more after 2000, and the holding has increased. The conservative bourgeoisie aimed to grow further and expand outward, tried to integrate with the system by developing global capital and relations with Europe. The radical attitude of the past has been replaced by a more moderate rhetoric, neoliberalism and a structure in accordance with market conditions. As a result of this change, it has been observed that the policies and discourses of the conservative environment have started to change. After coming to power, the Justice and Development Party took power in 2002 and conducted a part in politics and discourse of the 1980s and 1990s centralization on those who oppose the capitalist system, there is a section called “moral capitalism” I defended, another part that tries to interpret cultural references and political issues, mostly with religious Islamic-conservative publications and study the impact on the environment has been investigated in detail. Parallel to changing policies and discourses of the political power, it has been seen that the vast majority of this segment has been transformed after 2000. With the transition of ownership of mainstream media to capital groups close to political power in the process, the differences between mainstream media and conservative media have decreased, and the vast majority of media has decentralized into a similar structure. For these reasons, the media groups owned by the new conservative capital include not only the conservative media, but also the new central media, including these media in a sense.

Keywords: Conservatism, Conservative Media, Press, Newspaper, Transformation

ÖNSÖZ

Türkiye’de medya her dönemde siyasal ve toplumsal gelişmelerde önemli bir işleve sahiptir. Bu sebeptendir ki; kitle iletişim araçlarının siyasal yapılar açısından değeri yüksek olmuştur. Aynı zamanda kitle iletişim araçlarının rızanın temininde ve ideolojinin yeniden üretiminin devamlılığında rolü büyüktür. Türkiye’de 1980 sonrasında neoliberal sistemle birlikte birçok alanda olduğu gibi basın/medya alanında da değişim ve dönüşüm meydana gelmiştir. 2000 sonrasında muhafazakâr sermaye yapısının dönüşümüyle birlikte muhafazakâr medyada da dönüşümler görülmüştür.

Bu çalışmada, genel itibariyle muhafazakârlık, Türkiye’de muhafazakârlık ve basının tarihsel arka plânı ana hatlarıyla ele alınmıştır. Genel anlamıyla muhafazakâr medyanın yapısal dönüşümü siyasal ve düşünsel zeminin değişimiyle birlikte analiz edilmiş, çalışmada *Yeni Şafak* ve *Milli Gazete* örnekleri incelenmiştir.

Tez yazım süreci boyunca kendisinden çok şey öğrendiğim, desteğini esirgemeyen ve akademik çalışmalarım boyunca çok şey öğrenmeye devam edeceğimi bildiğim, danışmanım Sayın Prof. Dr. H. Barış Doster’e, hocalarım Prof. Dr. Mehmet Özçağlayan’a, Prof. Dr. Arzu Kihir’e teşekkürü borç bilirim. Ayrıca çalışmam boyunca bana hep yardımcı olan ve desteklerini her zaman hissettiğim değerli arkadaşlarım Gizem Orçin, Göksel Basmacı, Canan Eyigün, Sinem Şirin, Adnan Tetikol’a, Dr. Barış Zeren’e, her zaman yanımda olan sevgili eşime ve aileme teşekkürlerimi sunarım.

İBB Taksim Atatürk Kitaplığı’nda gazete incelemelerim esnasında büyük destek veren kütüphaneci, araştırmacı-yazar, Türk Kütüphaneciler Derneği eski Genel Başkan Yardımcısı sevgili dostum Aydın İleri’nin 22 Ocak 2022’de Covid-19 nedeniyle aramızdan ayrılışının derin üzüntüsünü yaşıyorum. Kendisini saygı, sevgi ve şükranla anıyorum.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	viii
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

MUHAFAZAKÂRLIĞIN KAVRAMSAL, KURAMSAL ve TARİHSEL BOYUTU

1.1 Muhafazakârlık Kavramı.....	4
1.2 Muhafazakârlığın Temel Özellikleri.....	9
1.3 Muhafazakârlığın Ögeleri.....	13
1.4 Muhafazakâr Düşünceye Tarihsel Bakış.....	19
1.5 Muhafazakârlığın Türleri.....	21
1.5.1. Kıta Avrupası Muhafazakârlığı.....	22
1.5.2. Anglo-Amerikan Muhafazakârlığı.....	24
1.5.3. İngiliz Muhafazakârlığı.....	25
1.6. Günümüzde Muhafazakârlığın Görünümü.....	26
1.6.1. Neoliberalizm-Muhafazakârlık İlişkisi.....	29
1.6.2. Neo-Muhafazakârlık (Yeni Muhafazakârlık).....	29

2. BÖLÜM

TÜRKİYE’DE MUHAFAZAKÂRLIK

2.1. Türk Muhafazakârlığının Kültürel ve Siyasal Kökleri.....	37
2.2. Türkiye’de Muhafazakâr Düşünce Üzerine Tarihsel Bakış.....	40
2.3. 1923-1950 Döneminde Muhafazakârlık.....	44
2.4. Demokrat Parti Döneminde Muhafazakârlık (1950-1960).....	51
2.5 1960-1971 Döneminde Muhafazakârlık.....	55
2.6. 1971-1980 Döneminde Muhafazakârlık.....	59
2.7. 12 Eylül 1980 Döneminde Muhafazakârlık (1980-2002).....	66
2.8. 2002-2020 Döneminde Muhafazakârlık.....	75

3. BÖLÜM

TÜRKİYE’DE MUHAFAZAKÂR MEDYA

3.1. Türkiye’de Basının Tarihsel Arka Plânı.....	82
3.1.1. Kurtuluş Savaşı’nda Basın (1919-1923).....	83
3.1.2. 1923-1950 Döneminde Basın.....	84
3.1.3. Demokrat Parti Döneminde Basın (1950-1960).....	86
3.1.4. 27 Mayıs 1960-12 Mart 1971 Döneminde Basın.....	88
3.1.5. 12 Mart 1971-12 Eylül 1980 Döneminde Basın.....	89
3.1.6. 12 Eylül 1980 Sonrasında Basın (1980-2000).....	90
3.1.7. 2000-2020 Döneminde Medya.....	92
3.2. Türkiye’de Muhafazakâr Basın.....	94
3.2.1. 1923-1950 Döneminde Muhafazakâr Basın.....	95
3.2.2. 1950-1960 Döneminde Muhafazakâr Basın.....	98

3.2.3. 1960-1971 Döneminde Muhafazakâr Basın.....	99
3.2.4. 1971-1980 Döneminde Muhafazakâr Basın.....	104
3.2.5. 1980-2000 Döneminde Muhafazakâr Medya.....	108

4. BÖLÜM

2000 SONRASI TÜRKİYE’DE MUHAFAZAKÂR MEDYANIN YAPISAL DÖNÜŞÜMÜ: YENİ ŞAFAK ve MİLLÎ GAZETE ÖRNEKLERİ

4.1. Muhafazakâr Sermayenin Yükselişi.....	118
4.2. 2000 Sonrasında Muhafazakâr Medya (2000-2020).....	120
4.3. Muhafazakâr Medyanın 2000 Sonrası Dönüşümü.....	127
4.4. Milli Gazete.....	130
4.4.1. Gazetenin Kuruluşu, Künyesi.....	131
4.4.2. Gazetenin Yazarları.....	134
4.4.3. Gazetenin Genel Özellikleri.....	136
4.4.4. Gazetede Yayınlanan Reklam ve İlanlara Genel Bakış.....	137
4.4.5. Tiraj Durumu.....	138
4.4.6. Yayın Politikası ve Haber Dili.....	138
4.4.7. İnternet Sitesi.....	140
4.5. Yeni Şafak Gazetesi.....	141
4.5.1. Gazetenin Kuruluşu, Künyesi.....	142
4.5.2. Gazetenin Yazarları.....	144
4.5.3. Gazetenin Genel Özellikleri.....	146
4.5.4. Gazetede Yayınlanan Reklam ve İlanlara Genel Bakış.....	146
4.5.5. Tiraj Durumu.....	147
4.5.6. Yayın Politikası ve Haber Dili.....	148
4.5.7. İnternet Sitesi.....	148

4.6. Gündemdeki Çeşitli Olayların Yeni Şafak ve Milli Gazete’de Yer Alışı Üzerine İnceleme.....	149
4.6.1. Büyük Ortadoğu Projesi (BOP).....	149
4.6.2. Irak Tezkeresi.....	151
4.6.3. ABD’nin Irak’ı İşgali.....	155
4.6.4. Süleymaniye’de Türk Askerinin Başına ABD’li Askerler Tarafından Çuval Geçirilmesi.....	159
4.6.5. AB Üyeliği ve Müzakere Süreci.....	161
4.6.6. Kıbrıs’ta Annan Plânı.....	164
4.6.7. Arap Baharı.....	169
4.6.8. Türkiye’de 2017 Anayasa Değişikliği Referandumu.....	172
4.6.9. İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimleri.....	173
4.6.10. ABD Başkanlık Seçimleri.....	176
SONUÇ.....	178
KAYNAKÇA.....	185

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AGD	Anadolu Gençlik Derneği
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
ASKON	Anadolu Aslanları İşadamları Derneği
BİK	Basın İlan Kurumu
BM	Birleşmiş Milletler
BOP	Büyük Ortadoğu Projesi
BRT	Boğaziçi Radyo Televizyonu
BTP	Bağımsız Türkiye Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
ĐİSK	Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DSP	Demokratik Sol Parti
DYP	Doğru Yol Partisi
FP	Fazilet Partisi
HSYK	Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu
IDP	İslahatçı Demokrasi Partisi
İBB	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İDP	İslamcı Dergiler Projesi
İHA	İhlas Haber Ajansı
İTO	İstanbul Ticaret Odası
KHK	Kanun Hükmünde Kararname
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsü

KKTC	Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
MBK	Milli Birlik Komitesi
MÇP	Milliyetçi Çalışma Partisi
MGV	Milli Gençlik Vakfı
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MNP	Milli Nizam Partisi
MP	Millet Partisi
MSP	Milli Selamet Partisi
MTTB	Milli Türk Talebe Birliği
MÜSİAD	Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği
RP	Refah Partisi
SHP	Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SP	Saadet Partisi
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TGRT	Türkiye Gazetesi Radyo Televizyonu
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TKP	Türkiye Komünist Partisi
TMSF	Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TÖS	Türkiye Öğretmenler Sendikası
TRT	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TÜSİAD	Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği
YDP	Yeniden Doğuş Partisi
YMM	Yeniden Milli Mücadele
YÖK	Yüksek Öğretim Kurulu
YSK	Yüksek Seçim Kurulu
YTP	Yeni Türkiye Partisi

GİRİŞ

Muhafazakârlık; Endüstri Devrimi, Aydınlanma Devrimi ve Fransız Devrimi gibi devrimlerin yaşandığı 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkan bir siyasal düşüncedir. “Tutuculuk”, “gericilik”, “dindarlık” gibi birçok yaygın kullanımı da bulunan düşünce, çıkışı itibariyle devrimlere ve devrimci ideolojiye, özünde 1789 Fransız Devrimi’ni meydana getiren ve fikri temelini biçimlendiren “aydınlanma” ve “modernite”ye bir tepki şeklinde ilerleyen akımın adıdır. Bu siyasal düşünce, toplumun köklü bir şekilde değişimine karşı çıkmakta, buna gerekçe olarak da radikal çaptaki değişimlerin sonucunda düzeltilmesi (revizyonu) mümkün olmayan etkilerin ve yıkımların oluşacağı iddiasını göstermektedir. Muhafazakâr düşünceyi savunanlar eski düzenin birçok kurumunun günümüzde de varlığını devam ettirmesi gerektiğini dile getirmektedirler. Köklü değişimlere karşı çıkarken, doğal bir değişimden yanadırlar ve eski düzenin kurumlarının doğal bir dönüşüm geçireceğini ileri sürmektedirler. Bütün bu yönleriyle; devrime, ilerlemeye, değişime, akla ve moderniteye karşı oluşuyla muhafazakârlık, tarihsel ve toplumsal dönüşümlere direnmektedir. Daha çok mevcut ya da kadim düzenin hem kurumlarını hem de kültürel değerlerini koruma ve yenileme eğilimindedir. Devrimci düşünceye ve sola karşıdır. Bu karşıtlık temelinde, tarihsel süreç içerisinde kendisi gibi devrim ve sol karşıtı başka siyasal düşüncelerle ve ideolojilerle işbirliği yoluna da gitmiştir.

Türkiye’de ise özellikle Tanzimat ve Islahat Hareketleri döneminde değişimin mevcut kurumların korunarak yaşama geçirilmesi fikrine rağmen, bu düşünceyi yeterli görmeyen muhafazakâr bir tavır belirlemiştir. Cumhuriyet’in ilk yıllarında devrime yönelik doğrudan bir ifadede bulunmasa da muhafazakâr tavır, gelenekçi ve kültürel bakış açısıyla, zaman zaman da “cumhuriyetçi muhafazakâr” anlayışla entelektüel bir arka plân oluşturmuştur. Zaman içerisinde siyasal söylem olarak Demokrat Parti (DP) ile birlikte merkez sağın ideolojisi olarak benimsenmiştir. Yeni Dünya Düzeni’nin hâkim olduğu 1980’le birlikte Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve İngiltere’de etkin hale gelen ve iktidara yerleşen ifade, gelişmekte olan öteki ülkelerde de etkili olmaya çalışmıştır. Söylem doğrultusunda, ülkemizde bu yönde bir siyasal alan gelişmiş ve kendine özgü kodlarla kesişen düşünce şekli belirlemiştir. Bu düşüncenin bir tarafı gelenekten beslenen dini anlatımla oluşurken, diğer tarafta ise yönünü değişime döndüren bir kavrayış söz konusu olmuştur. 1983 yılında Anavatan Partisi (ANAP) ile iktidara gelen bu söylemin, 2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi ile giderek yaygınlaştığı görülmektedir.

Ülkemizin siyasal ve sosyal atmosferinde muhafazakârlığın Siyasal İslam ve milliyetçilikle birlikte yürüdüğü gözlenmiştir. Muhafazakârlık kavramının özellikle yakın dönemde öne çıktığı görülmekte ve kimi yurttaşların siyasal kimliğini “muhafazakâr” olarak tanımlaması dikkat çekmektedir. 1980’lerle birlikte başlayan sürecin yarattığı koşullar ve özellikle de 2002’den bu yana iktidarda olan Adalet ve Kalkınma Partisi’nin kendisini “muhafazakâr demokrat” olarak tanımlaması,

bu siyasal çizgideki kişilerin kendilerini sözü edilen siyasal kimlikle ifade etmesini beraberinde getirmiştir.

Çalışmadaki hipotezimiz, Türkiye’de muhafazakâr medyanın 2002’de yılında Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidar olmasının ardından yapısal anlamda, içerik ve söylem olarak değişimler gösterdiği ve dönüştüğüdür. Burada belirleyici olan muhafazakâr sermaye yapısının değişimidir. 1990’lar öncesine kadar daha çok Anadolu’da etkin olan iş adamı, küçük ve orta büyüklükteki işletme sahipleri ile tüccar ve esnaf kesimine dayanan Siyasal İslamcı-muhafazakâr yapı, bu tarihten sonra giderek büyümüş, holdinglerin sayısı gittikçe artmıştır. Sermaye yapısının dönüşümüyle birlikte muhafazakâr çevre siyasal, toplumsal ve kültürel anlamda değişim göstermiştir. 1980 öncesinde daha dar ve marjinal anlamda yayın yapan basın yayın kuruluşları, 12 Eylül rejiminin ve yarattığı siyasal ortamın da desteğiyle kitleselleşmeye ve yayın çizgisini değiştirmeye başlamıştır. Çeşitli holdingler, siyasal yapılar ve tarikat çevreleri 1990’lı yıllardan itibaren çok sayıda gazete, dergi, radyo istasyonu ve televizyon kanalı kurmuşlardır. 2002 yılından itibaren, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidara gelişiyle Siyasal İslamcı-muhafazakâr çevrenin siyasetlerini ve söylemlerini değiştirmeye başladığı görülmüştür. Daha sert ve radikal tutumlar yerini ılımlı bir söyleme, liberalizmle ve piyasayla işbirliği halinde yürüten bir siyasete bırakmıştır. Bu tarz ve söylem değişikliği Siyasal İslamcı-muhafazakâr medyanın da yayın politikalarını, sınırlı bir kesim haricinde, büyük oranda değiştirmiştir.

Tezde, ilk olarak “muhafazakârlık” kavramının kuramsal yapısı, temel öğeleri, muhafazakârlığın türleri ve geçmişten günümüze muhafazakârlığın tarihsel seyri incelenecektir. Muhafazakârlık kavramını düşünsel ve tarihsel arka planıyla ortaya koymak ve geçirdiği evrelerin değerlendirmesini yapmak hedefler arasındadır.

İkinci bölümde ise; Türkiye’de muhafazakârlık kültürel ve siyasal kökleri üzerinden ele alınarak, izlediği süreç Cumhuriyet’in ilk döneminden başlayıp önemli tarihsel evrelere ayrılarak 2020 yılına kadar irdelenecektir. Muhafazakârlığın Türkiye’de geçirdiği evrelerin ve geldiği aşamanın anlaşılabilmesi için aynı zamanda genel siyasal gelişmeler de aktarılacaktır. Hangi dinamiklerin siyasal İslam’ı ve muhafazakârlığı büyüttüğü, hangilerinin geriletmediği, dünyadaki dengelerin ve emperyalizmin bu noktada payının olup olmadığı veya ne kadar olduğu konusunda çeşitli tartışmalarda bulunulacaktır.

Üçüncü bölüm; “Türkiye’de muhafazakâr medya” başlığını taşımaktadır. Ancak öncesinde, genel olarak Türkiye’de basın; Cumhuriyet’in kuruluşundan 2020 yılına kadar incelenecektir. Bu anlatım içerisinde, 2002 öncesinde “ana akım” olarak tarif edilen medyanın zamanla nasıl değişimler yaşadığı, dönüştüğü ya da el değiştirdiği, ardından siyasal iktidarı destekleyen medyanın nasıl oluşturulduğu ana hatlarıyla belirtilecektir. Sonrasında, Türkiye’de muhafazakâr basın tarihsel olarak ele alınacaktır. İlk olarak muhafazakâr sermayenin yükselişi ve bu yükselişin medya sektörüne etkileri

ortaya konulacaktır. 2002 sonrasında, kendi siyasal kimliğini “muhafazakâr demokrat” olarak tarif eden Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidarında, muhafazakârların değişen sermaye yapısı, ülkedeki siyasal, iktisadi, toplumsal ve kültürel değişimle birlikte muhafazakâr medyadaki yapısal değişimler ve dönüşümler ortaya konulacaktır.

Dördüncü ve son bölümde de; Türkiye’deki mevcut muhafazakâr medyanın önemli temsilcileri olan ve muhafazakâr düşüncenin fikir, siyaset ve pratik üretimde işlevsel kurumları olarak görülen *Yeni Şafak* ve *Milli Gazete* incelenecektir. Bu incelemenin amacı; kurulduğu tarihten itibaren önce Refah Partisi, sonra da Adalet ve Kalkınma Partisi çizgisinde yayın yapan *Yeni Şafak* gazetesi ve Milli Görüş geleneğinin sözcüsü olan *Milli Gazete* örneklerinden hareketle, Türkiye’deki muhafazakâr medyanın dönüşümünü ortaya koymaktır. Burada muhafazakâr söylemin geçirdiği değişim ve dönüşümün boyutları belirtilmeye çalışılacaktır.

Çalışmada yöntem olarak; muhafazakârlık, Türkiye’de muhafazakârlık, Türkiye’de medya ve muhafazakâr medya konularında literatür taraması yapılacaktır. Kitap, dergi, gazete, makale, tez gibi önemli birçok kaynaktan yararlanılacaktır. *Yeni Şafak* ve *Milli Gazete*’nin nüshaları incelenecek, kuruluşu ve yapısına ilişkin bilgiler verilecek, süreç içerisindeki dönüşüm örneklerle aktarılacaktır. Muhafazakâr kesimin en büyük gruplarının başında gelen Milli Görüş hareketinde 2000 sonrasındaki bölünme sonucunda Adalet ve Kalkınma Partisi’nin kuruluşu, 2002’de iktidar oluşuyla meydana gelen değişimler ve dönüşümler ortaya konulacaktır.

Milli Görüş’ün ve bu hareketin gelenekçi kanadının sesi olan, günümüzde Saadet Partisi çizgisinde yayın yapan “Milli Gazete” ile Adalet ve Kalkınma Partisi çizgisinde yayın yapan “Yeni Şafak” gazetelerinin dünya ve Türkiye gündeminde meydana gelen; Büyük Ortadoğu Projesi (BOP), Irak Tezkeresi, ABD’nin Irak’ı işgali, Süleymaniye’de Türk Askerlerinin Başına ABD’li Askerler Tarafından Çuval Geçirilmesi, Kıbrıs’ta Annan Planı, Avrupa Birliği (AB) Üyeliği ve Müzakere Süreci, Arap Baharı, Anayasa Değişikliği Referandumu, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimleri ve ABD Başkanlık Seçimleri gibi önemli görülen çeşitli tarihsel gelişmelere yaklaşımları da incelenecektir. Gazetelerde yer alan haber ve yorumlarda seçilen olayların nasıl ele alındığı belirtilecek ve *Milli Gazete* ve *Yeni Şafak* gazeteleri arasındaki söylem benzerlikleri ve/veya varsa söylem farklılıkları ortaya konulacaktır.

1. BÖLÜM

MUHAFAZAKÂRLIĞIN KAVRAMSAL, KURAMSAL ve TARİHSEL BOYUTU

1.1. Muhafazakârlık Kavramı

Muhafazakârlık “olduğu gibi muhafaza etmek”, “korumak” anlamlarını taşımaktadır (Marshall 1999: 512). Kelimenin kökenine bakıldığında ise Latince “conservare”den türemiştir. Felsefi bir düşünce ve politik bir tavır olarak muhafazakârlık, hali hazırdaki politik, toplumsal ve iktisadi düzenin değerine ve olabildiğince korunması gerekliliğine inanmaktadır (Güler, 2010: 117). Muhafazakârlık eski düzene ait kurumların yeni düzende de bulunmasının şart olduğunu ve bahsedilen kurumların süreç içerisinde kendiliğinden dönüşüm geçireceğini savunmaktadır. Bu görüşüyle evrimci bir değişimden taraf olduğunu ilan etmektedir (Yanardağ, 2013: 16). Muhafazakârlığın temelini Eflatun benzeri filozoflara dek götürme çabalarına rağmen Karl Mannheim’ın, muhafazakârlığın Fransız Devrimi’nin ardından doğan modern bir düşünce üslubu olduğu fikri yaygın bir kabul görmektedir. Diğer birçok düşünce gibi muhafazakârlık da “ideoloji çağı” olarak tabir edilen 19. yüzyılda doğmuştur.

“Bizzat Edmund Burke’ün eserinin başlığından anlaşılacağı gibi muhafazakârlık, devrim ile gelen modernliğe tepkinin ürünüdür” (Gencer, 2012: 280).

Muhafazakârlık, aydınlanmaya ve aydınlanmanın akıl kavrayışına, bu aklın üretmiş olduğu siyasal projelere ve bu siyasal projelerin yönünde toplumun dönüşümü hususunda getirilen önerilere ve uygulamalara karşı olarak ortaya çıkmıştır. Rasyonalist siyasetin sınırlandırılmasını ve toplumun Fransız Devrimi gibi radikal dönüşümlerden korunmasını hedefleyen kimi yazarların, düşünürlerin ve siyasetçilerin eleştirileriyle biçimlendirilmiştir (Özipek, 2017:18). İnsanın genel anlamıyla sınırlı bir yapıya sahip olduğu düşüncesini savunan muhafazakârlığa göre, insanın aklı da sınırlı kalmaktadır. Muhafazakâr düşünür David Hume, akla yoğun bir biçimde itiraz etmiş ve onun yerine “tecrübe”yi oturtmuştur. Aklın yerine kullanılan ya da onun yerini doldurduğu belirtilen tecrübenin muhafazakâr düşünce tarzı için önemli bir işlev sunduğu görülmektedir. Muhafazakârlığın aklı geri plâna atıp, tecrübeyi öne çıkarması bilimsel düşünceye karşı oluşundandır. İnsanın ve dolayısıyla da tarihin ve toplumların değişmesine karşı çıkmaktadır. Çünkü, teolojik temeller üzerine kurulu bir düşünce, aklın sınırlılığından ötürü, gidişata müdahale etmek yerine, kadere ve otoriteye boyun eğmeyi savunmaktadır.

Radikal bir değişim olan devrimcilik muhafazakârlığa göre, adeta “yıkıcı bir terör” eylemi olarak da görölmektedir.

Edmund Burke’e göre; muhafazakâr düşünceye sahip olanlar, kişilerin aklı ölçüt olarak yaşamalarından ve bu yönde hareket etmelerinden kaygılanırlar. Çünkü muhafazakârlar her insanda bulunan aklın yetersiz olduğunu, dolayısıyla insanların bu mevcut küçük aklın yerine, ulusların ve çağların deneyiminden ve sermayesinden faydalanmasının gerekli olduğunu düşünmektedirler (Burke, 2005:11-12). Bu bağlamda yeni olana, devrime karşı çıkmakla birlikte “soyut düşünceler” olan kardeşlik, eşitlik vb. yerine de kaynağı daha eskide olan, tarihsel olarak tecrübelerle sınanmış bilgilere başvurmak muhafazakâr görüşteki bir insanın tercihidir. Muhafazakârlığın önemli yapıtaşlarından olan geleneğin inşasında ise hem değişime hem de devrimci düşünceye itiraz vardır. Bireyin aklı sınırlıdır ve bu sınırlılık karşısında düzeni ve kurulu yapının devamlılığını tahsis eden ise tanrısal bir düzendir. Muhafazakâr düşüncede aklın sınırlı olduğu yorumu yapılırken aynı zamanda da akla güvenilmediğı görölmektedir. Bundan ötürüdür ki, sorunların halledilmesinde rasyonel çözümlerden daha çok irrasyonel çözümlere itibar etmektedirler. Aklın daha küçük meselelerin üstesinden gelirken kullanıldığını savunan muhafazakârlar, daha büyük meselelerde, örneğin toplumsal sorunların ortadan kaldırılmasında bir başarıya sahip olamayacağı şeklinde yargıda bulunmaktadırlar (Baradat, 2012:35). Bekir Berat Özipek, insan aklının sınırlılığı meselesini değerlendirmekte, aynı zamanda muhafazakârlığın aydınlanma düşüncesinin iyimserliğini açıklayan “mükemmelleşebilirlik” kavrayışının tersine, insan tabiatı ve aklı hakkında olumsuz ve kötümser bir felsefi temelden hareket ettiğini ifade etmektedir (Özipek, 2017:53).

Muhafazakârlığın karşı çıktığı “Aydınlanma” ise aklı savunmaktadır ve aklın özgürleşmesinden yanadır. Aydınlanma felsefesinin temel aldığı “hürriyet”, “ilerleme” ve “insan değeri” kavramları bütün insanların mutluluğunu hedeflemektedir. Server Tanilli’ye göre, Aydınlanma felsefesi feodal düzende giderek gelişerek ekonomik ve toplumsal alanda üstünlüğü sağlayan burjuva sınıfına özgü bir dünya görüşüdür:

“Maddi esaslara dayanmakta olan bu durum, yeni bir toplumsal sınıfın baş göstermesiyle birlikte siyasi iktidar için aday olması, yeni bir dünya görüşü, yeni bir felsefe ve yeni bir ekonomik ve toplumsal doktrini de peşi sıra getirmiştir” (Tanilli, 2014:108-109).

Bir başka ifadeyle Aydınlanma, Avrupa’da 18. yüzyılda belirgin hale gelen, sosyal ve siyasi hayatın bütün alanlarında yerleşmiş olan kalıpları yıkarak, ilkin Avrupa’da, ardından bütün dünyada zamanın gidişatını değiştirecek insan ve evren tasarım(lar)ını meydana getiren bir entelektüel dönüşümü ve felsefi ayrılığı belirtmektedir (Özipek, 2017:28).

Muhafazakârlığın, 1815'ten sonraki süreçte Fransız yazar, siyasetçi ve diplomat François-René de Chateaubriand tarafından ve genellikle siyasi yelpazenin “sağ” tarafını tarif için kullanıldığı gözlenmiştir. Yaygın biçimde Almanya’da 1830’lı yıllarda belirmiş, 1835 yılında ise İngiltere’de benimsenmiştir. Muhafazakâr düşüncenin Avrupa’daki en önemli kuramcısının Edmund Burke (1729-1797) olduğu kabul edilmektedir (Güler, 2010:119).

Muhafazakârlık, başta liberalizm olmak üzere 19. yüzyılın önemli ve belirleyici ideolojileri ile tartışmalar içinde şekillenmiş, hatta liberalizmin alternatifi olarak bile düşünülmüştür (Rosen, Wolff 2006:422). 20. yüzyıldaki muhafazakâr düşünce geleneğinin önde gelen temsilcilerinden tarihçi ve sosyolog Robert Alexander Nisbet (1913-1996), Batı’da son iki yüzyıldaki belli başlı üç siyasal ideolojinin; muhafazakârlık, liberalizm ve sosyalizm olduğunu dile getirmiştir (Nisbet, 2014:19). Robert A. Nisbet örneğinde olduğu gibi, muhafazakârlığa ilişkin çalışmalar incelendiğinde, kavramın kimi zaman “ideoloji” kimi zaman “düşünce sistemi”, “düşünce tarzı”, kimi zaman da bir “yaklaşım” olarak nitelendirildiği görülmektedir. Muhafazakârlık kimi metinlerde bir ideoloji olarak ele alınsa da buna katılmayanlar bulunmaktadır. İngiliz filozof ve siyaset tarihçisi olan ve “liberal muhafazakârlık” anlayışının önemli isimlerinden sayılan Michael Oakeshott (1901-1990), muhafazakârlığın bir ideoloji biçiminde incelenmesi fikrine bir bütün olarak karşı çıkmaktadır (Dural, 2006:56). Ahmed Baran Dural da bütün muhafazakâr kalemlerin az ya da çok olmakla birlikte “Bütünsel ideoloji olarak muhafazakârlık” görüşüne kademeli olarak itirazda bulunacaklarını ifade etmektedir (Dural, 2010:12). Bu tartışmaya ilişkin örnekleri çoğaltmak mümkündür. Tanıl Bora, başlı başına muhafazakârlığın ideolojik bir tavır ya da tutum olarak nitelendirilemeyeceğini, çünkü muhafazakârlığın ütopyasının bulunmadığını ve bariz bir ideolojik temelden mahrum olduğunu dile getirmektedir (Bora ve Onaran 2017:234). Süleyman Seyfi Öğün de muhafazakârlığın bir ideoloji olmaktan ziyade bir “sendrom” veya “habitus” şeklinde yorumlanmasının doğru olacağı yönünde görüş bildirmektedir (Öğün, 2004:145). Muhafazakârlığı bir ideoloji olarak değerlendiren fikirlere bakıldığında ise kapitalist modernleşme aşaması karşısında, sürmekte olan bu aşamanın çözmüş olduğu siyasi, sosyal ve kültürel bütüne, bir başka ifadeyle siyasi, sosyal ve kültürel yapılara atfedilen mana ve önemin devamlılığı namına ortaya konan reaksiyonun dikkate alınması istenmektedir (Bora, 1997:6). Muhafazakârlığın ideoloji olduğu görüşüne destek veren tarihçi-yazar Bernhard Ruetz’a göre, muhafazakârlığın tıpkı liberalizm ve sosyalizm gibi bir ideoloji olarak tanımlanması gerekmektedir (Sarıtış, 2017:28). Muhafazakârlığın bir ideoloji olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı noktasında, ideolojinin ekonomi temelli olması gerektiği hususu büyük önem arz etmektedir. Bir diğer ifadeyle kapitalizme, siyasal, kültürel ve sosyal eleştirileri olan muhafazakârlığın kapitalizmden farklı veya ona itiraz eden bir iktisadi temeli bulunmamaktadır. Bundan ötürüdür ki; “muhafazakârlık” bir “ideoloji” şeklinde değil de bir “düşünce” biçiminde ele alınıp, öyle nitelendirilecektir.

Muhafazakârlık, kendisini bir karşıtlık, reddiye üzerine kurmuştur. Muhafazakârlığın karşı oldukları şunlardır: “Fransız İhtilali”, “Aydınlanma” ve “Modernite”. Ortaya çıktığından bu yana, rasyonel siyasi bilgiye kuşkuyla yaklaşan ve gelenek ile sosyal hiyerarşi algısını birleştiren muhafazakârlık, toplumu baştan oluşturma veya düzenleme düşüncesine karşı tepkicidir. Aynı zamanda kapitalizmin dünyasının önemli bir bileşimini teşkil etmektedir. Muhafazakârlık, aslında sadece toplumsal dönüşüme ve kapitalist modernleşmeye değil, devrimlere karşıdır (Mollaer, 2017a:25). Tanıl Bora, muhafazakârlığın, “kapitalist modernleşme süreci karşısında, bu sürecin çözdüğü siyasal, toplumsal ve kültürel yapıların, belki daha doğrusu o yapılara yüklenen anlam ve değerlerin sürekliliği adına gösterilen tepkiye dayandığını” belirtmektedir (Bora, 2003:54). Burada muhafazakârlığı, yeni rejime karşı eski rejimi savunma, eski rejime yeniden dönmenin bir politik kavramsal ifadesi olarak da değerlendirmek mümkündür.

Öte yandan, aydınlanma ve moderniteye karşı konumlanan ve bunlara karşı eleştirilerini ortaya atan muhafazakârlık, aslında bu süreç içerisinde ilerlemiş ve bir bakıma yolunu çizmiştir. Muhafazakârlığı geliştiren ve temellendiren şeyin kendisi bu karşıt olma durumu ve karşıta karşı verilen savaşımdır da denilebilir:

“Muhafazakârlık ile aydınlanma ve modernleşme, bir madalyonun iki yüzü gibidir. Muhafazakâr düşüncenin ve inancın kökenleri, geleneksel toplumda, tarım toplumunda, toplum ve evrenin, inançların ve mutlak gücün, Tanrı’nın bizzat şekillendirdiği tek bir düzenin var olduğuna inanılan bozulmayacak, mükemmel zamanlarda bulunabilir... Kendini şekillendirmesi Fransız Devrimi’nin hız ve içerik kazandırdığı bir ortamda mümkün olmuştur” (Güler, 2010:130).

Muhafazakârlık, Fransız Devrimi esnasında Jakoben düşüncenin eski toplumda yer alan çeşitli kurumlara karşı sürdürdüğü radikal müdahalelere tepki şeklinde belirmiştir (Yanardağ, 2013:11). Fransız İhtilali’nin “eşitlik” ve “özgürlük” gibi siyasal değerlerine gösterdiği tepkiye gerekçe olarak da; bu değerlerin toplumsal karışıklığa ve eldeki mevcut düzenin kurumlarıyla birlikte sarsılmasına sebebiyet vermesini ileri sürmektedir. Robert Nisbet de muhafazakârlıkta eşitlik ve özgürlük arasında kesin ve ayrılmaz biçimde bir karşıtlığın olduğunu ifade etmektedir (Nisbet, 2014:79). Muhafazakârlıkta şahsi veya toplumsal eşitlik savunulmadığı gibi, siyasi bir eşitlik durumundan bahsedildiğinde de “aynı düzeye getirilmeye çalışılanlar, asla eşitlenemezler” inancı savunulmaktadır. Özgürlüğün amacı ise birey ve aile mülkünün korunması ile sınırlı tutulmaktadır. Buna karşılık eşitlik talebi, topluluğun eşitsiz biçimde sahip olduğu maddi ve manevi değerlerin yeniden dağıtımını hedeflemektedir.

Edmund Burke, Fransız Devrimi ve Haklar Bildirgesi’nin en mühim vurgusunun, kişinin özgürlüğünün ulusa devredilmesi olduğunu belirtmektedir. E. Burke’e göre; özgürlük, “bir şeyden

özgürleşme değil, daha geniş bir topluluğa ve onun bin yıllarca oluşmuş kurallarına yönelme, katılma, boyun eğme özgürlüğü”dür (Güler, 2010:135-138). Tarif edilen bu özgürlük biçimi, bireyin kendi aklı ve düşünceleri doğrultusunda, iradi bir karar vermesi yerine, mevcut düzene, geleneğe ve otoriteye bir bakıma biat etmesidir.

Muhafazakârlığın siyasi tarihin bir parçası olduğu andan günümüze kadar “monarşilerden aristokratik rejimlere, temsili demokrasilerden diktatörlüklere, yüksek gümrük vergileriyle desteklenen korumacı iktisadi uygulamalardan serbest piyasaya, ulusçuluktan küreselleşmeye, kapitalist devletten refah devletine kadar birbiriyle çelişen birçok kurumu ve değeri korumaya” çalıştığı gözlenmiştir. Bu durumu muhafazakârlığın tutarsızlığı olarak görmekten ziyade, konumsal siyasal çerçevesinin ürünü olarak değerlendiren görüşler bulunmaktadır (Birler, 2015:315). Bu çelişkili durumun muhafazakârlığın pragmatik tavrından kaynaklandığı görülmektedir. Muhafazakâr düşüncenin geçtiğimiz yüzyılda öne çıkan isimlerinden olan Samuel Huntington ise “*muhafazakârlığın temel kurumların statükocu bir biçimde savunulmasını hedeflediğini*” dile getirmiştir (Huntington, 1957:454). Tarihsel süreç içerisinde pragmatik tavırlar almış olsa da esas olarak gelenekçi, tutucu ve kutsalı muhafaza etmeye çalışan yanıyla toplumu ilerletme hedefindeki dinamiklerin karşısında yer almıştır. Sonuç olarak, muhafazakârlık bu yönelimiyle de egemen sınıfların siyasal pozisyonlarından birisi olduğunu göstermiştir.

Muhafazakârlık kapsamında literatüre dair yapılan genel taramada, tanımlamalar ve yorumlar da buna dahil olmakla birlikte, “muhafazakârlık” kavramının “gericilik”, “gelenekselcilik”, “dincilik” vb. kavramlardan çoğu zaman ayrı tutulmakla birlikte, başlı başına yani bağımsız bir düşünce ya da ideoloji olarak nitelendirildiği de görülmektedir. Muhafazakârlık ve liberal demokrasi üzerine eserleri bulunan Fransız siyaset bilimci Philippe Beneton, muhafazakâr düşüncenin tarihte derin bir kök saldıgını ifade etmektedir. Aynı zamanda bir geleneğin kopuşundan ve onu müdafaa etmek veya tekrar düzenlemek için savlama ihtiyacından ortaya çıkan, siyasi ve sosyal reaksiyon doktrini olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda Karl Mannheim’in ifadesiyle “bilinçli hale gelmiş gelenekçilik”tir. Bu düşünceden hareketle, muhafazakârlığın yalnızca Batı tarihinin genel hareketine bağlı olmamakla birlikte, bir anlamda değişik ulusal tarihlere tabi olduğu fikrine varmıştır (Beneton, 1991:113).

Muhafazakâr olmanın ne ifade ettiğine ilişkin yapılan tanımlamalarda ise daha çok “belirli olma”nın altının çizildiği görülmektedir. Bu “belirli olma” hali; düşüncede, davranışta, harekette, tercihlerde öne çıkmaktadır. Muhafazakâr düşünürlerden Michael Oakeshott, “Muhafazakâr Olmak Üzerine” başlıklı makalesinde, muhafazakâr olmayı ve muhafazakâr tavrı şu sözlerle dile getirmektedir:

“Muhafazakâr olmak, aşına olunanı bilinmeyene, denenmişi denenmemişe, gerçeği gizeme, fiili olanı olası olana, sınırlıyı sınırlanmamışa, yakını uzağa, kafiye çok bol olana, elverişliyi mükemmele ve şu anki gülüşü hayali neşeye tercih etmektir... Muhafazakâr

olmak kendi şansına dayanmak, kendi araçlarının seviyesinde yaşamak ve kendisine ve kendi şartlarına benzer daha büyük tekâmül isteği ile tatmin olmaktır” (Oakeshott, 2004:56-57).

Yukarıda alıntılanan tanım muhafazakârlığın sınırlı ve dar dünyasını, bakış açısını özetlemektedir. Başka bir dünya, başka bir düzen arayışı ve bu uğurda verilecek toplumsal mücadelelerin önü statik bir düşünsel yaklaşımla en baştan kesilmektedir. Burada hem bir korku hem de güvensizlik göze çarpmaktadır. İnsana ve bilinmeyene ya da daha doğru bir ifadeyle statükoyu bozacak olana duyulan korku ve güvensizliktir.

Kavramın kuramsal ifade ediliş çabalarından özetle; muhafazakârlık modern dönemlerde ortaya çıkan ve onun karşısında beliren, “dogma” ve “ön yargı”ya, “gelenek”e yaslanan bir fikri akımdır.

“Muhafazakâr doktrin Avrupa uluslarının geleneksel siyasal ve toplumsal düzenini savunmak için oluşmuştur, temelde anti-modernidir. Bu nedenledir ki; saf muhafazakârlık bir gelenekçiliktir. Muhafazakârlığın değerlerine sadık kalmakla birlikte, tarihin zorlamasıyla modernleşme öncesi gelenekten ve bunun temsil ettiği tarihsel modelden ayrılan akrabalara sahip olduğu ölçüde, yeni-muhafazakârlıktan söz edilecektir” (Beneton 1991:10-11).

Sonuç olarak, kapitalist modernleşme ve bu modernleşmenin değişip dönüştürdüğü ya da ortadan kaldırdığı toplumsal, kültürel ve siyasal yapıların gösterdiği tepkiyle kendisini var eden muhafazakârlık, radikal değişimin karşısındadır. Hatta bu değişim fikrine tepki göstermek ve itiraz etmenin ötesinde değişim fikrini kontrol altında tutma gayretini de göstermektedir. Karşıt olunan sadece radikal değişimler, devrimler değil, aynı zamanda toplumsal hayatı değiştirecek bilimsel gelişmeler ve kültürel değişimlerdir. Bu yanıla muhafazakârlık, tarih içerisinde insanlığın ilerlemesi ve değişiminde etkin bir rol oynayamamıştır. Büyük tarihsel kırılmalarda ve değişimlerde etkisiz kaldığı zamanlarda, geleneksel savunma refleksiyle hareket etmiştir. Bütünlüklü bir politik ve düşünsel duruş oluşturamamıştır. Dönem dönem başka siyasal akımlara ve ideolojilere yaklaşan, onlarla iş birliğine giden formları da bulunmaktadır.

1.2. Muhafazakârlığın Temel Özellikleri

Geleneksel siyasi ve sosyal düzeni müdafaa etmek için belirmiş olan muhafazakârlık, esasen başlangıç aşaması Rönesans’a dayanmış bulunan bilimsel ve felsefi kuramların oluşmasında aklı inancın yerine koyan, dini bilgiye karşı rasyonel bilgiyi referans alan, düşünce ve davranışların geleneksel

formları yerine rasyonel formlara atıfta bulunan “modernizm”e karşı bir özelliğe sahip olmuştur. Bu anlamda muhafazakârlık modernitenin ortaya koymuş olduğu değer ve figürlerin karşıtlığı üzerinden kendini tanımlamıştır (Serter, 2018:24). Muhafazakârlığın çağdaş dünyada yaşanan olaylar ve ilerlemeler karşısında tepki (reaksiyon) göstermesinden hareketle, muhafazakâr düşüncenin toptan bir reddetme ya da tümüyle bir reaksiyoner düşünce biçimi olarak kabul edilemeyeceği şeklinde görüşler mevcuttur. Bu görüşe destek veren Ömer Çaha, “*muhafazakâr düşüncenin Çiçero’ya, hatta bir yönüyle de Aristo’ya kadar uzanabilecek tarihsel bir arka plânı vardır*” demektedir (Çaha, 2008:133). Felsefi anlamda muhafazakârlığın “babası” olarak sayılan Burke, değişimin büsbütün karşısında olmadığını dile getirmekte, bu görüşünü gerekçelendirirken, sadece değişimin her ülkedeki tarihsel, siyasi ve sosyal şartlarla uyumlu bir biçimde bulunması gerekliliğini vurgulamaktadır (Öğün, 2017:567).

Muhafazakârlığa dair yazılmış olan ilk teorik eser, muhafazakârlığın kurucusu (babası) olarak kabul edilen, İrlanda asıllı bir İngiliz olan Edmund Burke (1729-1797) tarafından 1790’da yayımlanan “Fransa’daki Devrim Üzerine Düşünceler” (Reflections on the Revolution in France)’dir. Burke sözü edilen eseriyle, siyasal bir akım olan muhafazakârlığın teorik alt yapısını oluşturmuştur. Muhafazakârlığı radikal biçimlerde değerlendiren birçok düşünüre öncülük eden Burke, İngiliz parlamentosu üyeliği de yapmıştır. Amerikan bağımsızlık savaşını desteklemiş olan Burke, Fransız Devrimi’ne destek vermemiş, hatta karşı çıkmıştır. İhtilale karşı oluşunda ise, ihtilalin dönüşüm ve ilerleme yolunda uygulamış olduğu devrimci yol ve yöntemler etkili olmuştur. Burke, Fransız Devrimi’nin savunmuş olduğu evrensel insan hakları bakışının aksine insanların haklarının somut ve belirli bir ülkede yararlanılabilen haklar olduğuna değinmiştir. Bu fikre göre, evrensel insan hakları metafizik soyutlamalardan öte unsurlar değildir. Esas kıymetli olan, “şanlı İngiliz tarihinin evrimsel kazanımlarına” dayanan “endüstri meyvesi”, “somut” ve “gerçek” haklardır (Mollaer, 2017a:45). “*İyi yönetilen bir toplum, içinde herkesin kendi yerini bildiği bir toplumdur*” görüşünü savunan Burke’e göre, toplumsal eşitsizlikler bir kaderdir ve her birey bu gerçeği kabullenerek yaşamını sürdürmelidir:

“Zengin, yetenekli ve iyi doğmuş olanlar yönetir ve daha alt toplumsal derecelerde bulunanlar da kendilerinden daha iyi olanların daha iyi olduklarını kabul eder ve onların yönetimine istekli bir biçimde rıza gösterirler” (Baradat, 2012:37).

Bu görüşün, kaderci, itaatkâr ve ütopyadan yoksun olduğu görülmektedir. İnsanların sosyolojik, sınıfsal ve kültürel pozisyonlarının değişmeyeceği ya da değiştirilemeyeceği fikrini benimsediği düşünülmektedir. Muhafazakârlığın eşitlik temelli devrimci hareketlere karşı oluşunu, savunduğu toplumsal ve siyasal düzenin devamına yönelik bir tutum olarak değerlendirmek mümkündür.

Burke tarafından temellendirilmiş olan muhafazakârlığın etkili isimleri olarak; Joseph de Maistre, Lord Hugh Cecil, Lord Hailsham, Roger Vernon Scruton, Benjamin Disraeli, Michael Oakeshot sayılmaktadır (Çetin, 2019:284).

E. Burke, “Fransa’daki Devrim Üzerine Düşünceler”de muhafazakârlığın temel özelliklerini altı temada açıklamıştır. Bu altı tema Lord Hugh Cecil (Zürcher, 2017:40)’e göre şunlardır:

- “1. Dinin önemi,
2. Reform adına kişilere haksızlık yapılması tehlikesi,
3. Rütbe ve görev ayrımlarının gerçekliği ve arzu edilebilirliği,
4. Özel mülkiyetin dokunulmazlığı,
5. Toplumun bir mekanizmadan ziyade bir organizma olduğu görüşü,
6. Geçmişle kurulan sürekliliğin değeri.”

Yukarıda sıralanan temel özellikler, Burke’ün Fransız Devrimi’ni eleştirirken ortaya koyduğu fikirleri yeniden hatırlatmaktadır. Bunlar özellikle de devrimin “eşitlik” düşüncesinin reddiyesine ilişkin; mülkiyetin kutsallığı, “aile”nin stratejik değeri, “veraset” kavramı ile hürriyetler arasındaki bağlantının yanı sıra devrim ve sosyal yapıya değin pek çok meselede Fransız Devrimi’ne karşı savunduğu olumsuz görüşlerdir (Burke, 2016:28).

Amerikan muhafazakârlığının önde gelen filozoflarından Russell Kirk (1918-1994) muhafazakârlığın önemli saydığı ilkeler ve değerleri sıralarken muhafazakârlar ve liberaller arasındaki ayrıma da hatırlatmaktadır. Bunu yaparken ise muhafazakârlığın statükoculuğunu vurgulamaktadır:

“Muhafazakârların kökleri geçmiştir ve süreklilik arar, liberal ise geleceğe ilişkin görüşüyle iftihar eder ve değişimi savunur” (Kirk, 2005:11).

Kirk (2020:41), muhafazakârlığın temel öğelerini “Muhafazakârlığın On Prensibi” şeklinde şöyle sıralamaktadır:

- “1. Muhafazakârlar, süreklilik arz eden bir ahlaki düzenin varlığına inanmaktadır.
2. Muhafazakârlar, geleneklere, teamüllere (adetlere) ve devamlılığa inanırlar.
3. Muhafazakârlar, ihtiyat (herhangi bir konuda, ileriye düşünerek ölçülü davranma, sakınma ya da alışkanlıkları devam ettirme) prensibi olarak adlandırabileceğimiz bir prensibe inanırlar.
4. Muhafazakârlara, ihtiyat prensibi rehberlik eder.
5. Muhafazakârlar, çeşitlilik prensibine dikkat ederler.

6. *Muhafazakârlar, mükemmel olunamazlık prensibine inanmaları sebebiyle çok sert eleştiriler almışlardır. Muhafazakârlar, insan doğasının, çaresi olmayan vahim kusurlardan muzdarip olduğunu bilirler.*
7. *Muhafazakârlar, özgürlük ve mülkiyetin birbiriyle ilişkili olduğuna inanmaktadırlar. Büyük medeniyetler, özel mülkiyet kurumu üzerinde tesis edilir. Özel mülkiyet yaygınlaştıkça, bir toplum daha istikrarlı ve üretken hale gelir.*
8. *Muhafazakârlar, gönüllülüğe dayanmayan kolektivizme karşı olmaları sebebiyle, gönüllü bir toplumu desteklemektedirler. Gerçek bir toplumda, vatandaşların hayatlarını doğrudan etkileyen kararlar, yerellik ve gönüllülük esaslarına göre alınır.*
9. *Muhafazakârlar, iktidarın ve insanın ihtiraslarının ihtiyatlı bir şekilde sınırlandırılması gerektiğine inanırlar.*
10. *Muhafazakârlara göre güçlü bir toplumda süreklilik ve değişim üzerinde uzlaşma sağlanmalı, her ikisi de kabul görmelidir.”*

Muhafazakâr düşüncenin temel kabullerini incelendiğinde, diğer düşüncelerde olduğu gibi tarihsel şartlara bağlı olarak farklı formlar kazanmasına karşılık, müşterek bazı tezleri de benimsediği görülmektedir. Muhafazakârlık literatürünün önde gelen isimlerinden olan Robert Nisbet’in insan ve toplum üzerine muhafazakârların yazılarında görülen tema ve önermeleri ise şöyledir: (Duman, 2018:95)

- “1. Toplumsal olanın önceliği
2. Toplumsal unsurların işlevsel karşılıklı bağımlılığı
3. Kutsal olanın gerekliliği
4. Aracı cemiyetlerin önemi
5. Hiyerarşinin doğallığı ve gerekliliği
6. Toplumsal düzensizlik kaygısı ve korkusu
7. Tarihselcilik”

Nisbet’in yukarıda sıraladıkları da diğer muhafazakâr düşünürlerin sıraladıklarıyla benzeşmektedir: “Kurulu düzen”, “otorite” ve “hiyerarşi”. Muhafazakârlık üzerine değinilen bu öğeler ve önermelerle birlikte muhafazakâr toplumun birbiriyle irtibat halinde olduğu temel birtakım organlara

da değinilebilir. Ömer Çaha'ya göre; bu organların bazıları toplumun yönetilmesi kısmıyla alâkalıdır. Diğerleri ise sosyal dinamikler ve sosyal ilişkilerle ilintilidir:

“Muhafazakâr toplumun yönetimden toplumsal ilişkilere uzanan temel organları; otorite, düzen, gelenek, din (kilise, cemaat), mülkiyet ve aile şeklinde belirtilebilir... Muhafazakârlıkta toplumsal yapıyla ilgili önemli bir diğer toplumsal organ ise aile ve mülkiyettir” (Çaha, 2004:21).

Muhafazakâr toplumun inşa ve yönetim yapısında bağlayıcı özellik gösteren gelenek ve aile gibi kavramların temelinde, esas itibarıyla muhafazakâr toplumun yapıtaşı olan özel mülkiyet yer almaktadır. Muhafazakâr düşüncede, muhafazakârlığın sürdürülmesinde mülk sahibi olmak önemlidir. Muhafazakârların mülkiyete verdiği önemin temelinde *“muhafazakâr ideolojinin varsaydığı zayıf ve günahkâr insan figürü”* (Serter, 2018:32) önemli bir yere sahiptir. Oluşturulan bu insan figürünün kendini güvende hissetmesi için en kıymetli ve yaşamsal etken mülkiyet olarak görülmektedir. Bütün bunların yanı sıra özel mülkiyet geleneğinin inşasında da çok büyük bir yer tutmaktadır. Muhafazakâr fikre göre, sonraki nesillere bırakılacak yapıtlar, değerler, bilgiler ve uygarlık yalnızca özel mülkiyet yoluyla tahkim edilebilecektir (Serter, 2018:32). Mülkiyetin derin ve bazen de mistik bir önem arz eden bir varlık olduğu görüşünü savunan Andrew Heywood (2018:103)'a göre; *“Muhafazakârların mülkiyetin bir dizi psikolojik ve toplumsal avantaja da sahip olduğunu düşündüklerini; ister bir ev, ister bir bankada tasarruf sahibi olmak biçiminde olsun, bireylere bir korunma kaynağı temin etmektedir.”*

Dünyevi isteklerden ve hedeflerden genel olarak uzak durduklarını dillendiren muhafazakârların mülkiyete ve servete atfettikleri önem ise dikkat çekmektedir. Muhafazakârlar açısından özellikle mülkiyetin taşıdığı anlam ve değer, bireyin en başta yerleşik yani bir yere ait oluşunu sağlamış olmasındandır. Yanı sıra mülkiyet ve servet bireyin güçlü olmasını sağlamaktadır.

1.3 Muhafazakârlığın Öğeleri

Muhafazakârlığın niteliği konusunda birçok tartışma ve itiraz söz konusu olmuştur. Mesela, muhafazakârların, savundukları görüşten ziyade karşı oldukları görüşleri daha iyi bildikleri yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır. Akıllara, “bu düşünce karşıtlıklar üzerinden mi var olmaktadır?” sorusu gelmektedir? Andrew Heywood (2018:93) bu durumu; *“muhafazakârların neyden yana olduklarından daha çok neye karşı oldukları konusunda daha açık fikre sahip oldukları sık sık dile getirilmiştir”* sözleriyle ifade etmiştir. Bir başka tartışma da değişime karşı olan ya da başka bir ifadeyle değişimden endişelenmeyi tavsiye eden bir düşünce olarak muhafazakârlığın değişim karşısındaki

tepkisinin boyutudur. Süleyman Seyfi Ögün, muhafazakârlığın değişime karşı reaksiyonunun esasen yaşamın eylem derinliğine karşı tepkisinin yüzeydeki görünüşü olduğunu vurgulamaktadır:

“Muhafazakârın daha derinde istediği dinsel bir eylemsizlik halidir. Ama bunun için vakit artık hayli geçtir. Görüntülerin sürekli birbiri üzerine bindirmede bulunduğu bir dünyada, muhafazakârların bunalımı daha berrak anlaşılabilir” (Ögün, 2017:565).

Muhafazakârlığın öğeleri denildiğinde birçok madde sıralanabilmekte; bunlar içerisinde özellikle ulusun, geleneğin, dinin, otoritenin önemli bir yere sahip olduğu genel kabul görmektedir. A. Heywood, muhafazakârlığın merkezinde bulunan önemli inanışları şöyle sıralamaktadır:

“Gelenek, insanın kusurluluğu, organik toplum, hiyerarşi ve otorite, mülkiyet” (Heywood, 2018:94).

Sosyal ve politik düşüncenin kökeninde insan doğasına ilişkin birçok esasî temel alan muhafazakârlığın, karamsar bir insan doğası portresi çizdiği görülmektedir. Aksine insan doğasını olumlu veya iyimser olarak değerlendiren, ona özgür, iyi, mükemmelleşebilir gibi yapıcı görüşler atfeden aydınlanma fikrinden bu bağlamda ters düşmektedir.

Muhafazakârların insan doğasını sınırlayan, onu “eksik” ya da “kötülük yapmaya eğilimli” olarak gören tutumunu kimi muhafazakârlar “Eski Ahit”te yer alan “ilk günah” öğretisinden yola çıkarak açıklamaktadırlar. Kimi muhafazakârlar ise, bu görüşü dinsel bir başvuruya değil, insan doğasının ampirik (deneysel) araştırması sonucunda varılmış olan seküler açıklama biçimleriyle ifade etmektedirler (Duman, 2017:51).

Muhafazakâr düşünceye göre toplum, farklı kurumlardan ve normlardan meydana gelmiş bulunan bir bütün özelliği göstermektedir. Muhafazakârların değerli görmüş oldukları bütün bu kurumlar temel hakların, evrensel boyuttaki insan yaklaşımlarının veya açık bir sözleşmenin değil, tarihsel ilerlemenin neticesi olarak ortaya çıkmaktadır. “Din”, “gelenek”, “görenek”, “adet” ve “anane”nin yanı sıra “önyargı” benzeri kurumlar ile bahsi geçen kurumların kapsadığı normların imtiyazlı konumu, muhafazakârların toplum kavrayışının temel özelliklerindendir (Özipek, 2017:84).

Bireylerin tâbi olan ve emniyet içerisinde olmak arayışında bulunan canlılar olduğunu savunan muhafazakârlar, bu davranış şeklinin bireyleri ait olma ve toplumda kök salmaya yönelttiğini dile getirmektedirler. Muhafazakârlar, geleneksel anlamda toplumu canlı bir organizma olarak değerlendirmektedirler. A. Heywood’un “organik toplum” olarak nitelendirdiği bu yapıda, muhafazakârlar açısından toplum, kişinin haricinde bir mevcudiyeti elinde bulundurmaktadır. Buna göre, toplumun kişinin daha önünde yer aldığı görülmektedir. Heywood, muhafazakâr düşüncedeki “organizmacı” yaklaşımların bakış açılarını şöyle aktarmaktadır:

“Bir organizma içinde bütün, onu meydana getiren parçaların toplamından daha fazla bir şeydir; bütünüün varlığı, parçalar arasında ve içinde, bir kez tahrip oldu mu organizmanın ölümü ile sonuçlanacak ölçüde kırılğan bir ilişkiler kümesince sürdürölmektedir” (Heywood, 2018:99-101).

Muhafazakârlık içinde oldukça önemli bir yer teşkil eden “din” ise toplumun bir bütün halinde olmasında, dengenin ve otoritenin sağlanmasında zorunlu olarak görölmektedir. Muhafazakâr düşünceye göre egemenlik tanrısal bir boyuttur. Din, birlikte yaşamı düzenleyip denetlemenin yanında sosyal ahlâkı da belirlemektedir. Hilal Onur İnce, dinin aynı zamanda *“toplum üyelerinin kral ile bütünleşmesini belirleyen siyasal kültürün önemli bir ögesi”* olduğunu belirtmekte ve dinin “kilise” şeklinde görönen “hiyerarşik örgütlenme biçimi”nin muhafazakârlığın esasını oluşturduğunu savunmaktadır (İnce, 2010:77). Öte yandan muhafazakârların radikal dinci yaklaşımlardan farklılaştığı ve dini nispeten günümüze uygun bir biçimde yorumlamaya çalıştığı da görölmektedir. Merdan Yanardağ’a göre, muhafazakârlar *“dini, kapitalizmin gelişiminin önünde bir engel olmaktan çıkarmakta, hatta onu kapitalizmin gelişimi için bir güce dönüştürmek”* istemektedirler. (Yanardağ, 2013:28). Bu görüşe en uygun örnek ise Anglo-Sakson muhafazakârlığı, bilhassa da Amerikan muhafazakârlığıdır. Yani muhafazakârlık, keskin bir dindarlıktan daha çok, dini bir otorite aygıtı şeklinde değerlendirip, onun birleştirici özelliği, günlük yaşam ve kapitalist ekonominin işleyişini bozmayan ritüelleri üzerinde durmaktadır.

“Gelenek”in de önem açısından muhafazakârlık anlatımında ilk sıralarda yer aldığı ve toplumsal istikrarın devamlılığında etkin bir role sahip olduğu görölmektedir. Muhafazakâr düşünce açısından gelenek, zamanın karşısında durabilmiş kuşaktan kuşağa aktarılabilen değerler, uygulamalar ve kuralların tamamıdır (Kırlı, 2016:38). Geleneğin sosyal aktörler arasındaki ilişkileri betimlediği ve değişimin doğasını ortaya koyduğu fikrinden hareketle, değişimin bu kapsamda, toplumun geleneklerine uygun olduğu müddetçe kabul edilebilir olduğu da bir başka görüştür (Tekin, 2004:88). Mehmet Akıncı, muhafazakâr düşünceyi benimseyenlerin geleneğe yapmış olduğu vurgunun epistemolojik yaklaşımları ile benzeştğini dile getirmektedir (Akıncı, 2009:141). Öte yandan geleneğin insanları değişim ve gelişimin meydana getirdiği bilinmezler ve endişeler karşısında psikolojik anlamda koruduğu yönünde fikirler de bulunmaktadır. Fatih Duman, insanlara mensubiyet ve kimlik duygusu sağlayan geleneğin bu sayede insanları gelişimin belirsizliklerinden kurtardığını belirtmektedir:

“Muhafazakârlar, geleneksel kurum ve kurallar karşısında kurucu aklın gücüne dayanan insanın ‘yıkıcı ve yeniden inşa edici’ tavrını değil, aklın güçsüzlüğünü fark eden insanın ‘mütevazı’ tutumunu ön plâna çıkarır ve savunurlar” (Duman, 2017:53).

Muhafazakârlara göre; gelenekler çeşitli niyetlere göre düzenlenebilmekte, kendi içlerinde sıralanabilmektedir. Sosyolog Edward A. Shils'in "Gelenek" (Tradition) isimli çalışması bu konuda önemli yapıtlardandır. Ona göre; *"bir inanç veya pratik moda halini alıyor, ama kısa bir süre hayatta kalabiliyorsa, bir geleneğe dönüşmeyi başaramaz; çekirdeğinde, gelenekselliğin kalbinde yer alan taraftarından alıcısına intikal ettirilme tarzları taşıyor olsa bile başaramaz. Bir gelenek halini alabilmesi için en az üç kuşak (bunların uzun veya kısa olmasının önemi bulunmaksızın) sürmesi gerekmektedir"* (Shils, 2002:160). Eserinde geleneklerin bölümlendirilmesi konusundaki bakış açısıyla bir hayli kabul gören Shils, geleneğin Katolik Kilisesi'nden veya sosyal iyilik arayışındaki hukuksal pratiklerden aktarılabileceğini dile getirmiş, büyük bir öneme sahip olan geleneklerin Katolik Kilisesi gibi kurumsal yapılar ve Tanrısal akıl kaynaklı olduğu görüşünü savunmuştur (Dural, 2014:88).

Muhafazakârlık değişim karşısında taşıdığı korku ya da panik halini geleneğe sarılarak savuşturmaya çalışmaktadır. İnsan iradesini ve hayal gücünü küçümseyen ya da geri plâna iten bu tavır, yeniliği de adeta bir korku objesi olarak görmekte ve göstermektedir. Muhafazakârlara göre; insan zaten yetersizdir, sınırlıdır, hatta düzene karşı çıkarak onu bozabilir ve karışıklığa sebebiyet verebilir. İyi ya da kötü, adil ya da adaletsiz oluşundan daha ziyade hali hazırdaki düzeni savunmanın doğru olduğuna dair yapılan bir vurgu bulunmaktadır. Bu noktada öne çıkan bir diğer kavram ise "koruma"dır. Hilal Onur İnce, korunması ve kollanması gerekenlere ilişkin şu görüşü savunmaktadır:

"Hem tek tek insanın toplum içindeki yaşamsal ilkeleri hem toplumun ve toplumsal yararın düzeninin ilkeleri ve tek tek insanın bütüne bağlanması ilkeleridir. Ölçü her zaman, tanrı ve doğa tarafından verilmiş ya da tarihsel deneyimlerle kazanılmış olsun, denenmiş olanın sürdürülmesidir" (İnce, 2010:70).

Muhafazakârlığın savunageldiği bu koruma hali, eski düzenin muhafaza edilmesi ya da statükonun korunması ve geleneğin devamına yöneliktir. Toplumun ve toplumu oluşturan bireyin yararının sadece denenmiş olanda görülmesi, değişimi, dönüşümü ve insan ufkunu sınırlamaktadır. Dolayısıyla dinamik bir düşünce yapısının önü kesilerek, demokratik bir dönüşüm de ötelenmektedir.

Muhafazakârlığın merkezinde yer alan diğer inanışlardan "hiyerarşi" ve "otorite" ise muhafazakâr düşünceyi benimseyenlerin disiplin ve önderliğe verdikleri özel önem ile değerlendirilebilir. Andrew Heywood'a göre; *"Muhafazakârlar, insanların 'nerede durdukları'nı ve kendilerinden ne beklendiğini bilmekten gelen rehberlik, destek ve güvenlik ihtiyacı duymaları bağlamında otoritenin de gerekli ve yararlı olduğuna inanırlar. Bu nedenle otorite, köksüzlüğün ve anominin karşısındadır"* (Heywood, 2018:103).

Otoriteye ilişkin muhafazakârlığın oluşturduğu teoride feodalizm ögesinin dikkate değer bir biçimde yer tuttuğu da görülmektedir. Robert Nisbet, 19. yüzyılın hemen hemen tüm muhafazakâr düşünürlerinin (E. Burke, S. T. Coleridge, M. Bonald, B. Disraeli de aralarında olmak üzere) Ortaçağa

hayran olduklarını belirtmiş, bunu da Aydınlanmanın feodalite karşıtlığı ile muhafazakârlığın feodaliteye olan sempatisiyle karşılaştırmıştır. Nisbet'e göre; muhafazakârlığın feodale olan düşkünlüğü, onun modernitenin politik ve iktisadi zorlamaları karşısında feodalitenin sağladığı model yüzündendir. Nisbet, aynı zamanda modern tarihin *“Edmund Burke ve diğer muhafazakârlar açısından bütünüyle Ortaçağın feodal otoritesinden ve özgürlük sentezinden sürekli bir düşüş”* şeklinde değerlendirilebileceğini belirtmiştir (Nisbet, 2014:66). Muhafazakârların savundukları görüş ve ilkeler doğrultusunda, hiyerarşik biçimde olan ve doğal eşitsizliklerden örülü toplumun düzenini sağlama konusunda büyük önem atfedilen tüm kurum ve kavramlar gibi otorite de bir zorunluluk gereğidir. İşte bu bağlamda sosyal hayatta, kurumsal işleyişte ve devlet yapılanmasında beliren otorite, bireyin sınırlı, eksik doğasının bir eseridir (Duman, 2017:54-55).

Bu bağlamda “otorite” ve “düzen”in sembollerinden olan ve muhafazakârlar açısından halk tarafından yararlanılan bir araç olmanın ötesinde, aynı zamanda halkın iradesinin vücut bulmuş durumu olan “devlet”e de değinmek gerekmektedir. Burke’e göre; devlet, *“sanat, erdem ve yetkinlikte ortak”*tır (Akkır, 2015:46). Aristoteles tarafından dile getirilen ve muhafazakârlar düşünceye telkin edilen öğretiyeye göre; “devlet hem doğal hem de bireyin öncesinde olan bir varlık”tır. Bu kabul doğrultusunda düşünüldüğünde varlık bakımından devlet bireyden daha önce gelmektedir. Alexander Moseley, muhafazakârların *“bireyin devlet olmadan yalnızca bir hayvan olduğunun altını ısrarla çizdiklerini”* ifade etmektedir (Moseley, 2020:82). Buna gerekçe olarak da, mülki düzen denen şeyin hükümetin varlığından soyut biçimde düşünülemeyecek olmasını öne sürmektedir. Devleti yüceltme ve ona bağlılık konusunda Charles Brownson ise *“İnsan toplumsal doğası gereği sosyal bir varlıktır; toplumun dışında yaşayamaz ve başarılı olamaz. Toplum da güçlü ve etkili bir yönetimin dışında ayakta kalamaz, varlığını sürdüremez. Halkın sadakat duygusu taşımadığı bir yerde ise güçlü ve etkili bir hükümet de olamaz”* demektedir (Özipek, 2017:134).

Muhafazakârlığın otorite ve hiyerarşiyi tesis eden “devlet”e yüklediği anlam; devletin bireyden önce geldiğidir. Devleti güç ve gücün temsili noktasında değerlendiren bakış açısına göre; bireye düşen bu gücün karşısında ödev ve sorumluluklarını yerine getirip, itaat etmektir. Oysa devlet yurttaşını koruyup kollayan, toplumsal düzeni ve devamlılığı sağlayan bir kurumdur. Bireyin sorumlulukları kadar hakları da bulunmaktadır. Devleti sadece korku ve zor aygıtı olarak değil, onu halkının içtenlikle bağlı olduğu ve yüceltmeye çalıştığı kurum olarak gösteren bir yaklaşıma ihtiyaç bulunmaktadır.

Toplumsal kurumları önemli gören muhafazakârlığın parametreleri içerisinde “aile” de bulunmaktadır. Muhafazakârlar; aile kurumunun hem ahlaki hem de mantiken üstün olma durumunu, kurumun hâkimiyetini kabul etmektedirler. Toplumun en küçük yapı taşı olarak nitelendirilen aile, muhafazakârlıkta hem geleneğin hem de toplumsal değerlerin taşıyıcısı olarak görülmektedir. Öte yandan aile, geçmiş ve onun nesilden nesile aktardıklarını gelecek kuşaklara taşımaktadır. İşte bu

nedenledir ki; aile kurumu, muhafazakârlıkta ve muhafazakâr siyasetçiler arasında öne çıkarılmaktadır (Akkır, 2015:43). 1980 sonrasında Ronald Wilson Reagan ve Margaret Hilda Thatcher tarafından uygulamaya konulmuş olan aile politikaları bu görüşe örnek olarak gösterilmektedir (Yılmaz, 2004:144-145). ABD’li tarihçi Thomas Jaimes Fleming, aileyi, insani bir toplum ve idarenin nihai kaynağı, özgür bir toplumun temel dayanağı ve esaslı bir kurumu olarak değerlendirmektedir:

“Mükemmel olmayan insanı olgunlaştıran da, ona asıl kimliğini kazandıran da, ona bir geçmiş ve gelecek duygusu veren şey ailedir ve aynı zamanda unutulmamalıdır ki; bireyler unutkandır, ama ailenin hafızası vardır” (Özipek, 2017:87).

Muhafazakâr düşüncede önemli yer tutan parametreler arasında aynı zamanda birey ve toplum ilişkisi, değişim ve devrim de bulunmaktadır. Değişimi şüpheyile karşılaması muhafazakârlığın öne çıkan belli başlı özelliklerinden biridir. Muhafazakâr düşünürlerin birçoğu toplumsal değerlerin ve kurumların gelenekleştiği, belirli hizmetler ve yararlar da bulunduğu ve zamana meydan okuyup sözü edilen bu niteliğini doğruladığı sebebiyle bertaraf edilmesine karşı çıkmıştır. Yanı sıra hizmet ve yarar niteliğini kaybetmiş olduğuna inandıkları erdem ve kurumların aşamalı biçimde değiştirilerek daha kullanışlı örneklerinden yana ortadan kaldırılmasına karşı çıkmamışlardır. Burke, bu meseleyi *“değişim’ ve ‘reform’ kavramları üzerine dile getirdiği etimolojik bir tartışmayla”* açıklamaya çalışmıştır (Köni, Torun 2013:186).

Sözü edilen ve adına ister parametre, ister inanış isterse de dogma densin, tüm bu önem atfedilen olguların/kavramların yanı sıra muhafazakârların politik konular karşısındaki duruşları da dikkat çekmektedir. Alexander Moseley, muhafazakâr düşünceye sahip olanların işe yaradıkları sürece siyaset biçimlerine oldukça anlayış göstermesi gerektiğini veya hiç olmazsa önyargılı olmamalarını (örneğin farklı bir kültürün aileye ilişkin değerlerine müdahale etmemek gibi bir yaklaşım) dile getirmiştir. (Moseley, 2020:83-84). Kısaca, başka insanların ilişkilerinin hangi biçimde sürdürüleceğine ilişkin bilgi sahibi olunmayacağı gerçeğine razı olunmasını savunmaktadır.

Öte yandan muhafazakârlığa ilişkin eleştirel yorumlarda, bu düşüncenin geleneksel ve yerel olana yaslanarak yerleşik burjuva iktidarı ve toplum düzenini müdafaa anlamına geldiği ifade edilmektedir. Bir diğer ifadeyle, “devlet” ve “millet” benzeri kavramlar muhafazakâr düşüncenin yeni mukaddeslerini meydana getirmektedir. Koruma yönündeki tepki muhafazakârlığı otoriteye büyük değerler atfetmeye götürmekte ve *“muhafazakârlığın bu yanı, onun milliyetçiliğe açılan kapısı”* olmaktadır (Yanardağ, 2013:31).

1.4. Muhafazakâr Düşünceye Tarihsel Bakış

Aydınlanmaya ve 18. yüzyılın sonunda başlayan ve süre gelen devrimci siyasal dönüşümlere karşı bir reaksiyon olarak şekillenen muhafazakârlık, Avrupa'nın tarihsel pratiğinden ortaya çıkıp, gelişmiştir. Kimi araştırmacılar muhafazakârlığı “reaksiyoner gericilik” olarak nitelendirirken, bazıları ise “modernizmin bir ürünü” şeklinde değerlendirmekte ve “*modernizmi modernizm içinden eleştiren, ama eleştirirken tüm yıkıcı etkilerine rağmen, modernizmi ters bir süreçle yeniden üreten*” bir düşünce akımı olarak adlandırmaktadırlar (Dural, 2014:73). Tartışmalı bir siyasî kuram olan, çeşitli eleştirel görüşlere bakıldığında ise “kuram” dahi görülmeyen muhafazakârlık, hali hazırda kurulu rejimleri devirecek hareketlere ya da devrimlere bütünüyle karşı durmaktadır. Muhafazakârlar buradan yola çıkarak, tarihten mutlaka bir ders alınması gerektiğini vurgulamaktadırlar:

“Devrimler ve toplumum baştan aşağı yeniden düzenleme girişimleri daima boş yere kan dökülmesine sebep olmuş ve çok daha çetrefil sorunlara yol açmıştır. Devrim ve reformlara genel olarak karşı durmak gerekir, çünkü çözdüklerinden daha çok soruna neden olup devrimcilerin genellikle öngöremediği gereksiz çalkantılara yol açarlar” (Moseley, 2020:66-67).

Muhafazakâr düşüncenin, hem oluştuğu evre hem de sonrasında bulunduğu zemin üzerinde gelişen tezler üzerinden farklılaştığı görülmektedir. Fatih Duman, muhafazakârlığın “*sadece coğrafi yahut ulusal plânda değil, bağlı kalınan teorik/pratik argümanlar çerçevesinde de farklı düşünce damarlarına sahip*” olduğunu, benzer felsefî kökleri bulunmakla beraber “*bu düşünce gelenekleri günümüzde de süregelmekte olan farklı muhafazakârlık türlerini ortaya çıkarmıştır*” görüşünü savunmaktadır (Duman, 2018:82).

Kimi düşünürler muhafazakârlığı çeşitli dönemlere ayırmış, burada da İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemi önemli bir kırılma aşaması olarak görmüşlerdir (Dural, 2014:86). Muhafazakârlık içerisindeki farklı yaklaşımlara ilişkin Andrew Heywood, üç ayrı muhafazakâr yaklaşımın bulunduğunu dile getirmiştir. Bunlardan ilki; Joseph de Maistre’ye kadar uzanan ve daha çok Kıta Avrupa’sında gelişen “Otoriter Muhafazakârlık”tır. İkinci yaklaşım ise “Paternalist Muhafazakârlık”tır. Benjamin Disraeli’nin görüşleri ile İngiltere’de gelişmeye başlayan daha esnek bir yaklaşımdır. Pragmatik yönleri ağır basan bu muhafazakârlıkta birey veya devlet ilişkisinin korunmasına dikkat edilmekte, işleyen sistemden yana tavır belirlenmektedir. Her koşulda dengenin korunması gerektiği savunulmaktadır. Üçüncü yaklaşım da “Tek millet muhafazakârlığı”dır. Paternalist muhafazakârlık içerisinde İngiltere’de gelişen bu yaklaşım, temelinde sanayileşme ve iktisadî eşitsizliğin yaratacağı kaygıların oluşturduğu,

devletin ve soyluların paternal bir şekilde davranması gerektiğini öngören bir tutum içerisinde olmuştur (Heywood, 2007:103-107, Kırılı, 2016:42).

Muhafazakârlığın, Batı felsefesi içinde yer alan iki ayrı düşünce geleneğinde somutlaşan iki temel formundan söz edilebilir. Bunlar; Kıta Avrupası ve Anglo-Amerikan düşünce geleneğidir. Kıta Avrupası Muhafazakârlığı; Fransız Aydınlanması'nda anlatımını bulmuş olan akılcı, bütüncü, devrimci ve kolektivist kuramlara kaynak olan Kıta Avrupası düşünce geleneği içerisinde bulunmaktadır. Aydınlanma aklı tarafından üretilmiş olan siyasal kuramlara itiraz eden, ancak rasyonalizme yönelik eleştiri haricinde, büyük oranda benzer bütüncü düşünce şeklini taşımaktadır. Anglo-Amerikan Muhafazakârlığı ise, İskoç Aydınlanması'nda anlatımını bulmuş olan ampirist¹, evrimci ve oldukça bireyci bir düşünce geleneğinde belirmiş ve büyük ölçüde ondan etkilenmiştir (Özipek, 2017:18-19).

Fatih Duman, muhafazakârlık literatürü üzerine metinlerin yer aldığı “Muhafazakârlık Okumaları” adlı kitabında muhafazakâr düşünce geleneği içinde kullanılan kavramları şöyle sıralamaktadır:

“Kıta Avrupası muhafazakârlığı, Anglo-Amerikan muhafazakârlığı, klasik muhafazakârlık, neo-muhafazakârlık, paternalist muhafazakârlık, liberteryen muhafazakârlık, otoriter muhafazakârlık, metafizik muhafazakârlık, pragmatik muhafazakârlık, liberal muhafazakârlık” (Duman, 2020:2).

Muhafazakâr düşünce tarihsel süreç içerisinde değişim ve dönüşümler yaşamış ve çeşitlilik göstermiştir. Burjuvazinin öncülük ettiği devrimlerin yaşandığı dönemde muhafazakârlık hali hazırdaki sosyal, iktisadi, kültürel ve politik sistemi savunmuştur. Zaman içerisinde kapitalizm tahakkümünü sağlamış, hâkim sınıf olan burjuva sınıfına ve kapitalizme karşı işçi sınıfı tehdit oluşturmaya başlamıştır. Muhafazakârlığın bu aşamadan itibaren yeni düzene ve düzenin sahipleri olan sınıfın düşüncesine yaklaştığı gözlenmiştir. Yani muhafazakârlık milliyetçilik ve liberalizm ile yakın hale gelmiştir. Süreç içerisinde hem koşullar hem de içerisinde yer aldığı ülke nedeniyle farklılıklar göstermiştir. Bu nedenle net, dünya ölçüsünde ortak bir paydada buluşan bir muhafazakârlıktan söz etmek oldukça güçtür.

¹ Ampirizm terimi, sosyolojide çoğunlukla kavramsal düşüncenin ve kuramsal irdelemenin aleyhine olarak, olguların ve gözlemlerin derlenip toplanmasını ön plana çıkaran bir araştırma yönelimini karşılamak için kullanılmaktadır. Ampirizm, bilimin, bilgi-iddiaların dayandırıldığı insanın araştırma yapmasının tek biçimini oluşturması ya da ampirik gözlem ve deney çerçevesinde test edilmeye sürekli açık olması nedeniyle ayrıcalıklı bir statüye sahip olduğunu savunmaktadır (Marshall, 1999:20-21).

1.5. Muhafazakârlığın Türleri

Ortaya çıkış sürecinden bu yana muhafazakârlık, farklı coğrafyalarda farklı sosyal, ekonomik, kültürel ve tarihsel şartlardan dolayı farklı biçimlerde görülmüştür. Bunun içindir ki; evrensel bir muhafazakârlıktan bahsedilememektedir:

“Bu bağlamda otoriter eğilimli ‘Kıta Avrupası Muhafazakârlığı’ ile liberal eğilimli ‘Anglo-Amerikan Muhafazakârlığı’ arasında ciddi ayrımlar bulunmaktadır. Öte yandan müdahaleci politikaları savunan ve uygulayan ‘Paternalist Muhafazakârlık’ ile 1980’lerde gündeme gelen serbest piyasa yanlısı ‘Neo-muhafazakârlık’ birbirinden farklılaşmaktadır” (Duman, 2017:56).

Muhafazakârlık, ülkelerin kendine özgü koşulları ve siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik ve tarihsel hususları içerisinde, farklı teorik pratik yaklaşımlarla birlikte gelişip değişik biçimler almıştır. Her coğrafyada farklı nitelikleri ön plâna çıkartmıştır. Bu durumda Kıta Avrupası’nda şekillenen Fransız ve Alman Muhafazakârlığından, İngiliz (Anglo-Sakson) Muhafazakârlığından ve Amerikan Muhafazakârlığından söz edilebilmektedir. Bu ayrım sadece coğrafi bakımdan bir farklılaşma değildir. Aynı zamanda kabul edilen ilkelerin farklılaşması anlamına gelmektedir (Kırlı, 2016:43).

Muhafazakârlık, Avrupa coğrafyasında 18. yüzyıl sonlarına doğru giderek artan değişim yönündeki taleplere kuvvetli bir tepki neticesinde belirmiş, bu süreçte burjuva sınıfının uzun vadeli ilerleyişi ile aristokrasi tasfiye olmuştur. Bu hızlı değişim sürecine karşı duruşun adeta bir simgesi olan muhafazakârlığın gelişimini üç aşamada dönemselleştiren İbrahim Sarıtaş’a göre; bunlardan ilki; 1789 yılından 1848’e kadar devam eden “Klasik Avrupa Muhafazakârlığı”dır. Alman, Fransız ve İngiliz muhafazakârlığı bu tarzın en bariz örnekleri olarak sayılabilir. İkinci evre ise; 1848-1918 arasında süren “ulusal halk muhafazakârlığı”dır. Üçüncü ve son aşama; 1918 yılından başlayarak günümüze değin sürmekte olan “modern muhafazakârlık”tır (Sarıtaş, 2017:261).

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından muhafazakâr düşünce, toplumun idaresinde ve politika inşasında daralmış, İngiliz ve Amerikan eğilimleriyle yeniden biçimlenmiştir. Bu yeni muhafazakârlık şeklinin “doğal haklar, demokratik siyaset ve parlamenter sistemin geleneksel vurgusuyla” birlikte ilerleme kaydettiği görülmüştür (Sarıtaş, 2017:261).

Değişik ülkelerde farklı biçimlerde görülen muhafazakârlık biçimleri, muhafazakârlık açısından çeşitli sınıflandırmaları beraberinde getirmiştir. Bunun sonucu olarak muhafazakârlığa ilişkin çok çeşitli kavramlar kullanılmıştır. Hilal O. İnce’ye göre bunlar; “eski”, “yaşlı”, “yeni”, “devrimci muhafazakârlık” veya “radikal muhafazakârlık”, “muhafazakâr devrim” benzeri etiketlendirmelerdir:

“1945 yılı ardından şu ana dek kavramsallaştırılmış olan ‘demokratik’, ‘modern’, ‘teknokratik’ yahut ‘Aydınlanmacı muhafazakârlık’ benzerindeki yaklaşımlar, ‘yeni sağ’, ‘new right’ ya da ‘nouvelle droite’ gibi cereyanların adlandırılmasındaki çok renklilik, bu temellendirmeyi ispatlar özelliğindedir” (İnce, 2010:59).

Baran Dural, Batı toplumlarının ve Batı muhafazakârlığının kendi kökenlerini ifade ederken başvurdukları “Antik Yunan felsefesi, Roma hukuku ve Hristiyan ahlâkı”nın Batı muhafazakârlığına içerisinde olduğu toplumların kurucu unsurlarından biri olma ayrıcalığını bağışladığını ifade etmektedir (Dural, 2005:195).

Muhafazakârlığın bugüne kadar gelen egemen şeklinin, Fransız Devrimi’nin ve dolayısıyla muhafazakâr duyarlılığın en çok karşı çıkmış olduğu pratiklerin görüldüğü Kıta Avrupası’nda değil, İngiltere ve ABD’de belirmesini ve yine en önemli temsilcilerini bu dünyada bulmasını tuhaf bulan Bekir Berat Özipek’e göre; “Fransa’daki devrim kalıcı antitezini İngiltere’de üretmiştir. Joseph de Maistre ve Louis de Bonald ve Action Française² günümüzde nostaljik figürlerin veya tarihe mal olmuş olayların dünyasını ifade etmektedir. Batı dünyası ise 21. yüzyıla Burke’ü yeniden okuyarak girmiştir” (Özipek, 2017:51).

Yakın dönemde ise iki ana muhafazakârlıktan söz etmek mümkündür. Bunlar, “klasik muhafazakârlık” ve “liberal muhafazakârlık”tır. Edmund Burke’teki ilk biçimiyle liberal özelliğe sahip, fakat birey, üretim ve bölüşmeye dair duyarlılıklarıyla kapitalizme karşı dikkatli bir kabul politikasını da içinde bulunduran muhafazakâr düşüncenin önemli bir kısmı, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki süreçte, sosyalizme karşıtlığının da sonucunda liberalizmle yakınlaşmaya başlamıştır (Özipek, 2017:164). Savaşlar sonrasında daha çok barış ve restorasyon söylemi üzerinden hareket eden muhafazakâr düşüncenin, kendisini özellikle komünizm karşıtlığı üzerinden inşa ettiği gözlenmiştir. Bu karşıtlık noktasında muhafazakârlığın yakınlaştığı modern ideolojilerin coğrafyaya göre; liberalizm veya milliyetçilik olarak değişiklik gösterdiği görülmüştür.

1.5.1. Kıta Avrupası Muhafazakârlığı

Bütün bir kıtanın niteliklerini eksiksiz biçimde bünyesinde barındırmayan “klasik muhafazakârlık” Kıta Avrupa’sında baş göstermiştir. Kıta Avrupa’sında “Fransız” ve “Alman” şeklinde nitelendirilen iki çeşit muhafazakârlık belirmiştir. Fransız kökenli muhafazakârlığı temsil eden isimler arasında; Joseph de Maistre, Charles-Marie-Photius Maurras ve Louis-Gabriel-Ambroise, Vikont de

² Fransız radikal sağını temsil eden dergi.

Bonald bulunmaktadır. Ramazan Akkır, Fransız muhafazakârlığının “daha radikal, katı, uzlaşmaz ve reaksiyoner” niteliklere sahip olduğunu belirtmektedir. Gelenekler, monarşi ve kilise eksenindeki cemaat yapılarını savunan Fransız muhafazakârlığı, devrim ve ilerlemeyi yoğun bir biçimde eleştirmiş, karşı çıkmış, aydınlanma fikrini reddetmiştir. Bunların yanı sıra, onun kullanmış olduğu üsluba benzer bir ifade biçimi uygulamıştır (Akkır, 2015:39). Devrimle birlikte beliren değerlere tepki biçiminde ortaya çıkan Kıta Avrupası Muhafazakârlığı değişim karşısında sert ve uzlaşmaz bir tutuma sahiptir. Kıta Avrupası üzerinde beliren ve gelişen muhafazakârlığın Fransa’da olduğu gibi reaksiyoner bir tarzda olmadığı şeklindeki görüş ise oldukça yaygındır. Fransız muhafazakârlığının önde gelen isimlerinden Charles de Mourras (1868-1952), geleneksel monarşinin zorunlu olduğunu savunmuş, parlamentarizme ve demokrasiye karşı çıkarak demokrasinin toplumsal düzenle ve ulusal çıkarla bir arada yaşayamayacağını belirtmiştir. Maurras, milliyetçilik ile muhafazakârlığın ana tezleri arasında güçlü ve sıkı bir bağ kurmuştur (Beneton, 1991:58-59).

Öte yandan Alman muhafazakârlığının akla ve bilime önem verdiği görülmektedir. Pratik bir siyasetten daha öte Anglo-Sakson muhafazakârlığa benzer biçimde felsefi nitelikler taşımaktadır. Hegel, devleti sosyal hayatın bütün alanlarının merkezi durumuna getirmiştir. Fransız muhafazakârlığı ise St. Agustine başta olmak üzere kilise otoriteleri üzerinde dinsel kaynaklara uzanmakta ve oradan beslenmektedir. Bundan ötürü Fransız muhafazakârlığında Tanrı, din, kilise ve geleneğin ön plânda geldiği görülmektedir. Alman muhafazakârlığında entelektüel kaynağın Antik Yunan olduğu göze çarpmaktadır. Antik Yunan’da toplumsal yaşamın merkezinde devlet bulunmaktadır. Bu farklılıklara rağmen sözü edilen iki muhafazakârlığın da otoriter niteliğe sahip olduğu görülmektedir (Akkır, 2015:40).

Kıta Avrupası muhafazakârlığının önemli temsilcisi Karl Mannheim, “yarı bilinçli gelenekselcilikten bilinçli siyasal muhafazakârlığa geçişi, sınıf temelli kapitalist toplumun ortaya çıkışının bir sonucu olarak” görmektedir (Zürcher, 2017:40). Diğer yandan Kıta Avrupası’nda bulunan muhafazakârların 19. yüzyılda özgürlükçü fikirlerin ilerlemesine rağmen, otokratik idarenin sert ve hiyerarşiye özgü değerlerine bağlı kaldıkları belirtilmektedir. 19. yüzyılda otoriter yönetim fikrini savunan Kıta Avrupası muhafazakârlığı, aynı zamanda siyasi iktidarların anayasalar ve parlamenter kuruluşların ilerleyişiyle sınırlandırılması durumunu da kabul etmemektedir (Duman, 2017:86). A. Heywood, bu dönemdeki muhafazakârların “yükseliş halindeki liberal, milliyetçi ve sosyalist protestolar” karşısında eğilip bükülmeden, dik bir şekilde durduklarını söylemektedir. Kıta Avrupası muhafazakârlığının “reform ve demokratik yönetim ile uzlaşma” hususunda isteksiz davrandığını ifade eden A. Heywood, bu isteksizliğin 20. yüzyıla dek sürdüğünü dile getirmiştir:

“Örneğin, İtalya ve Almanya’daki muhafazakâr seçkinler parlamenter demokrasiyi yıkmak ve yükselen faşist hareketlere destek ve itibar kazandırmak suretiyle Benito Mussolini’yi ve Adolf Hitler’i iktidara getirmeye yardım etmişlerdir” (Heywood, 2018:105-106).

Günümüzde ise Kıta Avrupası’ndaki muhafazakâr düşünce ve siyasetlerin Hristiyan Demokrat Partiler eliyle sürdürüldüğü görülmektedir. Bu partilerin pek çoğunun adlarında; “Hristiyan”, “Demokrat”, “Milli” ve “Muhafazakâr” kelimeleri bulunmaktadır. Bu siyasi partiler kendilerini ideolojik anlamda “muhafazakâr” olarak nitelendirmelerinin yanı sıra partilerini isimlendirirken de ideolojik yaklaşımlarını aksettirmekten geri durmamışlardır (Safi, 2007:47). Bu yaklaşımlar ve ideolojik tercihler arasında en ağır basan ögenin “din” olduğu gözlenmiştir. Muhafazakâr düşünce ile din birçok konuya benzer derecede önem vermektedirler.

1.5.2. Anglo-Amerikan Muhafazakârlığı

Aydınlanma aklına yönelik eleştirilerin en sert Anglo-Amerikan siyaset felsefesinin düşünürleri tarafından yapılmıştır. Burke, Churchill, Oakeshott, Salisbury bu düşünürler arasındadır. “Burke’çi muhafazakârlık” veya “ampirik muhafazakârlık” şeklinde de nitelendirilen bu akımın; devrimcilikten ziyade evrimci olduğu, dogmatizm ve mutlakçılığın saptırmasına karşı makul olmayı temsil eden bir muhafazakârlık türü olduğu belirtilmektedir (Özipek, 2017: 50, Vural, 2003: 34-36). Kıta Avrupası Muhafazakârlığının değişime ödünsüz bir biçimde karşı koyduğu, Anglo-Amerikan Muhafazakârlığının ise daha esnek ve başarılı olduğu yönünde bir görüş belirten A. Heywood, Anglo-Amerikan geleneğine ilişkin izlerin E. Burke’e dek takip edilebileceğini dile getirmektedir (Heywood, 2018:107).

Anglo-Amerikan Muhafazakârlığında hem alışlagelmiş sosyal sistem hem de piyasa sistemi birlikte benimsenmektedir. Daha yalın bir ifadeyle; Kıta Avrupası Muhafazakârlığının “otoriter” halinin tersine, Anglo-Amerikan Muhafazakârlığı liberaldir. Anglo-Amerikan Muhafazakârlığı “Aydınlanma”ya önemli birçok eleştiride bulunmaktadır, ancak bu muhafazakâr düşünce geleneği Aydınlanma’ya karşı kesin ve geniş kapsamlı bir karşıtlıkta değildir. Anglo-Amerikan Muhafazakârlığının Aydınlanma içerisindeki anti-rasyonalist anlayışın felsefi çıkarımlarından hareketle kurucu rasyonalist düşünceye karşı çıktığını ifade eden Fatih Duman, bu muhafazakârlığın Fransız Devrimi ve ardından devam eden dönemde Bolşevik Devrimi’ne karşı durduğunu, “muhafaza etmek için değişmek” prensibi doğrultusunda İngiliz ve Amerikan devrimlerini ise kabul ettiğini ifade etmektedir (Duman, 2018:83-84).

Muhafazakârlığın “altın çağı”nı 1980’li yıllarda yaşadığını dile getiren Fırat Mollaer, bu evrede dünyada hâkim olan ve muhafazakârlığın temsiliyeti bakımından hegemonik bir kuvveti elinde bulunduranın ise Anglo-Amerikan Muhafazakârlığı olduğu görüşünü savunmaktadır:

“Muhafazakârlar, refah devleti döneminin kapitalizmle sosyalizm arasında bir yol tutturmaya çalışan anlayışını ilkinin lehine çözmek ve kapitalizmin tıkanıklıklarını aşmak üzere işe koyulmuşlardır. Buna karşılık, muhafazakârlığı ideoloji ötesi bir fenomen olarak sunma çabaları da eş zamanlı olarak işbaşında olmuştur. Anglo-Amerikan muhafazakârlığı, Burke’ten beri, ideoloji-karşıtı eğilimlerin billurlaştığı bir zemin olmuştur” (Mollaer, 2017a:233).

1.5.3. İngiliz Muhafazakârlığı

İngiliz Muhafazakârlığı merkezi otoritenin yasama gücünün yanı sıra siyasi birlik ve laik toplumsal erdemleri savunmaktadır. Philippe Beneton, İngiliz muhafazakârlığının liberal bir muhafazakârlık olduğunu belirtmektedir:

“Bu muhafazakârlık, Burke’ün sahip çıktığı ve parlamenter ve sınırlı monarşiye yol açan liberal İngiliz geleneğinden ayrılmaz. Parlamentarizm, güçler ayrımı, habeas corpus, rule of law (yasa hâkimiyeti) İngiliz muhafazakârlığının bağlı olduğu tarihi mirasın parçalarıdır” (Beneton, 1991:50).

Muhafazakârlık kavramının İngiltere özelinde tarihsel seyri incelendiğinde, bu kavrama dair ilk emarelere 1830 yılı Ocak ayında “Quarterly Review”de rastlanmaktadır (Güler, 2010:120) Ayrıca “Tory Hareketi”nin devamı niteliğindeki “Muhafazakâr Parti” Britanya’da kurulmuştur. İbrahim Sarıtaş, İngiltere’de geleneksel biçimde partilerin adları için sarf edilen “Whig” ve “Tory”³ kavramları yerine daha sonra “liberal” ve “muhafazakâr” adlandırması yapıldığını belirtmektedir. Sarıtaş, bundan dolayı “Tory”lerin kendilerini “Conservative Party” (Muhafazakâr Parti) biçiminde adlandırdığını, 1848 yılından sonra hanedan partileri tarafından yapılan seçime yönelik ittifakların “Union Conservatrice” (Muhafazakâr Birlik) adını aldığını belirtmektedir (Sarıtaş, 2017:15).

İngiliz muhafazakârlığının en temel özelliklerine örnek olarak; pragmatist ve gelenekçi oluşu verilebilir. İsmail Safi, bütün bu özelliklerinin yanı sıra İngiliz muhafazakârlığını değişen koşullara

³ Tory; 18. yüzyıl Britanyası’nda monarşik iktidarı ve İngiltere Kilisesi’ni destekleyen ve toprak soyluluğunu (gentry) temsil eden bir parlamento grubu için kullanılmış; ABD’de de Britanya tacına sadakati ifade etmiştir. 19. yüzyılın ortasında Torylerin içinden İngiliz Muhafazakâr Parti doğmuştur (Heywood, 2018:109).

kendini uyarlayabilen, zaman içerisinde kolaylıkla uyum sağlayan ve tarihi süresince pek çok politik ve sosyal reforma önderlik yapmış bir akım olarak değerlendirmektedir (Safi, 2007:49-51).

İngiltere’de muhafazakârlık, 1975’de Muhafazakâr Parti’nin liderliğine gelen ve 20. yüzyılın etkili siyasi liderlerinden olan Margaret Thatcher ile birlikte önemli bir rüzgâr yakalamıştır. Yeni-liberalizm, yeni-sağ ya da yeni-muhafazakârlık olarak tabir edilen ve özellikle ekonomik alana damgasını vuran bu rüzgâr, küresel çapta büyük etki yaratmıştır. 1979’da İngiltere Başbakanı olan Thatcher, refah toplumunun karşısında durmuş, “muhafazakâr devrim” olarak nitelendirilen bir hareketi başlatmış ve muhafazakârlığın pratik uygulayıcısı ve önemli bir simgesi olmuştur. Fırat Mollaer, onun “toplum diye bir şey yok, sadece bireyler ve aileler var” sözünü hatırlatmakta ve “*bu türdeki bir muhafazakâr düşüncenin yapısında bireyci, tarihsel materyalist ve liberalin dolaştığı*” tespitinde bulunmaktadır (Mollaer, 2016a:121).

Hilal Onur İnce, Thatcher liderliğindeki Muhafazakâr Parti’nin İngiliz toplumunda İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra görülen “*Keynesyenci uzlaşmaya karşı refah toplumunun sınırlarını aşacağı tespitiyle kararlı karşıtlıkları ifade ettiği*”ni belirtmektedir (İnce, 2010:52). Keynesyen politikalar, dünyada büyük bir ekonomik bunalıma neden olan 1929 krizine çözüm için ortaya atılmıştır. Ancak, bu iktisadi politikaların etkisizleştiği noktada neo-liberalizm devreye girmiştir. Muhafazakârlık da bu iktisadi yönelimin politik düzleminde önemli bir yer tutmuştur:

“Neoliberal yaklaşım, Thatcher düşüncesinde kapitalizmi, Protestan ahlâkıyla derin bir inançla bütünleştirmiş, dinseliliğin ve İngiliz olma bilincinin etkisi sayesinde siyasal hedeflerini berrak bir biçimde sunmasına hizmet etmiştir” (İnce, 2010:52).

1.6. Günümüzde Muhafazakârlığın Görünümü

Muhafazakâr düşünce 19. yüzyılda, endüstri düzeninin olumsuzluklarına karşı çıkmış ve sanayileşmeyle birlikte oluşan sosyal değerler ve ilişkiler karşısında çalışanların müdafaa edilmesi görüşünü savunmuştur. Bekir Berat Özipek, muhafazakârlığın özellikle son 50 yılda bu eleştirel davranışını kaybettiğini ve “daha iyi bir dünya için mücadele azmini körelttiği”ni dile getirmektedir (Özipek, 2017:186).

Özellikle 20. yüzyıla birlikte muhafazakârlar, bu yüzyılın ilk evresindeki Birinci Dünya Savaşı’nda, ortaya çıkan felaket tablosunun sorumlusu olarak en başta liberalizm ve rasyonalizmi görmüşlerdir. Bu süreçte moderniteye yönelik eleştirilerini yoğunlaştıran muhafazakârlar, savaşın yarattığı yıkımın restore edilmesinde liberal burjuvazinin yetersiz kalıp, geriye gitmesiyle de üzerinde

yükseldikleri gelenek, din, aile, devlet, otorite gibi değerlerin temsilcisi durumuna gelmişlerdir. Liberalizme karşı önemli bir güç elde eden muhafazakârlık, tam olarak felsefî ve kuramsal bir bütünlükten ziyade, siyasi bir toplum görüşü fonksiyonunda olmuştur (Yanardağ, 2013:31) Helmut Dubiel, bu duruma ilişkin *“Bu öğretinin (muhafazakârlığın) birliği kendi içinde değil, eleştirdiği şeydedir-yani liberal sistemlerin bunalım fenomeni ve burjuva değer sisteminde gerçekleştiği iddia edilen otorite çözülüşü”* görüşünü savunmuştur (Dubiel, 2017:13).

1917’de Rusya’da Bolşevik Devrimin yapılması ve ardından Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)’nin kurulmasıyla birlikte dünyada sosyalizm yükselişe geçmiştir. Batı Avrupa’da ise muhafazakârlık daha kuvvetli bir duruma gelmiştir. Sosyalizmin bir tehdit olarak algılanması sonucu oluşan ortamda, muhafazakârlığın milliyetçilik, dincilik ve faşizmle arasında bulunan alan yoğunlaşmaya uğramıştır. Bu etki sonucunda Almanya, İtalya, İspanya ve Portekiz’de faşist partiler iktidara gelmiştir. Muhafazakârlar bu yönetimleri desteklemiştir. Ancak oluşan bu ortam İkinci Dünya Savaşı’nı hızlandırmış, bu savaşın verdiği tahribat insanlık açısından çok daha büyük olmuştur. Savaş sonrasında muhafazakârlık geriye çekilmiş, sosyalizm Avrupa’nın neredeyse yarısında etkili hale gelmiştir. Çin’de de 1949’da Çin Komünist Partisi önderliğinde sosyalist bir devrim olmuştur. Muhafazakârlığın güç kaybettiği süreçte bu kez liberalizm Batı’da yükselişe geçmiştir. Muhafazakârlık Batı dünyasında liberal sistemle uzlaşa içerisinde olmuş, hatta liberal vurguların derecesi giderek artmıştır. Diğer yandan Batı’nın, gelişmekte olan ülkelerde ya da başka bir ifadeyle “Üçüncü Dünya Ülkeleri”nde sosyalizm karşısında muhafazakâr, gerici ve faşist hareketlere destek olduğu gözlenmiştir (Yanardağ, 2013:29-30). 1945’te İkinci Dünya Savaşı’nın bitmesiyle başlayan süreçte ise Batı’da muhafazakârlık üzerinde pragmatik ve paternalist⁴ fikirler baskın olmuştur.

Muhafazakârlığın 20. yüzyılın son çeyrek diliminde yükselişe geçtiği görülmektedir. Bunda muhafazakârların sosyalizme karşı liberallerle yaptıkları iş birliğinin payı büyüktür. Özellikle “Soğuk Savaş”ın ilerleyen döneminde temelleri daha da belirginleşmeye başlayan “Yeni Muhafazakârlık” ya da “Neo-Muhafazakârlık”, asıl olarak sosyalist yönetim yapısına, işçi sınıfının mücadelesiyle Batı’da yaratılan halktan yana uygulamalara karşı bir tepki biçiminde ortaya çıkmıştır. ABD emperyalizmi “Soğuk Savaş”ı, İkinci Dünya Savaşı’nın ardından büyük bir blok oluşturan sosyalizme ve sömürge ülkelerdeki milli bağımsızlık mücadelelerine set çekmek ve geriletme amacıyla başlatmıştır. Birçok alanda yürüyen bu savaşın en önemli alanlarından birisi de kültür olmuştur. İdeolojik ve siyasal alanda kapitalizm ve emperyalizm ile sosyalizm-sol düşünce arasında büyük bir mücadele yaşanmıştır.

⁴ Andrew Heywood “paternalizm”in tanımını şöyle yapmaktadır: *“Kelime anlamı olarak ‘baba’ gibi davranmak demektir. Bir siyasi ilke olarak da, başkaları üzerindeki güç veya otoritenin onlara yarar sağlama veya zararı önleme niyetiyle uygulanmasıdır”* (Heywood, 2018:108).

“Reaksiyoner” yani “tepkici” özellikte bir burjuva eğilimi olan muhafazakârlığın sosyalizm karşısında liberallerle kurmuş olduğu ittifak 20. yüzyılda Batı’da ya iktidara gelmiş ya da iktidarın adayı olmuştur (Duman, 2018:180). Bekir Berat Özipek, özellikle muhafazakâr partilerin üst üste seçimleri kazandığı ABD ve İngiltere’de muhafazakâr hareketin, liberalleşen yüzüyle devamlı iktidara gelmeyi başardığını, bu gelişmenin sadece ekonomi ve siyaset alanlarındaki tercihlerden veya kapitalist üretim biçiminin yeni birikim stratejilerinden ibaret bir değişimi değil, muhafazakâr söylemin yükselişini de yansıtan çok boyutlu bir süreç olduğunu ifade etmektedir (Özipek, 2017:156).

1980’lerden itibaren ABD, İngiltere, Almanya gibi pek çok Batı ülkesinde muhafazakâr partiler iktidara gelmiştir. Sovyetler Birliği’nin 1991 yılında dağılmasıyla birlikte Doğu Bloku da yıkılmış, kapitalizm ve Yeni Dünya Düzeni bir anlamda sosyalizmle giriştiği küresel çaptaki mücadelede rakipsiz kalmıştır. Muhafazakârlık bu koşullarda Batı’da tekrar yükselmeye başlamıştır.

Günümüz muhafazakârlığını ele alırken kimi tartışmaları da belirtmekte yarar görülmektedir. Fatih Duman bu tartışmalara “Demokrasi ve Muhafazakârlık” adlı kitabında değinmiştir. Ortak tehdide karşı liberalizmle yapılan işbirliğinde muhafazakârlığın durduğu yerin ne olduğu, devrimin ve köklü değişim isteklerinin en aza indirgendiği bir evrede muhafazakârlığın işlevinin ne olduğu bu tartışmalardan en önemlileri olarak görülmektedir. Kimilerine göre muhafazakârlık artık işlevini yerine getirip, görevini tamamlamıştır. Kimilerine göre de radikal tehlikelerin sonlanmasıyla bağımsız bir düşünce olarak muhafazakârlığa gereksinim bulunmamaktadır. Ancak günümüz koşullarında özellikle de Batı’da, liberalizm ve muhafazakârlık arasında bilhassa kültürel değerler, bireysel özgürlükler ve aile yaşamına ilişkin pek çok konuda farklılıklar gözlenmektedir. Muhafazakârlık bu anlamda kişisel yaşam seçimlerinde hem liberalizme hem de sola karşı çıkmaya devam etmektedir (Duman, 2018:180).

Muhafazakârlığın iki yüz yılı aşkın geçmişinin, bir bakıma “eski”den beslenmekte olan “yeni” muhafazakâr düşüncelerin çizgisel bir ilerleyişi şeklinde değerlendirilebileceğini savunan Hilal Onur İnce, bu çizgiselliği şu görüşüyle ispatlamaya çalışmaktadır:

“Eski’, ‘yaşlı’, ‘yeni’ veya ‘devrimci muhafazakârlık’ ya da ‘radikal muhafazakârlık’ ve ‘muhafazakâr devrim’ gibi etiketlendirmelerin yanı sıra, 1945 sonrasında günümüze kadar kavramsallaştırılan ‘demokratik’, ‘modern’, ‘teknokratik’ veya ‘Aydınlanmacı muhafazakârlık’ benzeri yaklaşımların ‘yeni sağ’, ‘new right’ veya ‘nouvelle droite’ gibi akımların nitelendirilmesindeki çok renklilik bu çizgiselliği kanıtlar niteliktedir” (İnce, 2010:59).

Sonuç olarak, 1980’den sonra yeni muhafazakârlar ya da Neo-Con’ların, Amerika Birleşik Devletleri’nin hem iç hem de dış siyasetinin belirlenmesinde büyük etkileri olduğu görülmüştür.

Tarihsel seyri ile felsefi özellikleri ortaya konulan ve günümüzdeki durumuna ilişkin değerlendirmelerde bulunulan muhafazakâr düşüncede, yakın dönemde yeni muhafazakârlık ile birlikte klasik muhafazakârlıktan kopuşların olduğu dikkat çekmektedir.

1.6.1. Neoliberalizm-Muhafazakârlık İlişkisi

Fırat Mollaer, muhafazakârlığın “ideolojik anlamda yoldaşı”nın, hali hazırdaki sistemi “hikmetli olmasa bile kârlı ve yararlı” olarak gören klasik liberalizm olduğu görüşünü savunmaktadır (Mollaer, 2017a:79). Bazı görüşlere göre ise muhafazakârlar kuvvetli bir şekilde statüko yanlısıdır ve onun değiştiğini görmek istememektedirler. Liberallerin daha iyi bir dünyayı arzularken, muhafazakârların statükoyu desteklemelerini liberaller ile muhafazakârlar arasındaki bir fark olarak görmeyen düşünceler de mevcuttur. Bu düşüncelere göre, muhafazakârlar da liberal fikre sahip olanların hayal ettiklerinden daha doyurucu bir geleceği düşleyebilirler. Her iki görüş arasındaki öze ilişkin ayrım, hayalin hangi sürede gerçekleştirileceğine dair güven ve inanış hakkındaki bakış açısına dayanmaktadır (Baradat, 2012:33-34).

Neoliberalizm kavramını Eric Toussaint, liberal düşüncenin çalışanlarla oluşturduğu uzlaşma evresini nihayetlendirerek “güçlü bir biçimde geri dönmesi” şeklinde tanımlamıştır (Toussaint, 1999:215). Neoliberalizmin tarihsel olarak kökü liberalizmin düşünsel altyapısına dayanmaktadır. Liberalizmin temellerinde ise, muhafazakârlık ile oluşturulacak ortaklıklar, işbirlikleri üzerine aşama kaydedeceği güçlü bir fikri bulunmaktadır (Serter, 2018:34-35).

Neoliberalizm ve muhafazakârlık arasındaki ilişkiyi “mekân” üzerinden inceleyen “Muhafazakâr Kentin İnşası” adlı kitabın yazarı Gencay Serter, neoliberalizmin muhafazakârlıkla oluşturmuş olduğu birliğin, “neoliberalizmin liberalizmden devraldığı mirası koruyarak veya dönüştürerek kullanması”nda belirgin olduğunu ifade etmektedir. Serter, neoliberalizm-muhafazakârlık koalisyonunun, neoliberalizmin temel kaynağını meydana getiren liberalizmin “insan” kurgusuyla biçimlendirildiğini de dile getirmektedir. Serter, öte yandan “özel mülkiyet”in hem neoliberalizm hem de muhafazakârlığın kilit taşı olduğu görüşünü savunmaktadır (Serter, 2018:35-96).

1.6.2. Neo-Muhafazakârlık (Yeni Muhafazakârlık)

Yeni muhafazakârlık kavramı, içinde temel kültürel düşüncelerin, sosyal-felsefi insan imgelerinin, sosyalbilimsel kuram metinlerinin ve ampirik (deneysel) tanımların yoğunlaştırılarak

politik tezler biçimine getirilmiş olduğu bir paradigmadır (Dubiel, 2017:13). Yeni muhafazakârlık Helmut Dubiel'e göre, "bir tepki (reaksiyon) oluşumu"dur:

"Yeni muhafazakârlık, neoliberal ekonomi-politikten, sosyobiyoloji ve insan genetiğinden, pozitivist Marksizm eleştirisinden, muhafazakâr kültür eleştirisinden ve demokrasi hakkındaki elitist teoriden gelen savları, tehdit altında olduğunu hissettiği Batılı toplumların 'liberal' akılcılığının siyasi savunması için seferber eder" (Dubiel, 2017:13).

Muhafazakârlıktan kısmen ayrılan ve görece liberal düşünceye daha fazla yaklaştığı görülen neo-muhafazakârlığın (yeni muhafazakârlık ya da neo-conservatism) ortaya çıkışına ilişkin çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlardan birisi neo-muhafazakârlığın 1960'larda doğduğuna ilişkindir. Bu fikre göre; neo-muhafazakârlık bu dönemdeki "Yeni Sol"un yükselişinden, 1968 gençlik hareketinin ortaya çıkışından ayrılamamaktadır. Gelişmelerin merkezi şahsiyetlerinden biri olan Irving Kristol bir neo-muhafazakârı "devrim tarafından soyulan bir liberal"e benzetmiştir (Nisbet, 2014:141). Helmut Dubiel, kimi medya organlarında neoliberal tarzdaki ekonomi uygulamalarının, "Thatcherizm" ve "Reaganomics" (Reagan'ın ekonomi siyasetleri), sınırlayıcı iktisat uygulamaları ve vergi indirimlerinin "neo-muhafazakârlık" olarak tabir edilmesini eleştirmektedir. Dubiel, neo-muhafazakârlık kavramının bir kültür eleştirisi olarak kullanımından da söz etmekte ve gerek reel sosyalizme, gerek sosyal demokrasiye entelektüel ve siyasal her çeşit dışlamayı içerdiğini belirtmektedir (Dubiel, 2017:9-10).

Toplumsal dönüşüm olanaklarının kısıtlı olduğunu kabul eden yeni muhafazakâr düşünceye göre, toplumsal politikalar benzeri yöntemlerle büyük boyutta değişikliklerin gerçekleşmesi oldukça zordur. Çünkü, yeni muhafazakârlar toplumsal ve iktisadi alandaki değişimlerin devlet kapasitesinden öte olduğuna kanaat getirmektedirler (Safi, 2007:65).

İsmail Safi'ye göre, 1960'lardan itibaren muhafazakârlık yeniden klasik liberalizme yönelmiş, 1970'li yıllar ile birlikte Anglo-Amerikan muhafazakârlığının Amerika kısmında muhafazakârlık liberalizm yönünde ilerlemiştir. Sözü edilen bu ilerleyişte muhafazakârlık geleneksel kapsamından koparak "Neo-Muhafazakârlık" ismi altında "Yeni-Sağ"ın bir kısmı olmuştur (Safi, 2007:65).

Soğuk Savaş'ın ikinci yarısından itibaren çizgileri belirginleşmeye başlayan, asıl olarak sosyalist düzene ve onun etkisi altında ve sınıf mücadelelerinin sonucunda Batı toplumlarında oluşan halkçı kazanımlara karşıtlık şeklinde gelişen "reaksiyoner" (tepkisel) bir burjuva akımı olarak biçimlenen neo-muhafazakârlık, klasik muhafazakârlığın müdafaa ettikleriyle birlikte, Soğuk Savaş dönemindeki denge siyasetlerinden "barış içinde bir arada yaşama" ve "detant" (yumuşama dönemi) gibi girişimlere de karşı çıkarak kendisini kurmuştur (Yanardağ, 2013:36).

ABD’de 1970’lerde, 1960’lı yılların düşünce ve değerlerine reaksiyon olarak beliren Yeni Muhafazakârlık, yakın dönemde, bilhassa ABD’de etkin olan ve aktif bir dış siyaset savunusuyla öteki muhafazakâr ekollerden ayrılan bir politik düşünce akımı olarak öne çıkmaktadır (Heywood, 2018:118). Ekonomik, sosyal ve iç siyasete dair meselelerde değişik görüşler izleyebilen yeni muhafazakârlar, ABD’nin uluslararası meselelerin çözüme kavuşturulmasında etkin biçimde yer alması, bu süreçte diplomasiden daha ziyade askeri usullere yer vermesi ve uluslararası toplumun tasdik etmesini beklememesi gerektiği şeklindeki görüşleri savunmaktadırlar (Köni ve Torun, 2013:194).

Yeni muhafazakârlığın bugünkü haline ilişkin yapılan bazı tespitlerde, yeni muhafazakârlığın Edmund Burke’cü İngiliz muhafazakârlığının ilerlemiş bir evresi olduğu, devamı olduğu ifade edilmektedir. Yusuf Ekinci, Edmund Burke’cü İngiliz muhafazakârlığının Robert Nisbet’in üzerinde durduğu gibi yeni muhafazakârlıkla beraber yok olduğunu dillendirmekte, ancak diğer yandan da kimi çalışmalarda belirtilen, İngiliz muhafazakârlığının “bugünkü kapitalist modernleşme ve liberal piyasa ekonomisine eklemlenen yeni muhafazakârlıkla süreklilik halinde” bulunduğu görüşünü paylaşmaktadır (Ekinci, 2016:172-173). Edmund Burke etkisindeki İngiliz muhafazakâr düşüncesinin Fransız muhafazakârlığının aksine, esasında kapitalizm ile yoğun bir çatışma sürdürmediğini belirten Fırat Mollaer, günümüzdeki yeni muhafazakârlığın da bir “sapma”dan ziyade Burke eksenindeki düşünce biçiminin ilerisinde bir evre olduğunu savunmaktadır (Mollaer, 2017a:68).

Alman filozof ve sosyolog Jürgen Habermas, Aydınlanma aklının eleştirel özünü yitirmiş, Aydınlanma’nın özgürleşimci (liberation) gayeleriyle bağlantısını büsbütün koparmış olan postmodernist düşünürlerin esasen “neo-muhafazakârlar” olduklarını söylemektedir (Duman, 2017:65).

Amerikan muhafazakârlığının iki yeni biçiminden birisi olarak nitelendirdiği Yeni Muhafazakârların (neocon) dış politikaya odaklandıklarını ve çeşitli dönemlerde kuvvetli etkileri bulunan danışmanlar pozisyonundaki neocon’lar olduğunu dile getiren Leon P. Baradat, bu grubun küçük olmasına rağmen finansal açıdan oldukça güçlü olduğunu, entelektüel yönden çok üretken olduklarını savunmaktadır. Amerikan erdemleri ve kuruluşlarına büyük önem veren ve onları oldukça üstün gören yeni muhafazakârlar, Soğuk Savaş’ın kazananının ABD olduğunu ileri sürmekte, SSCB’nin yıkılmasıyla yeryüzündeki tek süper güç olarak ABD’yi görmektedirler. Amerikan muhafazakârlığının bir diğer yeni biçimi olarak “Toplumsal Muhafazakârlar”dan söz eden Baradat, bu düşünceye sahip olanların bir bütün olarak iç siyasete yönelediklerini, ABD’nin nüfusunun yüzde 25’lik dilimini oluşturan köktendinci toplulukların (Hamsinciler, Evanjelistler, Yehova Şahitleri, Güney Baptistleri) yanı sıra Mormonlar ve Katolik Kilisesi’nin mensuplarıyla yoğun bir şekilde bir arada yer aldıklarını ifade etmiştir. Özellikle George W. Bush’un Kasım 2000’deki seçimlerde Başkan olması ve yeni

muhafazakârların iktidara gelişiyle, yeni muhafazakârlar ile köktenci Hristiyanlar birleşmiştir. Bu dönemde toplumsal muhafazakârlar da güç kazanmışlardır (Baradat, 2012:39-40).

Sonuç itibariyle, günümüzde yeni muhafazakârlık ABD’de hem kullanım alanı hem de hatırlattığı siyasal, felsefi ve ideolojik birikim açısından Kıta Avrupası’na nazaran birçok değişik anlamlar üstlenmektedir. Bu yapısıyla ABD yeni muhafazakârlığı politik ve kültürel anlamda gelenekçi boyuttan daha ziyade, emperyalizmin güncel dönemdeki gereksinimlerine uygun siyasi bir davranış halindedir. Hem ABD hem de Avrupa yeni muhafazakârlığını birleştiren ise; sosyalizme ve sınıfsal hareketlerin de zorlamasıyla kazanılmış olan sosyal devlete ve onun kazanımlarına karşı oluşlarıdır. “Neo liberalizm” olarak da tabir edilen bu tavır eskiyi, bir başka ifadeyle liberal kapitalizmi, canlandırma yaklaşımından dolayı daha açık bir tabirle “yeni muhafazakârlık” şeklinde kavramsallaştırılmıştır.

“Biraz çaresizlik içeren bu tanımlama ABD’den ithal edildi. Federal Alman kamuoyunda tedavüle girmesi ise Helmut Schmidt’in 1982 yılının Nisan ayında Münih’te yapılan parti (Alman Sosyal Demokrat Partisi) kurultayında yaptığı bir konuşmayla oldu. Schmidt, sosyal-liberal koalisyon bir kere iktidardan çekildi mi, yurttaşların tanık olacağı şeyin ‘Yeni Muhafazakâr’ bir politika olacağını söyledi. Hükümet çekildikten sonra, bu kelime artık herkesin ağzındaydı” (Dubiel, 2017:8).

Yeni muhafazakârlığın “fikir babası” olarak görülen ABD’li siyaset felsefecisi Prof. Dr. Leo Strauss ABD’de muhafazakâr fikrin meydana getirilmesi ve geliştirilmesi çabasında olan insanların referans aldıkları ve oldukça önemsedikleri bir isimdir (İnce, 2010:263). Modernizme ve aydınlanmaya muhalif görüşleri savunan Strauss, modernitenin ahlaki değer ve faziletleri reddettiğini belirtmekte, bunun sonucunda ise dünyada iki ayrı despotluğun oluştuğunu dile getirmektedir. Siyasi sistemlerin insanları şekillendirdiğini ve yeryüzünde iyi ve kötü yönetim sistemlerinin bulunduğunu belirten Strauss, iyi bir düzenin kötü olanlara karşı mücadele etmesinin bir görev olduğuna dikkat çekmektedir. ABD’deki düzenin hali hazırdaki kötülerin arasında en az kötü olduğunu ileri süren Strauss, toplum düzeninde bir nevi aristokrat yönetici grubun, seçkinlerin var olması gerektiğini de savunmaktadır (Yanardağ, 2013:56).

Aydınlanma karşısında konumlanan, Aydınlanmaya yönelik eleştirilerini koruyan muhafazakâr düşünce, süreç içerisinde değişen olgularla birlikte kendisini döneme adapte etmiştir. Devrim hedefinde olan sosyalist hareketin karşısında, adeta “düşmanımın düşmanı dostumdur” benzeri bir politika yürüterek liberalizmle yan yana yürümüştür. Bu akış içerisinde sürekli kendini revize eden muhafazakârlık, yakın tarihte, 1980’lerde, Amerika’da Ronald Reagan ve Büyük Britanya’da Margaret

Thatcher'in temsil ettiği Yeni-sağ yeni muhafazakârlığı olarak görünmüştür. Sonrasında da SSCB'nin çöküşüyle birlikte neoliberal sistemle, serbest piyasayla tam bir ittifak içine girmiştir. Bütüncül bir yapıya sahip olmayan muhafazakâr düşünce, “her bir yeni anlayış ortaya çıktığında, eski olan devam etmekte, değerlerini korumaktadır” denilebilir (Akay, 2020:111).

Muhafazakârlık, tarihten günümüze uzanan seyriyle, 1815-30 arasındaki dönemde Fransa’da “Restorasyon” sürecinde, 1840’larda İngiliz Tory hareketinde, ABD’nin kuruluşu ve sonrasındaki genişleme evresinde federalizm yanlısı ve karşıtı tartışmalarda, Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde Avrupa’da, özellikle de 1980’lerden itibaren kapitalizmin yeni bir formu olan neoliberalizmin hâkim kılınmaya başladığı Yeni Dünya Düzeni ile neredeyse bütün dünya politikasında görünür ve güçlü bir hale gelmiştir. Küreselleşmenin etkisini arttırdığı 2000’lerde ise muhafazakâr düşüncenin gerilediğine dair çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunun yanı sıra 2008’deki ekonomik kriz, göçlerin yarattığı karışıklık ve “devletin gelişen teknolojiye uyumu”nun etkileri ile birlikte muhafazakârlığın tekrar kuvvetlendiğı şeklinde yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu görüşü savunanlar gerekçe olarak da, muhafazakârların Avrupa Parlamentosu’ndaki dağılımda ve öne çıkan sağ oluşumlarda kapsadığı alanı ve etkiyi göstermektedirler (Akay, 2020:137-138). Dolayısıyla muhafazakârlık, bugünkü koşullarda sağcı ve zaman zaman da popülist oluşumlarda etkili bir biçimde yer almakta, süreçle birlikte, siyasi arenada genel ve öznel koşulların da etkisiyle iniş ve yükseliş grafiğine sahip olmaktadır.

2. BÖLÜM

TÜRKİYE’DE MUHAFAZAKÂRLIK

Çalışmanın birinci bölümünde muhafazakârlığın kavramsal, kuramsal yapısına ve tarihsel seyrine ilişkin bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde ise Türkiye’deki muhafazakârlığın düşünsel kökleri, önemli isimleri ve pratikleri belirli tarihsel dönemlere ayrılarak ele alınmaktadır. Ayrıca muhafazakârlığın boyutları, kapsadığı alan ile birlikte ülkemizde geçirdiği süreçlerin siyasal, ekonomik ve kültürel faktörlerin etkisiyle nasıl değişimler gösterdiği de yansıtılmaktadır. Bu doğrultuda, süreç yansıtılırken toplumsal kırılmalar ve dönemin etkili siyasal atmosferi de aktarılmaya çalışılmıştır.

Diğer siyasal düşüncelere benzer biçimde muhafazakârlık da içinde yeşerdiği sosyal şartların, iktisadi ve siyasi güç ilişkilerinin bir ürünüdür ve bunlara göre şekillenmektedir. Bu koşullar bütün toplumlarda her tarihsel dönemde düşünce ve değerleri, felsefi tartışmaları ve siyasal duruşları etkiler ve tıpkı diğer düşüncelerde olduğu gibi muhafazakârlık da bu etkilerden bağımsız değildir (Özipek, 2017:16). Öz bakımından Batı’nın sosyal ve tarihi ilerleyiş aşamasının ürünü olan ve onun siyasi yaşamında ana öğelerden birini teşkil eden muhafazakârlığın hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Türkiye Cumhuriyeti’ndeki statüsüne dair çeşitli yorumlar bulunmaktadır (Duman, 2017:65-66).

Muhafazakârlığın Türkiye’deki seyri incelenirken, aynı zamanda siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel koşullar da göz önüne alınmalıdır. Muhafazakârlık Avrupa haricinde modernleşmeye ve Batıcılık eğilimlerine karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıkmıştır. Daha yalın bir ifadeyle, alışılmış olanın ya da gelenekselin Batı’nın siyasal, iktisadi ve kültürel çevrelemesine ya da ablukasına karşı tutucu bir müdafaasıdır da denilebilir. Muhafazakârlığın Türkiye’deki bağlamına bakıldığında iki temel görüş savunula gelmiştir. Bunlardan ilkinde göre; muhafazakârlık, Türkiye’de Kemalist modernleşme hareketine bir tepki olarak biçimlenmiş ve “Kemalist modernleşmenin geçmişi, eskiyi, geleneği yok sayan tavrına karşı çıkış için bir zemin teşkil etmiştir” denilmektedir. İkinci görüş ise; bunun tam aksini iddia ederek, Türkiye’de muhafazakârlığın, statükocu tavrına dikkat çekmektedir. Daha da ötesinde “muhafazakârlığın bizzat Kemalist modernleşmenin bir projesi olduğu”nu ileri sürmektedir (Karaarslan, 2016:26-27).

Öte yandan Türkiye’deki muhafazakârlığın bütünüyle muhafazakâr bir yapıya karşılık gelip gelmediği ya da bir diğer ifadeyle Batı’daki gibi bir düşünce sistemi olup olmadığı da ayrı bir tartışma konusudur. Bu tartışmanın oluşmasının nedeni Türkiye’de muhafazakârlığın bazı kavram ve düşüncelerle sınırlı tutulmaya çalışılmasıdır. Örneğin Hasan Bülent Kahraman, muhafazakârlığın Türkiye’de yalnızca din ile bağlantılı bir kavram olduğunu, muhafazakârlıkla irtibatın kişinin ve kitlenin

din ile bağıını devam ettirmesiyle ilgisinin bulunduğunu belirtmektedir (Kahraman, 2013:23). Bu görüş Türkiye’de muhafazakâr denildiğinde akla ilk olarak “dinin” ve “dindar” bireyin geliyor olmasını destekler niteliktedir. Kahraman’ın ileri sürdüğü sav büyük ölçüde geçerli görünmekte, ancak yine de eksik kalmaktadır. Türkiye’de muhafazakârlık denildiğinde nasıl ki akla ilk olarak “din” gelmekteyse, “tutucu olmak” ve “değişimin karşısında direnmek” de önemli yer tutmaktadır. Muhafazakârlık kavramı çoğu zaman düşünsel, kültürel ve sosyal anlamda geleneği savunanlar için, değişime karşı olanlar için de kullanılmaktadır.

Türkiye’de muhafazakârlığın ortaya çıkışı, dayandığı temeller, gelişimi, düşünsel üretim çabaları, toplumsal karşılığı vb. açısından yapılan literatür taramaları ve okumalardan bazı sonuçlara varılmıştır. Bunlardan birisi; muhafazakârlığın ülkemizde gecikmiş olarak literatüre dahil olduğudur. Akademik kapsamlı muhafazakârlık çalışmaları 1990’lardan itibaren, çok seyrek de olsa, görülmeye başlamıştır. 2000’den itibaren bu alanda gözle görülür bir artışın kaydedildiği tespit edilmiştir. Diğer bir konu da ülkemizde muhafazakârlığın tam anlamıyla bir ideoloji olarak bulunmayışıdır. Bunun sebebi ise; Batı’daki gibi devrimlere öncülük eden bir sınıfın yer almayışıdır.

Fırat Mollaer, Türk muhafazakârlığını Anglo-Amerikan muhafazakârlığından ayıran en belirgin niteliklerden birinin, onun gibi kuvvetli bir sosyal sınıf örgütlenmesine dayanmaması olduğunu belirtmiştir (Mollaer, 2017a:236). Bengül Güngörmez, “Türk Düşünce Dünyasında Türk Muhafazakârlığı Sorunsalı ve Kültürel Muhafazakârlık Olarak Türk Muhafazakârlığı” başlıklı makalesinde sözü edilen duruma ilişkin şu görüşleri dile getirmektedir:

“Türkiye’de Batı’da olduğu gibi sınıf temelli, entelektüel, felsefi, estetik ve siyasi bir gelenek olarak muhafazakârlık değil, geniş halk kitlelerini içine alan, herhangi bir toplumsal sınıfa dayanmayan geleneksel, dinsel temelli ‘kültürel bir muhafazakârlık’ söz konusudur. Türkiye’de sınıf temelli ve geleneği olan entelektüel, felsefi ve estetik bir muhafazakârlıktan değil, olsa olsa düşünce tarihimizde iz bırakmış muhafazakâr temayülü (eğilimi) yahut muhafazakâr hayat görüşü olan bazı figürlerden söz edebiliriz. Sınıfsal bir muhafazakârlıktan bugün hâlâ söz edemesek de entelektüel, felsefi ve estetik bir muhafazakârlığın var olma koşulları hem siyasi hem de kültürel-sosyal gelişmeler neticesinde zamanla ortaya çıkabilir” (Güngörmez, 2014:175).

Hasan Bülent Kahraman da bu görüşü destekler nitelikte düşünceler aktarmakta ve Türkiye’deki muhafazakârlığın “sınıfsal olarak yerleşmemiş” olduğundan söz etmektedir. Kahraman, sosyal bir hareketlilik anlamında bir muhafazakârlıktan bahsedilemeyeceğini ifade etmekte, Türkiye’nin göçün

etkisiyle birlikte yukarı yönde hareketli oluşu ve kurulu mevcut değerlerini süratli bir biçimde kaybedip revize etme esnekliğini bu görüşe gerekçe olarak ileri sürmektedir (Kahraman, 2013:28). Türkiye’de düşüncenin sınıfsal olarak değil, Batılılaşma ve Batıya karşı tutum anlamında belirdiğine vurgu yapan Yıldız Akpolat ise Türkiye’deki muhafazakâr düşüncenin temeline ilişkin değerlendirmesinde; tıpkı Fransa’da olduğu gibi Türkiye’de de muhafazakârlığın eskiye tekrar yaslanma olduğunu ifade etmektedir:

“Fransa’da muhafazakâr düşünce, devrimin halkı kopardığı, ortaçağcıl olana yeniden dönme ile biçimlenirken, bizde muhafazakâr düşünce, devrimin halkı kopardığı veya koparmak istediği, İslami/geleneksel değerlere ve Osmanlıya vurgu yaparak, biçimlenmektedir. Burada da mantığın değişmediğini görmekteyiz. Devrim eskiden kopuştur, Fransa’da ve bizde, muhafazakâr düşünce ise, bu koparılanı yeniden dayanmadır, bizde ve Fransa’da” (Akpolat, 2014:89-90).

Girişte sözü edilen, Türkiye’de muhafazakârlık üzerine Türkçe literatür ve akademik çalışmaların 2000’lerle birlikte arttığı yönündeki görüşe yeniden değinilecek olursa; bunda en belirgin etkenin, 2001 yılında kurulan ve 3 Kasım 2002 tarihinde yapılan genel seçimler sonucunda tek başına iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi’nin siyasi kimliğini “muhafazakâr demokrat” olarak tanımlamasının rolü belirleyicidir. Oluşan bu siyasal atmosfer sonucunda muhafazakârlık araştırmaları artmış, muhafazakârlığın ne olduğuna ilişkin çalışmalar ve tartışmalar basında ve akademiye geniş yer bulmuştur. Bu çalışmaların muhafazakârlığın ve Türk muhafazakârlığının anlatılması ve anlaşılabilmesi konusunda yaptığı katkılar önemlidir.

Cumhuriyet’e karşı Osmanlı’yı ve onun mazisini savunan, değişimin karşısında duran tavrıyla “tutucu”, Aydınlanma ve modernite karşısındaki duruşuyla “gelenekçi”, gelişmenin ve dönüşümün karşısında direnişiyle “gerici”, din eksenli bir yaşamı benimseyişiyle “dinci” şeklinde pejoratif (yergi) içerikli çeşitli ifade tarzlarının kullanıldığı görülmektedir (Duman, 2017:66). Muhafazakârlığın Türkiye’de siyasi değerlendirmelerde ise “muhafazakâr demokrat” şeklinde tanımlanmasının yanı sıra “liberal muhafazakâr” ve “milliyetçi muhafazakâr” olarak da ifade biçimlerinin bulunduğu görülmüştür. Öte yandan muhafazakâr kavramının Türkiye’de çoğu zaman “milliyetçilik” ve “Siyasal İslamcılık” ile bütünleştiği de gözlenmiştir.

Özetle, Türkiye’de muhafazakârlığın esas olarak Osmanlı’da 19. yüzyılın ortalarından itibaren yenilik hareketleriyle birlikte görülmeye başladığını savunan görüşle, Cumhuriyet devriminin Aydınlanma, modernite atılımlarına karşı tepkiyle birlikte ortaya çıktığını ve inşa edilmeye başladığını savunan görüşün ağır bastığı belirlenmiştir. Bütün bunlardan ayrı olarak, daha da farklı bir noktaya giderek Türkiye’de tam anlamıyla bir muhafazakâr düşünce yapısının var olmadığını savunan görüşler de mevcuttur. Ülkemizde muhafazakârlığın siyasal temelden ziyade kültürel düzlemde ilerlediği

yönündeki yargının yanı sıra, muhafazakârlığın dini referanslar ekseninde ve dönemsel olarak milliyetçilik, liberalizm, merkez sağ ile birlikte kendini yeniden konumlayıp, ürettiği ve kimlik edindiği gözlenmiştir.

2.1. Türk Muhafazakârlığının Kültürel ve Siyasal Kökleri

Türk muhafazakârlığı, politik bir zeminden daha ziyade kültürel olarak kendini inşa etmeye çalışmıştır. Ahmet Çiğdem de Türk muhafazakârlığının aslında kültürel bir muhafazakârlık olduğunu ve bu yüzden sosyal ve siyasi kategorileri, kültürel kategorilere dönüştürdüğünü ve böylece kendisini kültürel olanda temellendirdiğini ifade etmektedir (Çiğdem, 2017:19).

Muhafazakârlık, Türkiye'dekinin aksine, Batı'da etkin bir politik ve sosyal sınıfa dayanmaktadır. Türkiye'de sınıfsal bir konumlanmadan ziyade, kültür anlamında ve dinsel değerler etrafında şekillenen bir muhafazakâr düşünce görülmektedir. Bu konumlanmaya göre, muhafazakârlık, durduğu yeri belirleyen ve yaşamını sürdüren kitlelerin düşünsel kaynağı olmaktadır. Öte yandan Türk muhafazakâr düşüncesinin gelişimini Batı ile karşılaştıran Mehmet Akıncı, Türkiye'de Batı'nın aksine, muhafazakâr düşüncenin yönetici sınıfın üyeleri veya başka bir ifadeyle “merkezi elitler’in içerisinde değil, çevrede ilerleme olanağı yakaladığını” savunmaktadır (Akıncı, 2012:23).

Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk döneminde siyasal hayat üzerinde en çok etkisi olan isimlerden birisi Fransız felsefeci Henri Louis Bergson (1859-1941)'dur. Bergson'un Türk muhafazakârlığına büyük tesirde bulunduğu görülmektedir. Öyle ki, Bergsonculuk Türk muhafazakârlığı ile birlikte dillendirilmiştir bile denilebilmektedir. Mustafa Cem Oğuz'un tabiriyle “Bergson Türk muhafazakârları için Batı'nın öteki yüzüdür” (Oğuz, 2015:92). Türk muhafazakârlığının en önemli isimlerinden olan Nurettin Topçu'nun da Bergson'dan etkilendiği belirtilmektedir. Bergson felsefesinde özellikle öne çıkan iki önemli kavram vardır. Bunlardan ilki; “zaman”, ikincisi ise “gerçekliğin sezgi aracılığıyla özümsenebileceği”dir. Bergson açısından zamanın “kırılamayan, bölünemeyen, parçalanamayan bir bütünlük” olduğunu ifade eden Hasan Ufuk Aktaşlı, zamanın bir birikim olduğunu, bunun yanı sıra yaratıcı bir kuvvet olduğunu dile getirmektedir:

“Dolayısıyla hafıza bu zamanı yaşayabilmenin temel şartıdır. Bergson felsefesinin geçmişin sürekliliğine yaptığı bu vurgu, devrimci ideolojileri zamansal bir kırılma yaratmakla suçlayan muhafazakârlık için ihtiyaç duyulan bir felsefedir. Gerçekliğin özünün zaman oluşu, zamanın bir birikim oluşu ve zamanın geçmişe ait bir hafızayla

kavranabileceği, tarihsel birikimi ve geleneği toplumu var eden unsurlar olarak gören Türk muhafazakârlarına son derece kullanışlı gelmiştir” (Aktaşlı, 2011:157).

H. Furkan Livan, özellikle Osmanlı-Türk modernleşmesi açısından bakıldığında, “*baskın paradigma olarak karşımıza çıkan pozitivist, rasyonalist, ilerlemeci bilimsellik anlayışının topluma ve politik yapıya temel teşkil ettiği*” düşüncesini savunmaktadır (Livan, 2020:1446). Geleneksellik, modernite, muhafazakârlık ve radikalizm gibi karşıt siyasal düşünceler, Cumhuriyet’in ilk yıllarından beri iç içe var olmuştur (Akkır, 2015:73). “Türk muhafazakârlığının doğuşunda modernleşmeci bir yapısı olduğunu, bu haliyle de reaksiyoner Fransız muhafazakârlığından ayrılarak İngiliz muhafazakârlığına yaklaştığını” belirten Fırat Mollaer’e göre, Türk muhafazakârlığı, modernleşmeyle geleneğin uzlaşmaz karşıtlıklar olmadığını bariz bir biçimde ortaya koyan örneklerden biridir (Mollaer, 2016a:47).

“Türkiye’de muhafazakârlığın modernleşmeci karakteri ve reaksiyonerlikten farklı yanları oldukça açıktır. Gelenek, modernliğe karşıt bir duruş olarak değil, onun aşırılıklarını frenleyen ve böylece içselleştirilmesini sağlayan, modernleşme yolunda bir engeli değil hızlandırıcı bir mekanizmayı teşkil eden bir kavram olarak görülür. Bu, geleneği değişimin karşısında gören, onu tabuyla özdeşleştiren radikal modernleşmeci yargının aksine, yeniliği ‘geleneğe bir adım daha attırmak’ şeklinde değerlendiren muhafazakâr modernleşmeci bir tutumdur” (Mollaer, 2017a:132-133).

Cumhuriyet’in kurulmasından itibaren 1940’ların ortasına dek muhafazakârlığın tonuna ilişkin olarak Ramazan Akkır, bu dönemde muhafazakârlığın “gelenekçi” bir tarzda ve “milliyetçi-romantik” motiflerle birlikte yoğun bir biçimde geliştiği fikrini savunmaktadır (Akkır, 2015:78). Tanıl Bora’ya göre; Türkiye’de muhafazakâr düşünce, uzunca bir süre, İslamcılığın kod adı yahut hüsnü tabiri (güzel ifadesi) görevini yerine getirmiştir. Bu bazı yönlerden, İslamcılığın kendini bağımsız bir siyasal akım olarak ispatlamasından evvel, “kendini meşrulaştırma ve ittifak zeminini genişletme gayretiyle” açıklanabilmektedir (Bora, 2017: 342). Süleyman Seyfi Ögün ise Türk muhafazakârlığının şekillenmesinde başat rolü oynayan etkenlerden birinin “nizam” kavramının hâkim bir kültürel kod olarak çalışması olduğunu belirtmektedir. Ögün, “nizam” kavramının pek çok antik dönem imparatorlukta olduğu üzere Osmanlı İmparatorluğu’nun da kurucu değeri olduğunu ifade etmektedir (Ögün, 2017:540). Mehmet Akıncı da özellikle değişim konusunda bir tür kendiliğindencilik anlayışı ve anti-pozitivist tutumuyla sosyal mühendislikçi projelere karşı olmasından ötürü Türk muhafazakâr düşüncesinin İslamcılıktan ayrıldığını belirtmektedir (Akıncı, 2012:335).

Türk muhafazakârlığının düşünsel temeline ilişkin tartışmalarda çok çeşitli örnekler vardır. Hasan Bülent Kahraman, Türkiye’de muhafazakârlığın Batı’daki ideolojik bir sistem olan muhafazakârlıkla bir ilişkisinin olmadığı şeklinde bir yorumda bulunmaktadır:

“Batı muhafazakârlığı, aristokrasinin temel değerlerine referansla oluşmuştur, her ne kadar bugün, o sınıfı yeniden toplumun hâkim unsuru haline getirmek gibi bir amacı olmasa da. Türkiye’de ise muhafazakârlık sadece dinle irtibatlı bir kavramdır” (Kahraman, 2013:23).

Modern yapıdaki Türk muhafazakârlığının kavramsal boyutunun sürecine ilişkin çeşitli değerlendirmelerde bulunan Nazım İrem, muhafazakârlığın Türkiye’deki biçimlenişini fikri atmosferdeki çeşitlilikle açıklamaktadır:

“İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun ‘ananeci’ ve ‘kültürcü’, Peyami Safa’nın ‘muhafazakâr’, Ahmed Ağaoğlu’nun ‘Türkçü’ ve ‘liberal’, Hilmi Ziya Ülken’in ‘ahlakçı’ ve Tunç (Mustafa Şekip)’un Bergsoncu felsefi anlayışının çakışma noktalarında varlık bulan bir fikir iklimi içinde şekillenmiştir” (İrem, 1999:141).

Türk sağ ve Türk muhafazakârlığına ilişkin değerlendirmelerde bulunan A. Tarık Çelenk ise devletin bekası ve düzenin devamı için oluşturulmuş düşüncelerin “evrensel ve insani yönü”nün olamayacağını belirtmekte ve *“İnsana hizmet endeksli hikmet ve marifet arayışı içinde olup 21. yüzyılın arif ve alimlerini yetiştirebilme gayreti Türk muhafazakâr düşüncesi için evrensel ve insanı bir anlamı olabilecektir”* görüşünü savunmaktadır (Çelenk, 2017:142).

Öte yandan Türkiye’deki muhafazakâr düşüncenin de aynen Batı’daki gibi modern bir düşünce modeli olduğuna dair de çeşitli yorumlardan bahsetmek mümkündür. A. Baran Dural, Türk muhafazakârlığının Batı’da oluşan muhafazakâr öğretilerine benzediğini dile getirmektedir:

“Medeniyet-kültür ayrışmasına önem veren, muhafazakâr dogmalar açısından ya Batı’daki kimi dogmaları savunan (millet, aile, dinin önemi, mülkiyet hakkı, modernizmin yıkıcı etkisi, haklar ve özgürlükler sorunu vb.) ya da muhafazakârlığın Batı’da Hristiyan ahlâkına dayalı öne sürümlerine, bu iddiaları Doğu toplumlarına taşıyabilecek İslam’dan, yerel ananelerden kaynaklanan yeni savlar ekleyen Türk muhafazakârlığı, Batı-Doğu zıtlığını ortaya koyan oldukça derin pürüzleri de içinde barındırmaktadır” (Dural, 2010:59).

Burada tartışılması gereken bir diğer nokta ise Türkiye’de aydınların muhafazakârlığı kavramsallaştırma yönünde yürüttükleri çabaların hangi noktaya taşındığıdır. Bu durum

değerlendirilirken sorunun hangi problemler karşısında nasıl bir tutum takındığını da değerlendirmek gerekmektedir. Türkiye’de muhafazakârlığın önemli temsilcilerinden olan Peyami Safa, muhafazakârlığı tarihçi ve gelenekçi olarak nitelendirmektedir:

“Bugünü düne bağlayan zengin tecrübe ve kültür mirasının bekçisidir (...) Muhafazakârlık eskiyi muhafaza eder, fakat yeniye tepmez; teptiği zaman ‘irtica’ olur” (Safa, 1971:90-91).

Peyami Safa, Halide Edip Adıvar ve Mustafa Şekip gibi isimlerin daha 1940’lı yıllardan başlayarak Anglo-Amerikan görüşüne dayanan bir muhafazakârlık kurmaya başladıklarını belirten Fırat Mollaer’e göre; *“bunların serpilmesi uygun toplumsal ve tarihsel koşulları gerektirmiş; bu da Soğuk Savaş döneminde işçi sınıfının güçlenmesi, sosyal sınıf temeline dayanan siyasal partilerin kurulması ve sosyalist hareketlerin canlılık kazanması gibi toplumsal gelişmelerle sağlanmıştır. 1980 sonrası dönemde ise Türkiye’nin kapitalist ekonomik sistemle bütünleşme sürecinde hızla ilerlemesiyle birlikte, Türk ve Anglo-Amerikan muhafazakârlıkları adeta yapışık ikizler haline gelmiştir”* (Mollaer, 2017a:236-237).

Muhafazakârlığın Şerif Mardin’in “merkez-çevre” kutuplaşmasındaki yerine ilişkin de; bu düşünce, kentli, laik, pozitivist ve kültürel değişimci merkez karşısında geniş kitlelerden meydana gelen, köylü, dindar ve kültürel bir muhafazakâr tutum içerisindeki kesimin dünya görüşünü aksettirmektedir. Bir başka ifadeyle, Türk muhafazakârlığı, merkezden gelen kültürel batılılaşma politikalarına karşı, çevrenin duymuş olduğu tepkinin dışı vurumu biçiminde kendi hayat tarzını korumak istemektedir (Özkan, 2016:14).

2.2. Türkiye’de Muhafazakâr Düşünce Üzerine Tarihsel Bakış

Türkiye’de muhafazakârlık, oldukça sık konuşulan, övülen ya da yerilen, ancak tam olarak bilinmeyen bir düşünce geleneği ve bir siyasal düşüncedir (Özipek, 2017:13). Türkiye’de muhafazakârlık denildiğinde bu kavramla genellikle dindar kesim ifade edilmektedir. Muhafazakârlık dendiğinde “mutaassıp” ya da “mütedeyyin” kişiler akla gelmektedir. Türkiye’deki yaygın bu ön kabulde birlikte, muhafazakârlığın ahlak ve maneviyat ile geleneksel değerlerin muhafaza edilmesi ve değişime karşı olma haliyle özdeşleşmiştir. Muhafazakârlığın gerici bir düşünce olarak nitelendirildiği de görülmektedir.

Ahmet Helvacı, Türkiye’de “muhafazakârlık” ve “muhafazakâr” kavramlarının diğer Batılı ülkelerden farklı biçimde kullanılmasını şu sözlerle eleştirmektedir:

“Kendi toplumlarında muhafazakârlıkları liberal özelliklerinin gerisinde kalan siyasiler ve siyasi hareketler, dinle ilişkilerine göre muhafazakâr olarak anılmışlardır. Bu yanlış anlama ve özensiz kullanım anakronik bir yanlışlığı doğurmaktadır. Bu nedenle temelde Batılı olan muhafazakâr kavramının halkı Müslüman olan ülkelerde yeniden tanımlanması gerekmektedir” (Helvacı, 2004:193).

Türkiye’de muhafazakârlığa ilişkin yapılan incelemelerde özellikle modernizm-muhafazakârlık ilişkisinin önemli bir yer kapsadığı görülmektedir. Muhafazakârlığın ülkemizdeki tarihsel seyrine ilişkin yapılan incelemelerde birbirinden farklı fikirler bulunmaktadır. Türk muhafazakâr düşüncesinin başlangıç evresi olarak Osmanlı Devleti’nin son dönemi ve ardından Milli Mücadele’nin başladığı dönem aralığının dikkate alındığı gözlenmektedir. Türkiye’de muhafazakârlığın Türk modernleşmesi ile yani Cumhuriyet ile ortaya çıktığı görüşü ise yaygın bir kabuldür. Bu fikre göre; Cumhuriyet’in kuruluşuyla beraber politik ve iktisadi açıdan yeni bir oluşum başlamıştır.

“Osmanlı dönemine ait, modernleşmenin kültürel ve sosyal anlamda değiştirici etkilerine karşı bazı ahlaki çıkışlar bulunmaktadır. Fakat, Türkiye’de her şeyin yeni baştan yaratılması üzerine kurulmuş bir modernize anlayışına Cumhuriyet ile beraber girildiği düşünüldüğünde, bu sürece kendi ölçütlerince müdahale etmek isteyen muhafazakâr kimliklerin ortaya çıkışının bu tarihlerde başladığı söylenebilir” (Yıldırım, 2003:10).

Cumhuriyet öncesinde, Osmanlı İmparatorluğu’nda, özellikle de Batı’ya yaklaşan ve düşünce dünyasından etkilenilen Tanzimat Dönemi’nde (1839-1876), tüm bu atmosfere rağmen muhafazakâr düşüncenin belirmediği şeklinde görüşler de mevcuttur. Osmanlı’nın iktisadi ve sosyal yapısının buna uygun olmayışı bahsi geçen sava gerekçe olarak gösterilmektedir. Safa’ya göre; *“Osmanlı’nın sınıflı bir toplum olmayışı ve sınıf çatışmalarının gerçekleşmemesi nedeniyle Avrupa’daki dönemin ideolojilerinin ortaya çıkacak koşulları bulamamasıdır. Tanzimat’ın etkisiyle birlikte oluşan Türk modernleşme projesinin İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık gibi üç farklı siyasi düşünce etrafında şekillendiği görülmektedir” (Safa, 1997:27).*

Türk modernleşmesi ilk önce muhafazakâr hassasiyetler ve tepkilerle birlikte gelişme göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyıldaki Tanzimat programı ve Islahatçılık muhafazakâr nitelikteki modernleşme hamleleridir. Bu yenilik hareketlerinin karşısında beliren siyasi ve kültürel reaksiyon İslamcılık hattına dahil olmuştur. İslamcılık ileriki dönemde gelişecek “modern” Türk muhafazakâr düşüncesinin köklerinden ve parçalarından biri olacaktır (Yanardağ, 2013:163).

Türkiye’de muhafazakârlık tartışmalarının Cumhuriyet Devrimleri sonrasında, bu devrimlere tepki olarak başladığı şeklindeki yaygın kanaati yanlış olarak nitelendiren Faruk Karaarslan, buna

gerekçe olarak da; “*Osmanlı’nın son dönemlerinde ihya ve ıslahat hareketlerinin tartışılmasında muhafazakâr tavır ve ideolojinin keskin bir şekilde varlığını hissettirmesi*” fikrini ileri sürmüştür (Karaarslan, 2016:25).

Türkiye’de muhafazakârlığı dönemlere ve kategorilere ayırma konusunun da biraz tartışmalı olduğu görülmektedir. Bu konuda çeşitli görüşler bulunmaktadır. İsmail Safi, Türk muhafazakârlığını dört kategoriye ayırmış ve bunları şöyle sıralamıştır: “Kültürel Muhafazakârlık”, “İslamcı Muhafazakârlık”, “Milliyetçi Muhafazakârlık” ve “Liberal Muhafazakârlık”. Mustafa Şekip Tunç, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Peyami Safa, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Yahya Kemal Beyatlı ve Ahmet Hamdi Tanpınar’ın temsilcileri olduğu Kültürel Muhafazakârlığın en temel özelliği, ismi sayılan muhafazakârların düşüncelerini politik olarak değil de kültürel bir düzlemde ifade etmeleri olmuştur. Mehmet Akif Ersoy ve Necip Fazıl Kısakürek’in temsil ettiği İslamcı Muhafazakârlığın en belirli özelliğinin, bu yönde savunulan fikirlerin dini duygu ve zihniyete çok daha fazla yer verilmiş olması olduğunu dile getiren Safi, temsilcilerinin düşüncelerini politik ve kültürel doğrultuda dile getirme tarzını seçtiklerini ve milli hislere önem verdiklerini belirttiği Milliyetçi Muhafazakârlığa ise Nurettin Topçu, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Sâmîha Ayverdi, Ekrem Hakkı Ayverdi ve Abdülhak Şinasi’yi örnek göstermiştir. Liberal Muhafazakârlık kavramına ilişkin örnek seçilen kişi ise Ali Fuat Başgil olmuştur (Safi, 2007:135-189).

Fırat Mollaer ise Türkiye’de muhafazakârlığın üç devri olduğunu aktarmaktadır. Bunlardan ilki, “Erken Cumhuriyet Dönemi Muhafazakârlığı” yani “Kültürel Muhafazakârlık”tır. Daha kültürel bir dile sahip olan bu muhafazakârlık biçimini Yahya Kemal Beyatlı, Peyami Safa ve Ahmet Hamdi Tanpınar gibi isimler temsil etmektedir. İkinci dönem; “Soğuk Savaş Dönemi Muhafazakârlığı”dır. Bu dönemin temsilcileri olarak da Necip Fazıl Kısakürek ve Peyami Safa sayılmaktadır. Üçüncü ve son dönem ise artık muhafazakârlığın teknolojik ibarelerinin görüldüğü bir aşamadır ve “Tekno Muhafazakârlık” olarak tanımlanmaktadır (Mollaer, 2016a:232).

Türk muhafazakârlığında öne çıkan isimler arasında, özellikle de kültürel alanın muhafazasını savunan pek çok yazar bulunmaktadır. Necip Fazıl Kısakürek, Osman Yüksel Serdengeçti, Yahya Kemal Beyatlı, Peyami Safa, Mümtaz Turhan, Nurettin Topçu, Sezai Karakoç, Sabri Ülgener, Mustafa Şekip Tunç bu isimlere örnek olarak gösterilebilir (Karaarslan, Nacak 2014:47).

Kültürel muhafazakârlığın temsilcilerinden sayılan Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962)’ın kendi dönemindeki diğer muhafazakâr aydınları gibi “sadece tekniğin ya da bilimin alınamayacağını, bunlarla beraber kültürel olguların da istenmese bile nakledileceği” görüşünde olduğunu belirten Zeyneb Çağlıyan, kültür tarihimiz üzerinde ve İslam konularında, yaşamış olduğu devir dikkate alındığında, “kendine özgü tezler ileri” sürdüğünü ifade etmektedir. Dönemindeki diğer muhafazakârlara benzer

şekilde, Ahmet Hamdi Tanpınar'da da din olgusunun büyük önem taşıdığı gözlenmektedir (Çağlıyan, 2006:92-93).

Muhafazakâr isimlere örnek olarak, Türkiye'de muhafazakârlık, milliyetçilik alanına önemli katkılar sağlayan Erol Güngör'den de söz etmek gerekmektedir. Kültür-medeniyet ayrımı ve tartışması örneğinden hareketle Cumhuriyet'in devrimci atılımlarını, değişim ve dönüşümlerini, reformlarını eleştiren Güngör, Batı'nın teknik anlamda örnek alınırken, gelenek ve kültürün korunması konusuna vurgu yapmıştır:

“Bütün devlet gücünü, aydınların bütün hayretini seferber ederek yöneldiğimiz Batı dünyasının medeni gelişmelerini taklit ederken, onların sosyal ve kültürel özelliklerini de benimseyecek miydık? Başka bir ifadeyle eski teknolojimizle birlikte eski adet ve geleneklerimizi, inançlarımızı da bırakacak mıydık? Avrupalı gibi mi olacaktık?” (Güngör, 1996:9-10).

Savunduğu bu görüşün öneminin yeni kuşaklar tarafından anlaşılmasının zor olduğunu dile getiren Erol Güngör, özellikle Cumhuriyet'ten önceki kuşakların, uzak bir geçmişe ait miras üzerinde oturduklarını, o gün yaşamış oldukları hayata bu denli derin köklerle bağlı bulunduklarını düşündüklerini ifade etmiştir. Güngör, savunmuş olduğu bu tezini bir takım örnekler vererek güçlendirmek istemiştir:

“Bir insan bazı alışkanlıklarından vazgeçebilir; bazı inançlarını değiştirebilir; hatta hiçbir köklü alışkanlığa sahip olmayacak kadar genç ise önüne serilen her şeyi benimseyebilir. Fakat kırk yaşında, elli yaşında artık şahsiyete tam teşekkül etmiş bir kimseye, o güne kadar sahip olduklarının tamamını değiştirmesini teklif ederseniz, bu onun için intihar demek olur. Çünkü, teklif edilen değişimleri kabul ettiği takdirde orada artık başka bir insan vardır; eski şahsiyet ölmüştür. Üstelik böyle bir değişme sadece manevi bakımdan değil, maddeten de ölüm manasına gelir” (Güngör, 1996:10).

Muhafazakâr camianın önemli fikir adamları arasında daha önce adı zikredilen Nurettin Topçu (1909-1975)'yu da anmak gerekmektedir. Düşünce yapısı, hayat tarzı, dünya görüşü bakımından muhafazakâr olan Topçu'ya göre, tarih ve toprak bilincinden hiçbir zaman uzaklaşmayan bir milliyetçiliğin muhafazakârlığa bağlanması doğal bir durumdur (Kaçmazoğlu, 2016:129).

“Bir millet içinde ırk, vatan ve ekonomi gibi, dil, din ve dilek gibi maddi ve ruhi unsurların hepsinin kendine mahsus rolü bulunduğu göre, millette muhafazakârlık bunların her birine derece derece bağlılıkta kendini gösterir. Şu halde demek oluyor ki milliyet,

muhafazakârlıkla beraberdir ve gerçek milliyetçi ister istemez muhafazakârdır”
(Topçu, 1997:170).

Türk muhafazakârlığının önemli isimleri sıralanırken kimi kaynaklarda Ziya Gökalp’in de adının geçtiği görülmüştür. Bu kaynaklardan birisi de İletişim Yayınları’nca yayımlanan “Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce” serisinin 5. cildi olan “Muhafazakârlık” kitabıdır. Bu çalışmadaki bazı makalelerde Ziya Gökalp “muhafazakâr” olarak geçmektedir. Gökalp’in muhafazakâr bir düşünür olarak zikredilip zikredilemeyeceği geniş bir tartışma konusu olabilir. Ama bu kategorinin ona pek de uymadığı düşünülmektedir. Ziya Gökalp, esasen “Türkçülük” düşüncesi ile birlikte “millet” kavramıyla ve “milliyetçilik” idealiyle beraber anılabilecek bir aydındır. A. Baran Dural da Ziya Gökalp’in bütün yaşamı düşünüldüğünde, muhafazakâr bir düşünürden öte, modernist ve aydınlanmacı, fakat eklektik (seçmeci) kişiliğiyle ön plâna çıktığını ifade etmektedir (Dural, 2005:197).

Türkiye’de moderniteye ve Aydınlanmaya olan tepkiyle kendini ikame etme çabası içerisinde olan muhafazakâr düşünceyi en genel anlamıyla kategorize ettiğimizde, Cumhuriyet Türkiye’sinde ilk olarak kurucu parti olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içerisinde kendisini konumlandığı, asıl olarak Demokrat Parti (DP) ile beraber siyasi hayatımıza dâhil olduğu görülmektedir. Sonrasında ise muhafazakârlığın 1960’larda ve 1970’lerde Adalet Partisi (AP), Milli Nizam Partisi (MNP) ve Milli Selamet Partisi (MSP), 1980’ler ve 1990’larda Anavatan Partisi (ANAP), Refah Partisi (RP) ve son olarak 2000’lerden itibaren Adalet ve Kalkınma Partisi doğrultusunda seyrettiği gözlenmiştir.

1950 yılında iktidara gelen DP’nin iş başında bulunduğu 1950-1960 yılları arasındaki 10 yıllık dönemde milliyetçi-muhafazakâr tonda bir muhafazakârlığın etkin olduğu görülmüştür. Söz konusu çizginin hâkim belirleyicisinin 1960’larda milliyetçilik, 1970’lerde İslamcılık, 12 Eylül 1980’deki darbenin ardından ise Türk-İslam Sentezi olduğu görülmektedir (Safi, 2007:384-385). 2002’de iktidar olan Adalet ve Kalkınma Partisi’nin siyasal duruş olarak kendisini “muhafazakâr demokrat” bir kimlikle tanımlamasının etkisiyle, bu tarihten itibaren muhafazakâr düşünce bir ivme yakalamıştır. Türkiye’de muhafazakâr düşünceye hâkim çizginin “muhafazakâr demokrasi” olduğu, muhafazakârların da bu bağlamda kendilerini “muhafazakâr demokrat” olarak ifade ettikleri görülmüştür. 1980 sonrası iktisadi hayata hâkim olan liberalizmin etkileri bu dönemde de halen sürmektedir. Liberalizm ya da daha doğru bir tabirle neoliberalizm günümüzde de muhafazakârlığın Türkiye’deki konumlanışını belirlemektedir.

2.3. 1923-1950 Döneminde Muhafazakârlık

Gazi Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde emperyalizme karşı verilen Kurtuluş Savaşı’yla kurulan Türkiye Cumhuriyeti bağımsız bir devlet olarak devrimci hamleler gerçekleştirmeye

başlamıştır. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte başlayan evrede, devrimlerin güçlü bir şekilde inşası ve kök salması için politik, iktisadi, sosyal, kültürel, hukuki ve benzeri birçok alanda köklü atılımlar yapılmıştır. Bu hareketlere karşı reaksiyonlar da görülmüştür.

Türk muhafazakârlığının erken Cumhuriyet döneminde esas meselesinin bir bütün olarak Batı ile değil Batı pozitivismi ile olduğu şeklinde çeşitli düşünceler bulunmaktadır. Ramazan Akkır, Cumhuriyet'in kuruluşundan 1940'ların ortasına kadar gelişen bir gelenekçi muhafazakâr üsluba işaret etmiş, bu üslubun ağırlıklı olarak milliyetçi-romantik temalar içinde geliştiğini ifade etmiştir (Akkır, 2015:78). Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma evresinde devleti kurtarmak çabasıyla ileri sürülmüş olan düşünceler, Cumhuriyet dönemi Türk muhafazakârlığının fikir hayatında önemli birikimler sağlamıştır denilebilir. Bu birikime, kültür ve medeniyet üzerine yapılan tartışmalarda da rastlanmaktadır (Aydar, 2010:41).

Türk muhafazakârlığının Cumhuriyet döneminde ortaya çıkışıyla ilgili literatürde çeşitli görüşlere rastlanmıştır. Aytaç Yıldız, Ahmet Ağaoğlu, Hilmi Ziya Ülken, Mustafa Şekip Tunç, Yahya Kemal Beyatlı, Ahmet Hamdi Tanpınar, İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Peyami Safa gibi isimlerin yazıları ve eleştirileri ile Cumhuriyet'in erken döneminde ülkemizde muhafazakârlığın ortaya çıktığını savunmaktadır:

“1930'ların ilk yarısında görünürlük kazandıktan sonra yükselerek devam eden bu fikir yapılanması, genç devletin 'kurucu felsefesi'ne getirdikleri yeni yorumlara dayanmaktadır” (Yıldız, 2011:191).

Cumhuriyet'in erken dönemindeki muhafazakâr düşünce ortamının, Anglo-Sakson şekline özgü nitelikler ile Kıta Avrupası muhafazakâr düşünce biçimi arasında bir duruşunun olduğunu belirten Bozkurt Güvenç, muhafazakâr düşünürlerde bu tutumun oluşmasındaki ana etkenin “varlığını Türk yönetim geleneğine dayandırması”ndan kaynaklandığını ifade etmektedir:

“Bu durumda muhafazakârlık, iktidar içinde mevcudiyetini korumakta ve 'Baba Devlet'in (Paternalist State) otoritesini meşrulaştırarak otoriter bir kimliğe bürünebilmektedir. Bir başka ifadeyle Türkiye'de muhafazakâr düşünce, Batı toplumlarındaki durumunun aksine, Türk toplumsal yapısını yeniden düzenlemeye çalışması, Türk patrimonyal⁵ devlet

⁵ Patrimonyalizm; Osmanlı siyasal rejimini de biçimlendirmiş bir olgudur. Patrimonyal devlet idaresinde Tüm idare mekanizması kral ya da padişahın kişisel aracıdır. Patrimonyalizm, babanın aile üzerindeki otoritesinin geniş sosyal tabakalara adapte edilmiş biçimidir: *“Bu sistemde hükümdar yasama, yürütme ve yargı gücünü elinde tutar. Hükümdar devleti patrimonyal bürokrasi aracılığıyla yönetir”* (Aslan, 2010:245).

geleneginden kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu durum, muhafazakâr düşüncenin Türkiye'deki açmazlarından birini de ortaya çıkarmaktadır” (Güvenç, 1993:189).

Muhafazakârlık teriminin Türkiye’de siyasal literatürde yer alışına ilişkin Fırat Mollaer, Ziya Gökalp’in *Yeni Gün* gazetesindeki “İnkılâpçılık ve Muhafazakârlık” makalesini örnek göstermektedir. Ona göre; muhafazakârlık bu makaleden itibaren belli bir biçimde görünmeye başlamıştır (Mollaer, 2017b:54). Gökalp, anılan bu makalede milletlerin siyasal yaşamında muhafazakâr fırkaların (partilerin) yararlı bir görevi olduğunu vurgulamaktadır:

“İnkılâpçılar an’aneleri (adet, örf, ağızdan ağıza nakledilen söz) yıkip onların yerine mefkûreleri (idealleri) ikameye çalışırken, muhafazakârlar meydana çıkıp onlara karşı diyorlar ki: ‘yalnız cansız an’aneleri yıkmakla iktifa edeceksiniz (yeter bulmak), biz de sizinle beraberiz. Yoksa eğer canlı an’aneleri de yıkmaya kalkışacak olursanız, biz bu hususta size karşı mukavemet göstereceğiz” (Gökalp, 2017:721).

Türkiye’de muhafazakârlığın, büyük bir Milli Mücadele ve devrim, ardından gelen sosyal devrimler ve değişimlerin yaşandığı Cumhuriyet ile belirlediği yaygın bir kabuldür. İktisadi, idari, sosyal ve kültürel yaşamın modern kurallarla belirlenmeye başladığı, çoğunlukla yeniden kurulduğu bu dönemde, Jakoben bir anlayışın hâkim olduğu görülmektedir. Hasan Ufuk Aktaşlı, Türk muhafazakârlığının 1930’larla birlikte Kemalizm’e veya onun temsil etmiş olduğu radikal modernleşmeci harekete tepki şeklinde ortaya çıktığını ifade etmektedir:

“Türk muhafazakârlığı da modernleşmeyi ve Batılılaşmayı savunan bir düşüncedir. Ancak Kemalizm’in radikal modernleşmesine karşı daha yavaş ve tedricî (derece derece) bir süreci öngörmüş ve gelenegi de modernleşme sürecine dâhil etmeyi istemiştir” (Aktaşlı, 2011:150).

Modern Türk muhafazakârlığını “etkin bir aydın hareketi” olarak nitelendiren Nazım İrem, muhafazakârlığın ülkemizde “Kemalist modernleşme hareketi ile birlikte ilerleyen ulus-devlet ve kapitalizm gibi siyasal ve ekonomik yapı ve kurumları meşrulaştıran radikal bir modernizm anlayışı içerisinde” ortaya çıktığı görüşünü savunmaktadır:

“Bu yeni eğilim, özellikle tek parti döneminde (1924-1946) Cumhuriyetçi modernizm anlayışının siyasal ve kültürel sınırları içinde ve bizatihi yükselen modernist dalganın düzen felsefesi olma iddiası ile gelişen bir fikir hareketi niteliğindedir” (İrem, 1999:141).

Muhafazakârlığın Türkiye’deki tarihsel seyri incelendiğinde modern anlamda gelişen iki muhafazakâr hareketin göze çarptığı dikkat çekmektedir. Merdan Yanardağ, bunlardan ilkinin Birinci Büyük Millet Meclisi’nde Kemalistler karşısında meydana getirilen “İkinci Grup”, ikincisinin ise saltanat ve hilafetin kaldırılmasının ardından kurulmuş olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası olduğunu dile getirmektedir:

“Her iki oluşum da zamanında Kemalistlerce tasfiye edilmelerine karşın bütünüyle modernleşme karşıtı değildir. Onlar devrime değil, Kurtuluş Savaşı’na katıldılar. Geleneksel kurumları koruyacak tedrici (evrimci) bir değişimden yana oldular” (Yanardağ, 2013:168).

Cumhuriyet döneminin ilk muhafazakâr partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 1920’li yılların ortalarının siyasal tartışmalarının ve iktidar mücadelelerinin merkezinde, 17 Kasım 1924’te kurulmuştur. Erik Jan Zürcher ise sözü edilen siyasal tartışmaların ve iktidar mücadelelerinin içerisinde muhafazakârlığın önemli bir etkisinin bulunmadığını dile getirmektedir (Zürcher, 2017:42). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın genel başkanı Kazım Karabekir’dir. Faruk Alpkaya, Kazım Karabekir’in Milli Mücadele döneminde askeri ve politik gücünün toplumsal dayanağını meydana getiren Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin de muhafazakâr bir milliyetçilik eğiliminin merkezlerinden olduğunu ileri sürmektedir (Alpkaya, 2017:44-45).

Kazım Karabekir’in siyasal duruşuna ilişkin liberalizmin muhafazakâr değerlendirmesini sahlendiği yorumları bulunmaktadır:

“Kazım Karabekir’in siyasal düşüncesinin son boyutu muhafazakârlıktır. Bu muhafazakârlık, modernleşme karşıtı ve modernleşmenin değerleriyle çelişen bir muhafazakârlık değil, yalnızca modernleşme sürecinin hız ve kapsamını kontrol ederek sınırlandırmaya yönelik bir muhafazakârlıktır. Kazım Karabekir’in milliyetçi ve muhafazakâr bir boyut taşıyan siyasal ufku, aslında hem Türkiye’nin tarihsel geçmişi, hem de muhafazakârlığın yaşadığı değişim süreciyle uyumludur” ((Alpkaya, 2017:49).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kurulmasında, Kazım Karabekir’in yanı sıra Kurtuluş Savaşı’nın önde gelen bazı komutanlarının, Cumhuriyet’in ilk yıllarında kimi modernleşme adımlarında Gazi Mustafa Kemal Atatürk’e muhalif olmaları etkili olmuştur (Çiftçi, 2008:191). Fırka, 6,5 ay sonra kapatılmıştır. Ali Çiftçi, Kazım Karabekir’in hayatının, siyasal ve fikri duruşu açısından incelendiğinde yaşamının çeşitli evrelerinde değişimler gösteren bir siyasal kişilikle karşılanacağını belirtmiştir (Çiftçi, 2008:191). Milli Mücadele’nin önemli isimlerinden olan Kazım Karabekir, Sina Akşin’in belirttiği

üzere “erken yaşlardan itibaren Türkçülüğü savunmuş”tur (Çiftçi, 2008:197). Kazım Karabekir’in sosyal değişimler karşısında ise muhafazakâr bir duruş sergilediği görülmüştür. Yazı ve konuşmalarında topluma yeniliklerin getirilmesi konusunu irdelerken, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kuruluş bildirgesinde de yer alan “medeni hamlelerde süratli davranılması ama toplumsal yenileşmelerde evrim yolunun izlenmesi” görüşünü savunmuştur (Çiftçi, 2008:202-203). Karabekir, bu yönüyle Cumhuriyet Devrimi’nin modernleşme konusundaki devrimci ve jakoben duruşundan uzaktır. “Evrim yolunun izlenmesi, yani hamlelerin zamana yayılması” görüşünü belirtmiştir. Karabekir bu tavrıyla, “toplumun yapısına uygun olmayan devrimlerin uzun süreli olamayacağını” savunmuştur (Karabekir, 1991:245).

Öte yandan muhafazakârların Cumhuriyet rejimine yönelik ilk tepkilerine ilişkin Nazım İrem, gelenekçi-muhafazakâr aydınların düşüncelerini ve kendilerini bu tabloda nasıl bir biçimde konumlandıklarını şu sözlerle dile getirmektedir:

“Farklı felsefi prensipler üzerinde şekillenen bir toplumsal tahayyüle sahip olsalar da söz konusu gelenekçi-muhafazakâr merkez etrafında toplanan aydınlar için Kemalist Devrim’in sonuçları, geleceği, Kemalist yöntemlerin meşruiyeti ve nasıl bir felsefi anlayış içinde Kemalist modernizm idealinin gerçekleştirileceği, çözülmesi gereken sorunlar olarak ortaya çıkmışlardır. Gelenekçi-muhafazakâr aydınlar, kendi eğilimlerini, Kemalist modernizm anlayışının felsefi, estetik ve siyasal sonuçlarını anlamaya yönelik bir çaba içinde gelişen Kemalizm ve modernizm yorumlarından birisi olarak değerlendirmişlerdir” (İrem, 1997:62).

1945’te çok partili siyasal yaşama geçiş kararı alınmıştır. Yeni partilerin kurulmasına izin veren yasayla birlikte siyasal gruplaşmalar başlamıştır. 1945-1950 arası dönemde ülkede, birçoğu uzun ömürlü olmamakla birlikte, toplam 24 adet siyasi partinin kuruluşu gerçekleştirilmiştir. Bunlardan en önemlisi, CHP kadroları içerisinden kurulan ve 7 Ocak 1946 tarihinde siyasal yaşama katılan Demokrat Parti’dir. Partinin önder isimleri; Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan’dır.

Çok partili hayata geçiş sonrası kurulan siyasi partiler arasında “Türk Muhafazakâr Partisi” dikkat çekmektedir. 8 Temmuz 1947’de emekli asker, yazar Cevat Rifat Atilhan başkanlığında kurulmuş olan merkez sağ, muhafazakâr çizgideki partinin “İslami veçheye hâkim bir siyasi parti olduğu” belirtilmektedir (Tunaya, 1995:711). Pek bir varlık göstermeyen ve çok fazla bilinmeyen parti 16 Haziran 1952 tarihinde feshedilmiştir.

Siyasi yelpazenin muhafazakâr-sağ kanadındaki bir diğer parti ise Millet Partisi (MP)’dir. Politik düzlemde liberalizmi savunan parti, kültürel meselelerde ise muhafazakâr bir duruş sergilemiştir. Mareşal Fevzi Çakmak, Enis Akaygen, Hikmet Bayur, Kenan Öner, Osman Nuri Köni, Osman

Bölükbaşı gibi isimlerin kurucuları arasında yer aldığı parti, DP'den istifa edenler veya üyelikten çıkarılanlar tarafından 20 Temmuz 1948'de kurulmuştur (Karpas, 2010:507-508).

Türkiye'de muhafazakârlığın simge isimlerinden biri olarak tabir edilen Ali Fuad Başgil de bilhassa çok partili hayata geçişin ardından liberal muhafazakâr yönelimin akla ilk gelen temsilcisi olmuştur. Tuncay Önder, Başgil'in asıl gayesinin “ruh ve irade terbiyesi'ne sahip bir toplumda hayatîyet kazanabilecek ‘nizamlı’ bir demokrasinin inşası” olduğunu ifade etmektedir. Önder, Ali Fuad Başgil'in Türk düşünce hayatındaki öneminin, “ahlaki bir düzen” arayışı çevresinde muhafazakârlıkla liberalizmi bir araya getirmesinden ileri geldiğini savunmaktadır (Önder, 2017:291).

Cumhuriyet'in “muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak” hedefine, radikal reformlara ve bu reformların düşünsel kaynağı olan pozitivist fikre karşı Nurettin Topçu “Hareket” isimli dergiyi 1939'dan itibaren, Necip Fazıl Kısakürek de “Büyük Doğu” dergisini 1943'ten itibaren yayımlamaya başlamıştır. Topçu'nun felsefesi “hareket felsefesi”, Kısakürek'in ise “aksiyon”dur (Güven, 2016:183). Nurettin Topçu, eski sistemi kültürel özellikleriyle savunmuş, yeni sistemi alabildiğine eleştirmiştir. Ancak, “eski düzen” derken “dinsel bir düzen” yani “şeriat” kastetmemiş, “geçmişî yeniden, mistik bir tarzla, makine karşıtı bir düzenle” oluşturma gayesi gütmüştür (Kaçmazoğlu, 2016:144). Necip Fazıl Kısakürek de özellikle İslamcı, muhafazakâr ve milliyetçi kesimlerde bir düşünce önderi olarak görülmüştür. Ahmet Güven, CHP iktidarına karşı sert bir muhalefet yürüten Kısakürek'i, “coşkulu bir şair, alaycı ve sert bir polemikçi, belagatıyla kalabalıkları yönlendirebilen etkili bir hatip” şeklinde nitelendirmektedir:

“Düşüncesini ağırlıklı olarak ‘fikir öfkesi’ne bağlayan Kısakürek'in ‘Büyük Doğu’ tasavvuru doktriner bir ideolojinin disipliner yapısından uzak olduğu gibi bir felsefi sistemden de yoksundur” (Güven, 2016:184).

Dönemin önemli Türk muhafazakâr düşünürlerinden akademisyen İsmail (İsmayıl) Hakkı Baltacıoğlu ise 1942-1950 yılları arasında CHP Milletvekilliği yapmıştır. Muhafazakâr düşüncenin özelliklerini genel olarak barındıran Baltacıoğlu'na göre; “İlim, gerçeğin kendisini değil gerçeğin göze görünen kısımlarının bilgisini sağlar, hayatın sırları veya yaratıcı kudreti hakkında bilgi vermez” (Akay, 2020:133). İlimi ve onun sağladığı bilgiyi sınırlı gören bir anlayışı savunan Baltacıoğlu, dolayısıyla sosyal ilerlemenin de sağlanamayacağını belirtmekte ve gelişim için toplumun yapısındaki zorunlukların itici gücüne vurgu yapmaktadır (Akay, 2020:133).

1945-1950 yılları arasındaki beş yıllık dönem, Türkiye'nin sosyal biçimleniş ve siyasi yaşamında önemli değişim ve dönüşümlerin meydana geldiği bir dönemdir. Devlet tarafından 1930-1945 yılları arasında uygulanmış olan sanayi kapitalizme geçiş stratejisi geride

birakılmıştır. 1946 yılından itibaren alınan kararlar sonucunda devletçi politikaların yerini serbestleşme yönündeki iktisadi politikalar almıştır. 1945, dünyada iktisadi ve politik tarih açısından da önemli bir dönüm noktası olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın aynı yıl sona ermesinden sonra savaşı kazanan ABD, Birleşik Krallık ve SSCB arasında ideolojik ve siyasal noktalarda ayrışmalar meydana gelmiştir. SSCB etrafında toplanan “Doğu Bloku” ile ABD'nin ve Birleşik Krallık'ın da içerisinde yer aldığı “Batı Bloku” arasında cereyan eden ve 1946-1947'den itibaren daha belirginleşen ayrışma sonucunda “Soğuk Savaş” olarak tabir edilen dönem başlamıştır (Uslu, 2015:343). Türkiye oluşan bu ortamda Batı Bloku'na ve kapitalist düzene yakın durmayı tercih etmiştir.

Çok partili siyasal hayata geçiş ve 1946 seçimleri sonrasında, Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidarının son döneminde Başbakanlık görevini Şemsettin Günaltay yerine getirmiştir. 1949-50 yılları arasında Başbakanlık yapan Günaltay'ın “muhafazakâr eğilimlere umut verdiği, her alanda, partisi içinde ‘aşırı serbestici’ bulunan bir liberalleşme çizgisi izlediği” görülmüştür (İnsel, 2017:619). Şemsettin Günaltay'ın başbakanlığı döneminde, 4 Haziran 1949'da, Ankara'da bir ilahiyat fakültesi kurulmasına ilişkin kanun tasarısı TBMM Genel Kurulu'nda görüşülerek kabul edilmiştir (Çufalı, 2012:20).

Şemsettin Günaltay, 8 Haziran 1949'da TBMM'deki konuşmasında kendi hükümeti döneminde din konularının ne denli gündemde olduğunu, bu konuya ne kadar önem verildiğini şöyle dile getirmiştir:

“İlk mekteplerde din dersleri okutturmaya başlayan Hükümetin başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkamak için imam, hatip kursları açan bir Hükümetin başkanıyım. Bu memlekette, Müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir Hükümetin başkanıyım” (Çufalı, 2012:20).

Günaltay'ın başbakanlığını yaptığı bu hükümet döneminde Mecliste çeşitli radikal kararların alındığı görülmektedir. Bu kararlara örnek olarak; 4 Mayıs 1949'da İstiklal Mahkemeleri kanununun yürürlükten kaldırılması, 30 Mayıs 1949'da da bir kanun değişikliğiyle hükümetin Türk Silahlı Kuvvetleri üstündeki denetiminin artırılması şeklindeki değişiklikler gösterilebilir. Buna göre; hükümet bundan böyle Genelkurmay Başkanı'nı Savunma Bakanı'nın önerisiyle atayabilmekte veya görevden alabilmektedir (Çufalı, 2012:20).

Cumhuriyet'in kuruluşundan başlayarak DP'nin iktidara geldiği yıl olan 1950'ye kadarki dönemde, Türk sağının Cumhuriyet'in ilk sürecindeki muhafazakârlık kavrayışına ilişkin değerlendirmelerde bulunan İsmail Safi, bu dönemdeki muhafazakârlığın, radikal cumhuriyetçi düşüncenin her yönüyle bir bütün olarak sosyal değişimi gerekli gören “zora dayanan” modernleşme girişimine karşı kültürel değerlerin korunması uğraşında olduğu fikrini savunmaktadır. Safi, sözünü

ettiği bu uğraşın hali hazırda bulunanın yenilenerek muhafaza edilmesine yönelik olduğunu ifade etmektedir (Safi, 2007:245).

Peyami Safa, Halide Edip Adıvar ve Mustafa Şekip Tunç gibi muhafazakâr şahsiyetlerin 1940'lardan itibaren inşa etmeye çalıştıkları Anglo-Amerikan tarzdaki muhafazakârlığın zamanla ideolojik anlamda sosyalizm karşıtlığına ve Amerikan yanlısı bir düşünceye evrildiğini savunan Fırat Mollaer, bu düşüncesini, “Soğuk Savaş” adı verilen dönemde sağ cenahın düşünce önderlerinden biri durumuna gelmiş olan Peyami Safa örneğiyle pekiştirmektedir. Mollaer, Anglo-Amerikan geleneğinin etkisiyle, Safa'nın da benzer şekilde ABD yandaşı ve sosyalizm karşıtı bir kişiye dönüşmesinin hiç de zor olmadığını söylemektedir (Mollaer, 2017a:236).

2.4. Demokrat Parti Döneminde Muhafazakârlık (1950-1960)

14 Mayıs 1950'de yapılan seçimler Türkiye'de aynı zamanda yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur. Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana iktidarda olan CHP, yapılan seçimlerle yerini Demokrat Parti'ye bırakmıştır. Demokrat Partililer elde ettikleri bu başarıyı “beyaz devrim” olarak nitelendirmişlerdir (Ahmad, 1994:60). Ülkedeki basının büyük desteğiyle tek başına iktidara gelen ve programında demokrasi ve liberalizme geniş bir biçimde yer veren DP döneminde başlatılan uygulamalarda din ve milliyetçilik temelinde yaklaşımlar görülmüştür.

Türkiye'de muhafazakârlığın ikinci dönemini; çok partili sisteme geçiş ile birlikte Demokrat Parti'nin kurulması ve ardından 1950 yılında yapılan seçimler sonucunda iktidara gelişi oluşturmaktadır. Merdan Yanardağ'a göre, 1925'te çıkarılan Takrir-i Sükûn Yasası'yla birlikte 1950'ye kadar devam eden süreçte tıpkı irtica gibi muhafazakârlık da yasaklı bir konumdadır (Yanardağ, 2013:169). Bu sebeptendir ki, muhafazakâr düşünce uzun yıllar Cumhuriyet Halk Partisi içerisinde yer almış ve kendini bu parti içerisinde konumlandırıp ifade etmeye çalışmıştır. Demokrat Parti de esas olarak bu yapı içerisinde doğmuştur.

Demokrat Parti'nin kurulmasından bir süre sonra, 1948 yılında, bu partiyi eleştirenler tarafından “Millet Partisi” adıyla başka bir parti kurulmuştur. Fevzi Çakmak, Osman Bölükbaşı, Yusuf Hikmet Bayur ve Enis Akaygen gibi isimlerin önderliğinde kurulan parti, muhafazakâr-milliyetçi bir çizgide olmuştur. Millet Partisi de öteki muhafazakâr partilerinkine benzer söylemlerde bulunmuştur. Özellikle “milli birlik ve beraberlik”, “milli manevi değerler” ve “komünizm karşıtlığı” düzleminde bir hat izlemiştir (Safi, 2007:258).

Tarık Zafer Tunaya, 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimin, sadece DP açısından değil, laiklikten ve devrimcilikten memnun olmayan insanlar ve kesimler açısından da yeni bir dönemi ifade ettiğini belirtmektedir:

“1908 Meşrutiyeti’nde halkın Kanun-i Esasi’den beklediği mucize gibi, muhafazakâr çevreler 1950 seçimini İslam’ın bir zaferi olarak karşılamışlardır” (Tunaya, 1998:47).

Türkiye’de muhafazakârlığın tam olarak DP döneminde siyasal hayatımızda yer bulduğu görülmüştür. Erik Jan Zürcher, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’de, hiç değilse 20. yüzyılın ikinci yarısına dek olan dönemde, siyasal ve felsefi muhafazakârlığın güçlü bir etkiye sahip olamadığını ifade etmiştir (Zürcher, 2017:41). Hasan Bülent Kahraman da, DP’nin iktidarda olduğu dönemin *“gerek reel gerekse görelî anlamda Türkiye’nin muhafazakârlıkla karşılaştığı dönem”* olduğunu belirtmektedir (Kahraman, 2010:288). Çünkü muhafazakâr düşünce, siyasal İslam’ı liberal tonlarla birlikte savunan bir siyasal partinin iktidarında kendisine uygun bir ortam bulmuştur. Cumhuriyet’in ilanından bu yana yapılan devrimlere, modernite hareketlerine ve çağdaşlaşmaya karşı olan köktenci ve sağ-muhafazakâr kesimler seslerini yükseltmeye başlamıştır. Öte yandan DP iktidarının, “mille mal olan devrimler ve olmayan devrimler’ ayrımı”, sözü edilen bu kesimlerin düşünceleriyle benzeşmiş, parti bu duruşuyla siyasal ve sosyal açıdan muhafazakârlığa özgü bir yaklaşım sergilemiştir (Yanardağ, 2013:169).

DP iktidarındaki kimi olaylar ve uygulamalar incelendiğinde ilk göze çarpan, Atatürk döneminde başlatılan Türkçe ezan okunmasını yerleştirmek amacıyla çıkarılan Arapça ezan yasağı hakkındaki yasanın 16 Haziran 1950’de kaldırılmasıdır (Gevgilili, 1981:72). Öte yandan, 1950’de genel af ilan eden DP iktidarında sol düşünceye karşı tutumda değişiklik görülmediği gözlenmiştir. 1951 yılında Türkiye Komünist Partisi (TKP)’nin otuz yıllık yaşamına büyük bir darbe vuran geniş çaplı bir operasyon yapılmıştır.⁶

DP iktidarı, 1953’te CHP’nin bütün malvarlığını “haksız iktisap” diye nitelendirerek Hazine’ye geçiren bir yasa çıkarmıştır (Akşin, 2005:215-216). Köy Enstitüleri 27 Ocak 1954’te çıkarılan bir yasayla Köy Öğretmen Okullarına dönüştürülmüştür (Gevgilili, 1981:83). Bu dönem dış politikada Batı’ya yakın durma eğilimlerinin yoğunlaştığı bir evre olarak tarihe geçmiştir. Nitekim 1950 yılı Haziran ayında Kuzey Kore’nin Güney Kore’ye savaş açmasıyla birlikte Birleşmiş Milletler (BM)’in çağrısına uyan Türkiye, iki tugay askerini Kore’ye yollamıştır. Böylece Türkiye Cumhuriyet tarihinde

⁶ 1951 Komünist Tevkifatı’nda toplam 187 TKP mensubu yargılanmıştır. 1920’li yılların başından itibaren çok sayıda tevkifata uğrayan TKP’nin o döneme kadarki en kalabalık sayıda mensubunun yargılandığı bir tevkifat olma özelliğine sahiptir (1951 TKP Tevkifatı Esbabı Mücibeli Hüküm, 2000:5).

ilk kez kendinden kilometrelerce uzakta bir ülkeyle savaşa girmiştir (Arı, 2013:366). Yine Türkiye'nin NATO'ya üyeliği bu dönemde, 1952 yılında gerçekleşmiştir.

DP'nin iktidarda olduğu 1950-1960 yılları arasındaki dönemin düşünsel ve kültürel dünyasında milliyetçi-muhafazakârlığın oldukça etkili olduğu görülmüştür. Bu bileşim içerisinde ağır basan ton ise muhafazakârlık olmuştur. DP'yi iktidara taşıyan kitlelerin ise bu dönemde muhafazakâr olmadığı, geleneksel bir din anlayışına sahip olduğu belirtilmektedir. DP'nin iktidara geldiği 1950'lerde halkın muhafazakâr bir halk olmadığını görüşünü savunan Hasan Ufuk Aktaşlı'ya göre, Demokrat Parti ve onun arkasından gelen merkez sağ çizgi Anadolu'daki Müslüman halkı muhafazakârlaştırmıştır.

“Demokrat Parti ile birlikte Müslümanlar modernleşmeye, merkeze doğru gelmeye ve sisteme eklemlenmeye başlamıştır... Anadolu muhafazakârlığı Demokrat Parti'nin nedeni değil, sonucudur” (Aktaşlı, 2011:152).

Öte yandan CHP'nin iktidarda olduğu 1940'lı yıllarda başlamış olan dinsel konulardaki yumuşamanın derecesinin DP döneminde giderek arttığı göze çarpmaktadır. Mevcut bu tablo içerisinde muhafazakârlık da sosyal yaşamda daha etkin bir hal almıştır. Çok partili siyasi yaşama geçişle birlikte ortaya fikri bir hareketlenme çıkmıştır. Ekonomik etkenlerle birlikte sosyal alanda “göç” olgusu kendini göstermeye başlamıştır. DP iktidarında bu durum giderek daha da artmıştır. Sözü edilen göç olgusu ile birlikte Türkiye'deki muhafazakâr kesimlerin giderek Anadolu gerçeğiyle yüzleşerek, “elitist” olarak nitelendirilen tavrından uzaklaştıkları ve çok daha geniş bir toplumsal tabanla buluşmaya başladıkları ifade edilmektedir (Özder, 2006:114).

“1950'lerde Türkiye'nin sosyal ve siyasi hayatına beklenmedik bir şekilde ve gittikçe artan bir hızla katılan Anadolu'nun kültürel talepleri daha farklıydı; “taşra” büyükşehirlerle akarken beraberinde kendi değerlerini de taşıyordu. Bu gelişme, aslında sadece bütün dini tezahürlerden son derece ürken Batıcı seçkinleri değil, muhafazakâr seçkinleri de derin endişelere sevk etmiştir. Çünkü gelenlerin getirdikleri İslam, Sinan'ın Süleymaniye'sinde, Karahisari'nin “besmele”sinde, yahut Itri'nin Tekbir'inde ifadesini bulan estetize edilmiş İslam değil, “köylü” İslamıydı...” (Ayvazoğlu, 2017:530).

DP döneminde kapitalizm tarafından ortaya atılan “komünizm tehlikesi”ne engel olmak iddiasıyla, özellikle de yoğun bir biçimde dinin referans olarak öne çıkarıldığı görülmektedir. Tanıl Bora, 1950 ve 1960'lı yıllarda “anti-komünizmin İslamcı muhafazakârlık ile devlet muhafazakârlığının ortak paydası” olduğunu belirtmektedir (Bora, 2003:44). Bu dönemin bütün geriye çekici ve devrim karşıtı özelliklerine rağmen, sağ-muhafazakâr siyasal iktidarın Batılılaşmanın toplumsallaşmasını ve Batı'yla kurumsal ilişkileri geliştirdiği de görülmüştür (Yanardağ, 2013:172). Düşünsel anlamda başta

muhafazakârlık olmak üzere milliyetçiliğin de ağır bastığı bu dönemde, liberalizmin, bilhassa ekonomik alanda uygulanan politikalarla kendisini hissettirdiği gözlenmiştir. Bekir Berat Özipek’e göre; içinde bulunmuş olduğumuz yüzyılın bilhassa ikinci yarısı muhafazakârlıkla liberalizmin işbirliğine sahne olmuştur. Özellikle de yaşamın ana etkinlik alanlarından olan politika ve birliktelik göze çarpmaktadır:

“Önce faşizme, ardından da komünizme karşı verilen ortak mücadelenin doğurduğu ittifak, muhafazakârlığın liberalizme (diğerinin de ona) yaklaşmasını da beraberinde getirmişse de, bu ikisi arasındaki ilişki geçici uzlaşma olarak nitelenebilir. Sürenin uzunluğu uzlaşmanın geçiciliğine engel değildir” (Özipek, 2017:152).

Muhafazakârlığın içerisine “piyasa”yı dahil eden, piyasa aracılığıyla rasyonel/kapitalist insanın yaratılabileceği görüşünü savunan Sabri Fehmi Ülgener Türk muhafazakârlığına farklı bir bakış açısı getirmiştir. Murat Yılmaz, Ülgener’in, *“piyasa ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkacak rasyonel insan tipinin ve yeni sınıfların, Kemalizmin dolduramadığı moral zemin eksikliğinin İslam’ın ilk ve öz halinde mevcut olan ‘kapitalistleşmeye açık’ İslam’ın konularak aşılabacağı”* görüşünü savunduğunu aktarmaktadır (Yılmaz, 2017:491).

1950’li yıllarda milliyetçilik, muhafazakârlık, İslamcılık ile ifade edilen siyasal grupların birbirleriyle birçok noktada buluştuğu görülmektedir. Bu duruma örnek olarak da Necip Fazıl Kısakürek ve Osman Yüksek Serdengeçti gösterilmektedir (Özcan, 2011:243). Türkiye’de Nurettin Topçu ekolünün önemli isimlerinden görülen İsmail Kara, 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinin sonrasına denk gelen döneme kadar muhafazakâr ve İslamcı unsurların milliyetçilikten farklı tutulmasının güç olduğunu ifade etmekte, milliyetçiliğin 27 Mayıs sonrasındaki döneme kadar hem muhafazakârlığı hem de İslamcılığı kapsayıcı özelliğinden bahsetmektedir (Dural, 2014:82). Fırat Mollaer ise muhafazakâr düşüncenin “materyalizm, pozitivizm ve sosyalizm karşıtlığı çizgisindeki inşası”nın muhafazakârlıkla milliyetçiliğin Soğuk Savaş sürecindeki birliğiyle kuvvetlenmiş olan anti-komünist düşünceye bir temel hazırlamış olabileceğini belirtmektedir (Mollaer, 2016b:103-104).

İkinci Dünya Savaşı ve ardından Soğuk Savaş döneminde muhafazakâr kesim özellikle sola karşı ABD yanlısı bir çizgi benimsemiş, sağ-Amerikan politikasıyla iş birliği içinde olmuştur. H. Bayram Kaçmazoğlu, Türkiye’de de muhafazakâr ve sağ eğilimli kimi çevrelerin sola ve toplumsal hareketlere karşı tavrını Nurettin Topçu’nun onaylamadığını, Amerikan tehlikesine karşı uyarıda bulunduğunu belirtmiştir. Topçu, bu duruşuyla Türk muhafazakâr aydınlarının büyük çoğunluğundan ayrılmıştır (Kaçmazoğlu, 2016:130).

2.5. 1960-1971 Döneminde Muhafazakârlık

Bu dönemde Türkiye'deki muhafazakâr düşünce ele alınmadan önce ülkedeki mevcut siyasal, iktisadi ve sosyal tablo en genel itibariyle ortaya konulacaktır.

27 Mayıs 1960 tarihinde Türkiye'de bir askeri müdahale gerçekleşmiştir. Bir grup genç subaydan oluşan, toplam 38 üyeli Milli Birlik Komitesi (MBK) yönetime el koymuştur. Bu müdahalenin sonrasında hükümet üyeleri, DP'li milletvekilleri ve çok sayıda DP üyesi tutuklanarak yargılanmıştır. Bu kişilerin bazılarına hafif ve ağır oranda birçok ceza verilmiş, 14 kişinin ise idamı istenmiştir. Celal Bayar'ın cezası yaşından dolayı hapse çevrilmiştir. Eski Başbakan Adnan Menderes, eski Maliye Bakanı Hasan Polatkan ve eski Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu hakkında verilen idam cezaları ise MBK tarafından onaylanmıştır (Akşin, 2013:223).

27 Mayıs'ın ardından hazırlanan Anayasa, 9 Temmuz 1961 tarihinde halk oylamasına sunulmuş ve yüzde 60,4 oranında bir oyla kabul edilmiştir. 1961 Anayasası 1980 yılına dek Türkiye'nin Anayasası olma özelliğini göstermiştir. Askeri müdahalenin sonrasında DP mahkeme kararıyla kapatılmıştır. Partinin mevcut oylarına sahip çıkmak amacıyla 11 Şubat 1961'de kurulan Adalet Partisi (AP) ve 13 Şubat 1961'de kurulan Yeni Türkiye Partisi (YTP) siyaset sahnesine dâhil olmuştur. AP, tabanı itibariyle büyük kentlerin, tüccar ve sanayicilerin sözcüsü olmuştur (Tanilli, 1981:305). AP döneminde "şark usulü" liberalizm ile devletçiliğin dengelendiği kapitalist model daha da geliştirilmiştir (Yanardağ, 2013:172). Partinin muhafazakâr olmasının yanında aynı zamanda sağ siyasal kimliği de aşikârdır. AP'nin muhafazakârlığına ilişkin yapılan değerlendirmelerde, partinin geleneğe önem vermesine ek olarak organik devlet ve toplum fikri ile millet/devlet özdeşliğine dayalı milliyetçilik yaklaşımını savunduğu belirtilmiştir. Sağ cemahta yer alan tüm siyasi partiler gibi AP'nin de din, gelenek ve maneviyata dair vurguları sosyal yaşama ilişkin kavrayışını ve fikir dünyasını yansıtmaktadır (Akkır, 2015:99-100).

1960 sonrasındaki dönem, dünyanın çoğu bölgesinde olduğu gibi Türkiye'de de sosyalist-sol düşüncenin yaygınlaştığı ve geniş kitlelerde karşılık bulduğu bir dönemdir. Aynı zamanda Türkiye'de muhafazakârlık için de yeni bir dönemdir. Gelişen sol siyasal dalga, özgürlükçü, eşitlikçi talepleri yükseltmiş; işçiler, öğrenciler, kadınlar politik yaşamda daha fazla belirlemeye başlamıştır. Yükselen politik dalga, mevcut siyasal erki ve sol düşünceye karşı olan sağcı, milliyetçi ve muhafazakâr çevreyi rahatsız etmiştir. Sermayenin ve kapitalist blokun da desteğiyle sağ siyaset, sola karşı desteklenmiştir. Bu evrede, muhafazakârlık ve Türkçülük savunucusu çevreler kendini devletin sahibi olarak gören bir tutuma bürünmüşlerdir. Türkçülük giderek dini referansları daha ağır basan bir çizgiye evrilmiştir. Bu süreçte muhafazakârlık ve Türkçülüğü ayırışma noktalarından kurtararak bir potada buluşturan ve ortaklaştıran ise devletin resmi düşüncesi olan "Türk İslam sentezi"dir. Türkçülük böylece bu döneme

kadar süregelen laik çizgisini terk etmiştir. Hasan Ufuk Aktaşlı, Türkiye’de muhafazakâr düşüncenin Türkçülük ile yapmış olduğu işbirliğinin neticesinde entelektüel zayıflık içine düştüğünü, bu evrede Türk muhafazakârlığının ilk önemli temsilcilerine eş derecede düşünürler çıkaramadığını, sol siyasetin evrenselci fikirlerine karşı “yavan bir milli kültürcülüğten öteye” gidemediğini savunmaktadır (Aktaşlı, 2011:158-159).

1960 sonrası siyasal ortamda sağ ve muhafazakâr çizgide AP önemli bir yer tutmaktadır. DP sonrasında, onun siyasal mirasının sürdürücüsü konumundaki AP, siyasal hayata dâhil olduğu 1961’den, kapatıldığı 1980 darbesine kadar Türkiye’de etkin bir role sahip olmuştur. 1961-62 ve 1965 Şubat-Ekim dönemlerinde koalisyon ortağı olan parti, 1965-1971 yılları arasında tek başına iktidar olmuştur. 1962-65 yılları arasında ise ana muhalefet partisi olarak yer almıştır. Siyasal yelpazede liberal-muhafazakâr olarak nitelendirilen AP’nin ilk genel başkanı, ordudan tasfiye edilen emekli General Ragıp Gümüşpala’dır. 29-30 Kasım 1964 tarihlerinde yapılan kongrede partinin genel başkanlığına Süleyman Demirel seçilmiş, bu görevi 1980’de partinin kapatılmasına kadar sürdürmüştür. Demirel, halk tarafından tanınan bir lider olmuştur. Halkın kendi içinden biri olarak görüp sevdiği, partisini popüler liderliği ile iktidara taşıyan bir siyasetçi rolüne sahiptir. Feroz Ahmad, Demirel’in Tanzimat’tan bu yana Türk siyasetine egemen olan askeri-bürokratik aydın geleneğinden gelmediğini belirtmiştir (Ahmad, 1994:278).

1965-71 yılları arasında tek başına iktidar olan ve DP’nin bayrağını devralan AP, bu süreçte ekonomide liberal politikaları savunmuştur. Tıpkı DP gibi ABD yanlısı bir tutum sergilemiştir. AP’nin Genel Başkanı olan Süleyman Demirel, Türk siyasi hayatının önemli damarlarından sayılan muhafazakâr-kalkınmacı siyasal hareketin uzun yıllar liderliğini yapmıştır. Burada sözü edilen süreç 1964-1980 yıllarını kapsamaktadır (Çağlıyan, 2008:223).

Bu dönemde AP dışında sağ-muhafazakâr çizgideki diğer siyasi oluşumlar incelendiğinde öne çıkan ilk yapının Milli Nizam Partisi (MNP) olduğu görülmüştür. Parti, daha önce popüler sağ partiler (Demokrat Parti ve Adalet Partisi) içinde kendini temsil eden siyasal İslamcı geleneğin bağımsız siyasal gücü olarak 26 Ocak 1970 tarihinde kurulmuştur (Kaynar, 2007:153). “Milli Görüş” hareketinin politik alandaki aktörü olan partinin kuruluşunda, sosyo-ekonomik gelişmelerin etkisiyle AP içerisindeki farklı kesimlerin çıkarları arasındaki çelişkilerin ortaya çıkmış olması ve parti içindeki alt-orta sınıfın temsilcilerinin Demirel’i büyük iş çevrelerini kollamakla suçlamaları etkili olmuştur. Çünkü, 1968 yılından itibaren, aynı zamanda İslami retoriği de benimsemiş olan bu kesimlerin sözcülüğünü Necmettin Erbakan’ın üstlendiği görülmüştür. Bir yıl sonrasında Erbakan, Demirel’in adayını geride bırakarak Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB)’nin Başkanı olmuştur. Erbakan, daha sonra gerçekleştirdiği örgütlenmelerle Demirel’in karşısında siyasal mücadelesini başlatmıştır (Sarıbay, 1985:89).

Necmettin Erbakan önderliğinde kurulan Milli Nizam Partisi, ekonomik programıyla İstanbul'da merkezileşmiş olan büyük sanayi gruplarına karşı, taşrada bulunan orta ve küçük ölçekli sermayenin sözcülüğünü üstlenmiştir. Ekonomide devlet müdahalelerini savunmuş, serbest piyasa anlayışı ve faiz sisteminin karşısında durmuştur. Eski adıyla AET (Avrupa Ekonomik Topluluğu, bugünkü Avrupa Birliği)'nin ve genel olarak Batılı devletlerle ekonomik, siyasal ilişkilerin karşısında yer almıştır.

Siyasal İslamcılığın ilk partisi MNP'nin fikir babasının ise İskenderpaşa Cemaatinin Nakşibendi lideri Mehmet Zahit Kotku olduğu belirtilmektedir. Kotku, cemaat liderlerinin yanı sıra bir grup tüccarı seferber ederek partinin kuruluş zeminini hazırlamıştır. Milli Nizam Partisi'ne göre çare; Osmanlı-İslam tarihine hürmetkâr bir kimlik, teknoloji ve sanayileşmedir (Atılğan, 2015:588). Anadolu'da çeşitli bölgelere dağılmış olan cemaatler ve tarikatlar partinin kurulması için yoğun emek vermişlerdir. Siyasal İslamcı-muhafazakâr bir hareket olan Milli Görüş'ün dolayısıyla da Necmettin Erbakan'ın ifadeleri ise Said Nursi, Nurettin Topçu ve Necip Fazıl Kısakürek'le birçok bakımdan paralellik göstermiş, bunun yanı sıra Erbakan Nakşibendiliği öne çıkarıp muhafazakâr taşranın dilini de kullanmıştır (Nebati, 2014:140-149).

Milli Nizam Partisi'nin programı Milli Görüş'ün düşünsel öğelerini içermektedir. Programın amaç bölümünde; "Milletimizin fitratında mevcut olan yüksek ahlâk ve faziletin, kuvveden fiile çıkarılması", "manevi kalkınma yanında müspet ilimlerde ve teknikte taklitçilikten kurtulmuş, yapıcı, keşf ve icad edici gerçek bir ilimin inkişafa (gelişme) eriştirilmesi" gibi çeşitli ifadeler yer almaktadır. (Milli Nizam Partisi Program, 1970:5). Milli Görüş'ün ilk partisi olma özelliğini taşıyan Milli Nizam Partisi'nin ideolojik açıdan belirsizlik içerisinde olduğu şeklinde görüşler de bulunmaktadır. Ruşen Çakır, ideolojik belirsizliğe sebep olarak; bağımsız bir İslamcı siyaset yapma hususunda parti kadrolarının tecrübesiz oluşu ve hali hazırdaki yasaların bu doğrultuda politika yapılmasına izin vermemesini saymaktadır. Çakır, partinin yaşadığı en belirgin sorunlara örnek olarak, entelektüel üretimin yetersizliğini ve İslamcılığın fikri anlamda sağcılıktan kurtulamaması sonucunda Milli Nizam Partisi'nin de "sağı bölme" suçlamalarına maruz kalması olarak sıralamaktadır (Çakır, 2005:546). Milli Nizam Partisi, 12 Mart 1971'deki askeri muhtıranın sonrasında 20 Mayıs 1971 tarihinde Anayasa Mahkemesi tarafından "dini siyasete alet ettiği" gerekçesiyle kapatılmıştır.

İslamcı-muhafazakâr cemahtaki gelişmeler ve ardından Milli Nizam Partisi'nin kurulmasının yanı sıra, bu dönemde milliyetçi cemahta da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Osman Bölükbaşı'nın bir dönem genel başkanlık görevinde bulunduğu Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP)'nde 1 Ağustos 1965'te genel başkanlık görevine Alparslan Türkeş seçilmiştir. 8-9 Şubat 1969'da Adana'da yapılan

Olağanüstü Kongre’de partinin ismi “Milliyetçi Hareket Partisi” olarak değiştirilmiştir (Kaynar, 2007:114).

Bu dönemde hem yükselen öğrenci ve iş hareketleri hem de sağda yaşanan yenilikler Adalet Partisi’ni ve Süleyman Demirel’i sıkıntıya sokmuştur. 1970’de Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Milli Nizam Partisi’nin ardından bu kez de siyaset sahnesine Demokratik Parti çıkmıştır. Ferruh Bozbeyli liderliğindeki Demokratik Parti, Adalet Partisi içerisindeki küçük burjuvaziyi temsil eden muhaliflere dayanan, muhafazakâr bir grup tarafından kurulmuştur.

Sağ-muhafazakâr çevrenin önemli isimlerinden Korkut Özal’a göre; Adalet Partisi’nin 1969 seçimleri öncesinde ve sonrasında, çoğunlukla milliyetçi ve muhafazakâr çizginin temsilcilerini yönetim kademesinden tasfiyesini hedefleyen iki hamlesi, sağın bir daha tek başına iktidar olamayacak şekilde parçalanmasına neden olmuştur. Nitekim seçimlerin üzerinden 6 ay süre geçmeden çoğunluğu kaybeden Adalet Partisi, hükümetten düşmüştür (Özal, 1998:53). 1965-1969 yılları arasında tek başına iktidarda olan AP, 1969’dan sonra iktidarını sürdürmüş, ancak parti içerisinde bölünmeler meydana gelmiş ve halk içerisindeki desteği de gittikçe azalmıştır.

1971 yılına gelindiğinde artan şiddet eylemlerinin yarattığı ortamın da etkisiyle Genelkurmay Başkanı ve beş general 12 Mart muhtırasını vermiştir. Olaylardan hükümet ve meclis sorumlu tutulmuş, partiler üstü bir hükümet istenmiştir. Oluşan tablo karşısında Başbakan Süleyman Demirel istifa etmiştir. 12 Mart 1971 muhtırasına istenen “partiler üstü” hükümeti CHP’den istifa eden Nihat Erim kurmuştur. Sina Akşin’e göre; *“12 Mart rejimi, karşı-devrimci güçlerin büyük fırsatlar yakaladığı bir dönem olmuş, 1961 Anayasası’na karşı olan çevreler, 27 Mayıs’ın sağladığı özgürlükleri kısıtlama olanağını yakalamıştır”* (Akşin, 1990:303).

Türkiye’de 1960’ların sosyal iklimine bakıldığında özellikle kırsal kesimden görece daha modern ve sanayileşmiş kentlere göç dalgasının arttığı görülmüştür. Bu göç dalgasıyla birlikte; sağ muhafazakâr-milliyetçi siyasal iktidarların oy uğruna göz yumması sonucunda, plânsız, çarpık kentleşme ve gecekondulaşma ortaya çıkmaya başlamıştır.

İlhami Güler, 1950’li yıllardan itibaren DP iktidarından başlayarak günümüze değin sağ-muhafazakâr iktidarların hâkim olduğu dönemlerde siyasetçi ve bürokratların “İslam’da ‘meşru’ olan kazanç yollarının dışında” hareket ettiklerini ileri sürmektedir. Güler, eleştirilerini çok sert bir tonda yapmakta ve muhafazakârlığın “doğası gereği bina-beton tutkusu” olduğu görüşünü savunmaktadır (Güler, 2006:71).

2.6. 1971-1980 Döneminde Muhafazakârlık

Türk siyasi hayatında “12 Mart rejimi” şeklinde nitelendirilen süreç, 12 Mart 1971’de Genelkurmay Başkanı ve beş kuvvet komutanının gerçekleştirmiş oldukları muhtırayla başlayıp, Nisan 1973’te darbecilerin Orgeneral Faruk Gürler’in cumhurbaşkanlığı seçiminde saf dışı bırakılmasıyla son bulmuştur (Özdemir, 1989:260)

Askeri müdahalenin ana sebepleri olarak; *“Yurdu saran anarşi, kardeş kavgası ve sosyal huzursuzlukların yurdu çıkmaza sokması, Atatürk’ün hedefi olan çağdaş uygarlıktan uzak düşülmesi, anayasanın öngördüğü reformların uygulanmaması, siyasi ve ekonomik krizler”* belirtilmiştir (Karpaz, 2012:204). Tefvîk Çavdar’a göre, 12 Mart muhtırası, görünürde Süleyman Demirel hükümetine karşı yapılmış ve onun istifasıyla amacına ulaşmış olsa da, temel olarak sola karşıdır (Çavdar, 2008:215). Bu muhtıra ile birlikte, 1961 Anayasası’nın getirmiş olduğu görece özgürlük ortamı sonucunda gelişen sol ve ilerici hareketlerin önü kesilmeye çalışılmış, Anayasa Mahkemesi ile basın özgürlüğü kısıtlanırken, genel olarak özgürlüklerin engellenmesinin yolu açılmıştır. Dolayısıyla 12 Mart’ın ağırlıklı olarak sağ ve muhafazakâr yapıların sistem içinde hâkimiyetinin artmasına imkân verdiği belirtilmektedir.

“12 Mart 1971 askeri müdahalesini, toplum, ekonomi ve siyaset alanlarında muhafazakâr yapıdaki Türk Parlamentosu çizgisinde rejimin pekiştirilmesi şeklinde yorumlamak ve hükümet değişikliğini egemen güçlerin yönetici seçkinleri arasında nöbet değişimi olarak anlamak gerekmektedir” (Özdemir, 1989:261).

Türkiye tarihinde 1970’lerin öne çıkan niteliği olarak kaostan ve istikrarsızlıktan söz etmek ve sağ-sol çatışmasının yoğun yaşandığı bir evre olarak ifade etmek yaygın bir değerlendirmedir. Yurt çapında kitle örgütleri ve sendikalar üzerinde baskılar artmıştır. Ancak, bütün bunların yanı sıra bu dönem aynı zamanda işçi hareketlerinin yükseldiği, sınıf eksenli politikaların arttığı, kitlelerin politikleşip örgütlülüğün yaygınlaştığı bir dönem de olmuştur (Ozan, 2015:659).

1971-1980 arasındaki döneme ilişkin değerlendirmeler incelendiğinde, bu evrede iktisadi açıdan çeşitli değişimler ve gelişmeler görülmüştür. Dünyada kapitalizm yapısal anlamda kriz yaşamış, bu durum 1973 yılındaki “Petrol Krizi”yle giderek belirginleşmiştir. Türkiye’de ise sanayi sermayesi güç kazanmış, holdingleşme artmış, büyük sanayi sermayesi ekonomi ve politika sahasında oldukça aktif bir hale gelmiştir (Ozan, 2015:659-660).

Muhtıra sonrasındaki dönemde baskıların arttığı görülmüştür. Türkiye İşçi Partisi (TİP), Milli Nizam Partisi (MNP), Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) başta olmak üzere bazı kuruluşlar ve yayın organları kapatılmış, çok sayıda kişi tutuklanmıştır. 12 Mart sonrasında Nihat Erim başkanlığında kurulan teknokratlar kabinesi 26 Mart 1971-3 Aralık 1971 tarihleri arasında görevde

kalmıştır. Ardından muhtıra veren generallerin desteklediği Nihat Erim başbakanlığındaki “2. Erim Hükümeti” kurulmuştur. Sonrasında ise 22 Mayıs 1972’de Milli Savunma Bakanı Ferit Melen’in başbakan olduğu hükümet iş başına gelmiştir. Bu yeni hükümet 10 Nisan 1973’e kadar görev yapmıştır (Özdemir, 1989:264-267). Fahri Korutürk 6 Nisan 1973 tarihinde Cumhurbaşkanı seçilmiş, Ekim ayında yapılacak genel seçimlere kadar geçici hükümetin başbakanlığına Naim Talu’yu atamıştır (Zürcher, 2000:379). 14 Ekim 1973’te yapılan genel seçimleri yüzde 33,5 oy oranıyla Bülent Ecevit liderliğindeki Cumhuriyet Halk Partisi kazanmıştır. Süleyman Demirel’in genel başkanı olduğu Adalet Partisi yüzde 29,5, Milli Selamet Partisi de yüzde 11,8 oranında oy almıştır. Seçimlerin ardından Cumhuriyet Halk Partisi ile Milli Selamet Partisi bir koalisyon hükümeti kurmuştur. Yoğun bir biçimde yapısal uyuşmazlıkların ortaya çıktığı bu koalisyon hükümeti Ocak-Eylül 1974 arasında, yaklaşık 9 ay görevde kalmıştır. Bu dönemde 20 Temmuz 1974’te Kıbrıs Barış Harekâtı gerçekleştirilmiş ve adaya yapılan bu çıkarma, Bülent Ecevit’in halk nezdindeki sempatisini ise oldukça arttırmış, Bülent Ecevit “kahraman” olarak görülmeye başlanmıştır. Ecevit’in 16 Eylül 1974’te istifasının ardından, Prof. Dr. Sadi Irmak başkanlığında geçici kabine atanmış, ardından da Adalet Partisi, Milli Selamet Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi ve Demokratik Parti gibi sağ partiler ile bazı bağımsızların oluşturduğu Birinci Milliyetçi Cephe (MC) hükümeti kurulmuştur (1975-1977). Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi koalisyondaki büyük ortak olmuştur. Erik Jan Zürcher, Demirel’in bu partileri iş birliğine ikna etmek için “bakanlık rüşveti”ni kullandığını belirtmektedir (Zürcher, 2000:380).

Bu dönemde Cumhuriyet Halk Partisi, etkili bir muhalefet çizgisi izlemiş ve böylelikle 1977 seçimlerinde tarihindeki en yüksek oy oranı olan yüzde 41,9’a ulaşmış, 213 milletvekilliği kazanmıştır. Fakat, seçim sistemi partinin tek başına iktidar olmasına olanak sağlamamıştır. Salt çoğunluk için gereken sayı ise 226 milletvekilidir. Seçimin sonucunda kurulan Cumhuriyet Halk Partisi azınlık hükümeti güvenoyu alamamış, sonrasında ise İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti kurulmuştur. Bu hükümetin de ömrü kısa olmuştur. Adalet Partisi’nden 11 milletvekilinin transfer edilmesi ve birer milletvekillikleri bulunan Cumhuriyetçi Güven Partisi (Turhan Feyzioğlu) ile Demokratik Parti (Faruk Sükan)’nin desteğiyle hükümetin düşürülmesi sonucunda, Ocak 1978’de Ecevit liderliğinde yeni bir hükümet kurulmuştur (Çavdar, 1983:2036).

1970’li yılların özellikle de son evresinde terör olayları büyük boyutlara ulaşmıştır. Ekonomik ambargolar ve döviz darlığı gibi nedenlerden ötürü karaborsa, enflasyon ve ekonomik bunalımın arttığı görülmüştür. Halk bu sorunların çözümünü istemiş, ancak sorunlar giderek büyümüştür. Bir diğer sorun da hızla çoğalan faili meçhul cinayetler olmuştur. 14 Ekim 1979’daki ara seçimlerde Adalet Partisi’nin boş olan 5 milletvekilinin tamamını alıp güç kazanmasıyla Üçüncü Ecevit hükümeti istifa etmiştir. Demirel liderliğinde, diğer sağ partilerle bir azınlık hükümeti kurulmuştur. Hikmet Özdemir bu

hükümetin “örtülü Üçüncü Milliyetçi Cephe Hükümeti” olduğunu belirtmiştir. 12 Kasım 1979-12 Eylül 1980 arasındaki dönemde görevde bulunmuş olan bu hükümetin en önemli işinin meşhur “24 Ocak Ekonomik Kararları” olduğu bilinmektedir. Bahse konu olan bu ekonomik istikrar paketi, güçlü hükümetlerce, daha doğru bir ifadeyle muhalefeti bulunmayan hükümetler eliyle ya da tercihen askeri cunta eliyle yürürlüğe konabilecek niteliktedir. Bu durumu, 24 Ocak Kararları’nı hazırlayan teknisyenler, IMF ve Dünya Bankası çevrelerinin de bildiği belirtilmektedir. Nitekim bunun en bariz örneği olarak Latin Amerika’daki uygulamalar gösterilmiştir (Özdemir, 1989:279). Türkiye’de de bunun benzeri olmuş, küresel sermayenin ve emperyalizmin istemiş olduğu ekonomik program olan “24 Ocak Kararları”nın rahatça uygulanabilmesi için, 12 Eylül 1980 sabahında bir darbe gerçekleşmiştir.

Türkiye’de sağ-muhafazakâr kitle, sırasıyla 27 Mayıs 1960’daki askeri müdahale, 1979’da İran’daki İslam Devrimi ve ardından 12 Eylül 1980 askeri darbesi ile ciddi kırılmalar ve içsel sorgulamalar yaşamıştır. 27 Mayıs’ın ardından muhafazakâr gençler Demokrat Parti’nin halefi durumundaki Adalet Partisi’nden istediklerini bulamamış, arayış içerisinde olmuşlardır. “Milliyetçi Hareket Partisi, Milli Görüş ve Yeniden Milli Mücadele hareketleri” sözü edilen bu arayış ve sorgulama sürecinin neticesinde belirmiştir (Çelenk, 2017:43).

Muhafazakâr-dindar kesim açısından dönemin en önemli siyasal yapısı Milli Selamet Partisi olmuştur. 12 Mart 1971 muhtırası sonrası 20 Mayıs 1971’de kapatılan Milli Nizam Partisi’nin devamı niteliğindeki parti, Milli Görüş hareketinin ve aynı zamanda da siyasal İslam’ın ikinci siyasi partisi olma özelliğine sahiptir. 11 Ekim 1972’de Süleyman Arif Emre başkanlığında kurulan MSP’de Necmettin Erbakan ilk etapta sadece üye olarak yer almıştır. Parti’nin kuruluş sürecinin kolay olmadığı, kurucu üye bulmakta zorlanıldığı belirtilmiştir:

“Mücadeleden çekenler nedeniyle 6 ay süren çalışmalar sonunda ancak 19 isim yazdırabilmiştir. 40 ismin belirginleşmesini bekleyen Erbakan, yılgınlığa düşmemiş, ‘19 rakamı güzel rakamdır. Besmeleyi şerifin rakamı da 19’dur’ demiş ve besmele çekerek çalışmalara başlamıştır” (Yorulmayan Lider Erbakan, 2017:107-108).

Erbakan, 20 Ekim 1973 tarihinde parti yönetimi tarafından partinin genel başkanlığına getirilmiştir. Milli Selamet Partisi’nin gerek örgütlenme gerekse de siyasi etkinlik anlamında oldukça etkin olduğu gözlenmiştir. Partiyi tanıtmak ve propaganda amacıyla 12 Ocak 1973’te *Milli Gazete* kurulmuştur. Partinin ideolojik duruşu “Milli Görüş” başlığıyla sunulmuş, yurtdışında da bu isimle bir teşkilat kurulmuştur. İşçileri örgütlemek için de sendikal alanda Hak-İş isimli bir konfederasyon kurulmuştur (Çavdar, 2008:226). Kitle tabanına bakıldığında esas olarak *“küçük kasabalarda yaşamakta olan, dindar ve Türkiye’nin o dönemki sanayileşme modelinin dışında kalan Anadolu’nun az*

gelişmiş sermayedarları” görülmüş ve partinin çoğunlukla bu kesimlerin temsilciliğini yaptığı belirtilmiştir (Nebati, 2014:155-156).

“Milli Selamet Partisi’nin kitle desteği ardında kapitalist modernleşmenin ekonomik ve kültürel sonuçlarının eleştirisi üzerine kurulan İslami söylemin popüler hale gelmesi vardı” (Ozan, 2015:681).

Milli Selamet Partisi, 14 Ekim 1973’teki seçimlerde elde ettiği yüzde 11,8’lik oy oranı ve 48 milletvekilliği sonrasında Cumhuriyet Halk Partisi ile bir koalisyon kurmuştur. Bu koalisyon döneminde 20 Temmuz 1974’te Kıbrıs Barış Harekâtı yapılmış, ülkenin birçok noktasına fabrikalar inşa edilmiştir. Aynı zamanda 141., 142. ve 163. maddelerden hapiste yatanlar için bu dönemde Af Kanunu çıkarılmıştır. Koalisyonun sonlanması ardından, 1975’te Birinci Milliyetçi Cephe içinde yer alan, 1977 seçimlerinde ise yüzde 8,6 oranında oy ve 24 milletvekilliği elde eden parti, İkinci Milliyetçi Cephe’nin de içerisinde yer almıştır. Milli Selamet Partisi 1979 yılında Demirel azınlık hükümetine destek vermiştir (Ozan, 2015:682). Seçmen tabanı dikkate alındığında partinin, yoğun olarak az gelişmiş veya hızla gelişmekte olan yerleşim alanlarından oy aldığı göze çarpmıştır (Toprak, 1983:2110). Feroz Ahmad, partinin 1973 ve 1977 seçimlerinde elde ettiği sonucu “başarı” olarak değerlendirmiş, bu başarının siyasal İslam’a meşruluk kazandırdığını ve İslami fikirlerin ve geleneklerin yönetimde etkili ve söz sahibi olabilmeye ihtimalinin bir realiteye dönüştüğünü ifade etmiştir (Ahmad, 1994:489).

Milli Görüş çizgisinin etkili siyasal partisi olan Milli Selamet Partisi önce Cumhuriyet Halk Partisi, ardından da Adalet Partisi ile kurduğu koalisyonlarla görece daha marjinal ve sisteme muhalif olarak görülen kimi siyasetlerine rağmen hem meşruiyetini sağlamış hem de devlet yönetiminde fiilen yer almıştır.

“1970’li yıllarda ortanın sağındaki ve solundaki önde gelen siyasi partilerin başkanları, siyasetin uç noktalarında olan ve rejimin temel ilkelerine ve kurallarına sadakat göstermeyen siyasi partiler/gruplar ile işbirliği yapmaktan çekinmediler” (Heper, 2011:217).

İdeolojik yapısı ana hatlarıyla incelendiğinde, Milli Selamet Partisi’nin siyasi felsefesi ve programı olan Milli Görüş’ün Türkiye’de Tanzimat döneminden beri izlenen Batılılaşma’ya karşıt olduğu görülmüştür. “20. yüzyılda İslamiyet’in yeniden canlanmasına tanık olunduğu” fikrinden hareketle İslam aleminin birleşmesi gerektiğini savunan parti, milli kültüre sahip çıkılmasının sonucunda kalkınmanın sağlanacağını dile getirmiştir. İsminde yer alan “milli” kavramının “partinin kendini o dönemdeki diğer siyasi partilerle karşılaştırması sonucunda” ortaya çıktığı görüşü mevcuttur. Buna göre, Milli Selamet Partisi Türk kültürüne ve geleneklerine uygun yapıda bir partidir ve bu yüzden

“milli”dir. Diğer partiler gibi dış kökenli ideolojilerin etkisi altında kalmamıştır (Toprak, 1983, 2105-2108). Partinin bu çıkarımı ve kendini konumladığı yer itibarıyla ele alındığında, Milli Selamet Partisi’ne güncel bir ifadeyle “yerli ve milli” denilebilir. Parti, ekonomik alanda da “Adil Düzen” adını verdiği ekonomik sistemi savunmuştur. Necmettin Erbakan, sistemi hakkı üstün tutan bir anlayışta bütün, gelişmiş ve eksiksiz olarak nitelendirmiştir. Savunulan düzen, kapitalizme ve komünizme eleştiriler getirmiştir. “Adil Düzen” kapitalizmin “kâr” ve “serbest piyasa rekabeti”ni savunup “faiz”i bir “haksız sömürü ve zulüm aracı” olarak değerlendirmiştir. Komünizmi ise faize karşı olmanın yanında mülkiyet hakkına ve kâra karşı olması nedeniyle insan doğasına ters olarak değerlendirmiştir (Erbakan, 2013:232-233).

Ruşen Çakır, Milli Görüş’ün sağ ve sol siyasetler dışında kendisine bağımsız bir çizgi oluşturmadığını, bunun yerine iki ideolojinin de işine yarayan fikirlerini aldığını belirtmektedir:

“Sağdan milliyetçiliği, soldan da popülizm ve devletçiliği yedeklerine alan Milli Görüşçüler, bu politikaların harcı olarak da muğlak bir dinselliği öne çıkardı: önce ahlâk ve maneviyat!” (Çakır, 1996:1214).

Partinin söylemleri değerlendirildiğinde dönem dönem farklılıklar göze çarpmaktadır. Kuruluş aşamasında ve ilerleyen süreçte, 1977 yılı ve sonrasında, beyanlarda ve sloganlarda kimi değişiklikler dikkat çekmiştir:

“Önceki yıllardaki propagandasıyla karşılaştırıldığında Erbakan, 1977’de, kalkınma ve sanayileşmeye daha az vurguyla İslami retoriği daha özgürce kullanmıştır. Haziran 1975’te, Konya halkına, ilin gerçek kurtuluşu olduğunu söylediği sanayi vaat etmişti. Gittiği her yere fabrika sözü veriyordu. 1977’deki vaadi, ‘Her köye cami, her köye Kur’an kursu, her ilçeye İmam Hatip okulu, her ile manevi ilimler üniversitesi’ydi” (Ahmad, 1994:492).

Öte yandan Milli Selamet Partisi’nin ve dolayısıyla da Milli Görüş hareketinin kapitalizm, emperyalizm, Siyonizm ve Batı karşıtlığında zaman zaman sol söylemlerde bulunduğu ve ezilen kitleleri yanına çekmek ve sola kaptırmamak için Ali Şeriatî gibi isimleri referans gösterdiği gözlenmiştir.

“İslâmcılar, dönemin en önemli politik gücü olan solcularla ideolojik mücadelelerinde Şeriatî ve benzerlerinin sol esinli görüşlerine başvurmaları nedeniyle “yeşil komünist” olarak anılmaya başlamışlardı. Bu devrimcileşme süreci, özellikle genç İslâmcıları sağdan iyice uzaklaştırdı; köklü cemaatler ve Milli Selamet Partisi de, bu yeni oluşan dinamiğe karşı ya iyice sağa savruldu ya da denetimli bir şekilde dilini ‘solcullaştırdı” (Çakır, 1996:1214).

Bu süreçte siyasal İslamcı çevrelerde çeşitli ayrışmalar da yaşanmıştır. Bu durum Milli Selamet Partisi'nin yer aldığı koalisyonlardan kaynaklanmıştır. 1975'te Milli Türk Talebe Birliği (MTTB)'nde bir ayrışma meydana gelmiştir. İslamcı gençler Akıncılar Derneği'ni kurmuştur. Bu dernek o dönem solcular ve ülkücülerin ardından üçüncü güç olmuştur. Öte yandan aynı dönemde Milli Görüş hareketinin önemli kuruluşlarından olan Milli Gençlik Vakfı (MGV) kurulmuştur. 12 Eylül 1980'de gerçekleştirilen askeri darbe ile birlikte Milli Selamet Partisi de kapatılmıştır. Genel Başkan Necmettin Erbakan ve Genel İdare Kurulu'nun 33 üyesi hakkında laikliğe aykırı davrandıkları gerekçesiyle Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından dava açılmıştır.

12 Mart 1971 muhtırası sonrası süreçte demokrasi sekteye uğramış, halkın siyaset alanındaki ağırlığı ve ülke yönetimi üzerindeki etkisi azalmıştır (Çavdar, 2008:227). İdeolojik-politik ortama bakıldığında, 1970'li yıllarda egemen güçler tarafından sola karşı sağ-muhafazakâr hareketlerin desteklendiği gözlenmiştir. Engellendiği halde sol düşüncenin fikirsel anlamda muhafazakârlığın önünde olması dikkat çekmektedir.

Muhafazakâr cenahın simge isimlerinin yerine yenilerinin gelmediğinden şikâyet eden Beşir Ayvazoğlu, 1980'lere kadar hâkim sesin, “kudretli ve ‘kabul edilmiş’ bir şair olduğu için büyük saygı gören, üstelik *Büyük Doğu* dergisinde yıllardır verdiği kavgayla bir sembol haline geldiği”ni savunduğu Necip Fazıl Kısakürek'in “öfkeli sesi” olduğunu belirtmiştir:

“Bu arada, eski kültürü bugüne aktarabilecek Osmanlı bakiyesi aydın ve sanatkârlar ve bu kültürü modernitenin süzgecinden geçirerek yeniden üretebilecek, yani doğu ve batı kültürlerine hâkim geçiş dönemi entelektüelleri bir bir sahneden çekiliyorlardı. Yahya Kemal 1958'de, Peyami Safa 1961'de, Ahmet Hamdi Tanpınar 1962'de ölmüştü. Gidenlerin yeri dolmuyor; 1950'den sonra açılan imkânlardan yararlanarak öğrenim gören ‘Anadolu çocukları’ kültürel altyapıları yetersiz olduğu için, sanat ve edebiyatta yaratıcılık gösteremiyorlardı. Esasen muhafazakâr aileler, ilk bakışta dünya görüşleriyle çelişkili gibi görünen bir dürtüyle, çocuklarını daha çok tıp ve mühendislik gibi alanlara yönlendiriyor, sosyal bilimlere fazla itibar etmiyorlardı. Tarih, Türkoloji, sosyoloji vb. mecbur kalınmadıkça tercih edilmeyen alanlardı. Plastik sanatlar, tiyatro ve bir ölçüde sinema sola terk edilmişti. Az da olsa iyi hikâyeciler çıkıyor, fakat romancı yetişmiyordu. Reaksiyoner niteliği öne çıkan ve kendini daha çok şiirle ifade eden bir ‘kültür’ yükselmeye başlamıştı. Ne var ki muhafaza edilmek istenen değerlere, mesela Yahya Kemal'in yaptığı gibi, dışarıdan da bakılmadığı için, muhafazakârlık kaçınılmaz olarak yaratıcılığı engelleyen bir kendi içine kapanma süreci olarak yaşıyor” (Ayvazoğlu, 2017:530-531).

Genel itibariyle 1970’lerde siyasal İslamcılar ağırlıklı olarak Milli Selamet Partisi çatısı altında, milliyetçiler Milliyetçi Hareket Partisi çatısı altında toplanırken, gençler de özellikle Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) çatısı altında toplanmıştır. İlerleyen süreçte ise Ülkücüler ve Akıncı Gençlik olarak ayrışma yaşanmıştır. Öte yandan “Milliyetçi Hareket Partisi’nin Türk-İslam sentezi anlayışı, 1977 seçim kampanyasında “Hedef Turan, Rehber İslam” sloganıyla öne çıkarılmıştır. 1973’te Milli Selamet Partisi’nin propagandasını yapan şair Necip Fazıl Kısakürek, 1977 seçimlerinde ise MHP mitinglerinde konuşmaya başlamıştır (Ahmad, 1994:491). Diğer taraftan Said Nursi ve Nurculuk hareketinin Türkiye’de sağ düşünce dünyasına büyük etkilerinin olduğu görülmüştür (Çelenk, 2017:37).

1960’lı yıllarda komünizm karşıtlığı, muhafazakâr düşüncenin ve manevi değerlerin savunulması hususunda sağ ile işbirliği yapan siyasal İslamcıların 1970’lerde, Ali Bulaç’ın ifadesiyle kendini Türk sağından ayırıştırma çabasına girdikleri gözlenmiştir. Bunu da özellikle kültürel alanda görmek mümkündür (Duman, 1997:61-62).

Dünyada ise bu dönemde “Yeni Sağ” adı verilen düşünce belirmiştir. Kavram, 1975 yılında kendisini “sosyal muhafazakâr” şeklinde ifade eden muhafazakâr düşünür Kevin Philips tarafından sarf edilmiştir (Akkır, 2015:105). İkinci Dünya Savaşı’nın ardından Batı’da kurumsallaşan refah devleti olgusunun süreç içerisinde girdiği toplumsal, politik ve iktisadi çıkmazlardan çıkışı iddiasıyla fikrîsel ve politik düzlemde ortaya çıkan sağ dönüşüm şeklinde de dile getirilmiştir (Safi, 2007:259). 1970’lerde baş gösteren küresel çaptaki ekonomik krizle birlikte liberal düşüncenin tamamlamadığı sosyal düşünceleri de kapsayan Yeni Sağ eğilim, özellikle Avrupa’da ve Amerika’da giderek gelişme göstermiştir (Özkazanç, 1996:1219).

Yeni sağ, liberalizmin ve muhafazakârlığın yeni bileşimi şeklinde de değerlendirilmekte, “yeni liberalizm” veya “yeni muhafazakârlık” biçiminde de adlandırılmaktadır. 1970 sonrasındaki süreçte sağ siyaset liberal muhafazakâr fikirle özdeşleşmiştir (Akkır, 2015:106).

“Yeni liberaller, serbest piyasa kurallarının geçerliliğini sağlamayı amaçlamış, yeni muhafazakârlar ise sosyal güvenliğin temeli olarak gördükleri aile ve dinsel kurumları canlandırarak, toplumda güç kazanmalarını hedeflemiştir. İki kesim de sorunların nedenini piyasanın başarısızlıklarına değil, refah devleti ve kitle demokrasisinin gerçekleştirilmesi için girişilen devlet müdahalelerine bağlamıştır. Bu da, onların ortak uzlaşma alanını oluşturmuştur” (Gül, 2004:85-86).

1970-80’li yıllarda Yeni Sağ düşünce iktisadi açıdan liberal politikaları, kültürel anlamda da reaksiyonerliği savunmuş, özellikle sosyal devlet, sosyal demokrasi ve komünizm karşıtlığı üzerinden kendisini inşa etme yoluna gitmiş, kamu ağırlığı yerine özelleştirmeleri savunmuştur (Akay, 1997:11).

2.7. 12 Eylül 1980 Sonrasında Muhafazakârlık (1980-2002)

1980 ile 2002 arasındaki dönem, neoliberal dönüşümün hızlı bir biçimde yaşanmaya başladığı, solun gerilemesiyle birlikte, neoliberalizmle işbirliği içerisinde olan sağ-muhafazakârlığın yükseldiği bir dönem olmuştur. Batı'nın neoliberal sistemi Türkiye'de 24 Ocak 1980 Kararları ile birlikte uygulanmaya başlamış, ekonomik model, devletin ekonomi alanına müdahalelerinin kısıtlanması, sosyal devletin uygulamalarının daraltılması, serbest piyasacılığın hâkimiyetini getirmiştir. Azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin neoliberal sisteme geçişi otoriter idareler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Kaynakların ve imkânların bölüşümünde sermayeden yana taraf olan bu politika, “çalışan sınıfların ekonomik-sosyal haklarını savunabilmesine olanak sağlayan çoğulcu demokrasiyle çelişki oluşturmuştur” (Ataay, 2008:42).

12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleşen askeri darbe ile birlikte ekonomide girilen bu yeni yol, kültürel ve sosyal anlamda da muhafazakârlığın yoğun bir biçimde milliyetçi ve Türk-İslam sentezci öğelerle tahkim edilmesini beraberinde getirmiştir. SSCB'nin yıkılışı ve Doğu Bloku'nun dağılışıyla birlikte dünyada çok kutupluluk yerini tek kutupluluğa bırakmış, kapitalist düzen, neo-muhafazakârlığın düşünsel ve söylem etkisinin artmasını sağlamıştır. Dünyada özellikle 1990 sonrası oluşan bu ekonomik ve ideolojik hegemonya Türkiye'yi de etkilemiştir. Darbenin yarattığı iklim ve sol-aydınlanmacı birikimin çözülüşüyle birlikte toplumun giderek muhafazakârlaşma yönünde seyrettiği görülmüştür. Muhafazakârların geçmişten beri üzerinde durdukları ve özellikle vurguladıkları geleneksel öğelerin pek çoğu bu süreçte yükselişe geçmiştir. Dünyada özellikle 1968 öğrenci eylemleri olarak anılan ve sonrasında süregelen, düzenin devrim ile değiştirilmesini savunan fikirsel bakış, yani devrimci çizgi, yerini mevcudun korunmasına, bazı kimi reformlarla yeniden inşa edilmesine, meselelere radikal olarak eğilmek yerine ılımlı yaklaşımla çözüm bulunmasına bırakmıştır. Bekir Berat Özipek, İngiltere ve ABD'de 80'li yılların “kendinden emin muhafazakâr liderlere ve sarsıcı reformlarla gelen muhafazakâr iktidarlara sahne olduğunu” belirtmektedir. Burada örnek teşkil edebilecek olan, “İngiltere'de İşçi Partisi, ABD'de ise Clinton'un elde ettikleri seçim başarısının tam tersi yönde olup olmadığı” şeklindeki soruyu ise Özipek, “Kazandıkları seçim zaferleri, sol kadrolarla gelen muhafazakâr politikaların iktidarı” şeklinde yanıtlamaktadır (Özipek, 2017:156-157).

12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrası tekrar yapılanan Türk sağ, dünya genelinde sağın yeniden yapılanmasıyla paralel özellikler göstermiştir. Gelenek ve kültür temelindeki öncelikleri belirten hayli zengin bir entelektüel deneyimle buluşan Türk sağ, bunları günlük yaşam düzleminde daha da gerçekçi bir hale kavuşturan sivil toplum kavramıyla daha üst bir noktaya taşıyarak, yeniden üretmiştir (Öğün,

2017:567-568). 1980 sonrasında Türk muhafazakârlığında dikkat çeken bir husus da, merkez sağın muhafazakârlığı temsil ve yeniden üretme konusunda başat rol oynamış olmasıdır. Merkez sağın politik düzlemde genel olarak liberal nitelikteki bir muhafazakârlıktan beslendiği gözlenmektedir. Milliyetçiliğin ise merkez sağın aksine otoriter bir muhafazakârlıktan beslendiği görülmektedir (Safi, 2007:244).

Türk muhafazakârlığının liberalizmle olan ilişkisinde liberalizmin esas belirleyici olmadığı yönünde görüşler de mevcuttur. Hatta muhafazakârlığın ekonomide serbest piyasa rejiminin tam hakimiyetini kurduğu evrede geliştiği ve bu sürecin bir ürünü olduğu belirtilmektedir. Süleyman Seyfi Öğün, bu görüşü reddetmektedir:

“Muhafazakâr literatürde, örneğini Batı’da gördüğümüz türden liberteryen-paternalist ayrımı ve tartışması 1980’lere kadar belirgin değildir. Nitekim Türk muhafazakârlığının kurucu babaları 1980’lere kadar ağız birliği etmişçesine muhafazakârlık ile liberalizmi bir düzeyde de olsa paralelleştiren orta sınıf bir mülkiyet anlayışını savunmuşlardır” (Öğün, 2017:579).

1980 sonrasında İngiltere’de Margaret Thatcher, ABD’de Ronald Reagan yönetimleri ile siyasi düzlemde yer alan Yeni Sağ siyaset, Türkiye’de ise Anavatan Partisi ve Turgut Özal ile temsil edilmiştir (Safi, 2007:263). 1980’ler, 1990’lar, hatta 2000’lerde de Türkiye’de muhafazakârlık sağ siyaset düzleminde temsil edilmiştir.

Çoğunlukla İslamcılık ve milliyetçilik ile beraber telaffuz edilen ve uzun yıllar “dindar” çevreyi tanımlamak için kullanılan “muhafazakârlık”, 12 Eylül sonrasında başlı başına bir siyasal düşüncüyü tanımlamak için kullanılmıştır (Alpman, 2016:125). Ancak, yine de Türkiye’de sağcılık-muhafazakârlık ilişkisinin birbiriyle iç içe olduğu görülmüştür. Muhafazakâr çevrelerin aynı zamanda sağcı oluşuna da vurgu yapıldığı, zaman zaman birlikte anıldıkları gözlenmiştir. Taner Demirel “Türkiye’de Merkez Sağ ve Muhafazakârlık” başlıklı makalesinde muhafazakâr düşüncenin merkez sağ açısından ayırt edici bir nitelik olmadığı yönünde bir görüş savunmaktadır:

“Merkez sağ, Cumhuriyet rejimine, onun getirdiği kurum, kural, ilke ve hayat tarzına temelden karşı olanların hareketi olmamıştır. Eski rejime dönüşü, Hilafet ve Saltanatın geri getirilmesini amaçlamamıştır. Merkez sağ, milli-devlet ve muasır medeniyete ulaşma gibi iki temel Cumhuriyet idealini benimsemiştir. Cumhuriyetçi projeye mündemiç olduğu iddia edilen halkın yönetime katılması idealinin de pratiğe dökülmesinde öncülük rolünü ele almıştır” (Demirel, 2004:67).

Türkiye’de merkez sağıın siyasetlerine bakıldığında sosyal ve siyasi durumun değişiminden yana olduğu belirtilebilir. Kalkınma ve sanayide atılım söylemlerine sıkça rastlanmaktadır. “Yollar, limanlar, barajlar, havaalanları, fabrikalar” sağıın en temel söylemleri olmuştur. Burada bir parantez açıp, dönüşüm ve inşaa süreçlerinin hangi ekonomik disiplin içinde gerçekleşmekte olduğu ve toplumsal çıkarın boyutu ve bunun ne kadar korunduğı, hangi ilkelerin öne çıkarıldığı ve kimin yararının daha ön plânda olduğu vb. konularının tartışmaya açık olduğunu belirtmekte fayda görölmektedir. Sağıın kalkınma ve sanayide atılım gibi politikaları; *“Demokrat Parti iktidarı döneminde ‘Nurlu Ufuklar’, Adalet Partisi’nin iktidar yıllarında ‘Büyük Türkiye’, Anavatan Partisi’nin iktidarında ise ‘Çağ Atlatmak’*” şeklinde ifade edilmiştir (Demirel, 2004:68).

Kaos ve çatışma ortamıyla zemini hazırlanan 12 Eylül 1980 darbesi ve sonrasının genel ortamı incelendiğinde ilk göze çarpmakta olan; 1970 sonrasında değıştirilen 1961 Anayasası’nın uygulamadan kaldırılmasıdır. Bu süreçte siyasi partiler kapatılmıştır. Partilerin liderleri ise ilk esnada askeri üslerde gözetim altında tutulmuş, sonrasında da yargılanmıştır. 6 Kasım 1981 tarihinde çıkarılan 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu ile YÖK (Yüksek Öğretim Kurulu) kurulmuştur. Darbenin anayasası olan “1982 Anayasası” 7 Kasım 1982’de yapılan halkoylaması sonucunda yüzde 91,3 oyla kabul edilmiş ve Kenan Evren de otomatik olarak Cumhurbaşkanı seçilmiştir. 1982 Anayasası’ndaki geçici 15. Maddeyle askeri yönetim üyelerinin ömür boyu yargılanması engellenmiştir. Cunta idaresinde çok sayıda insan fişlenmiş, yargılanmış, hapis yatmıştır. Sol toplumsal muhalefet ve işçi hareketi büyük darbe yemiştir.

Darbe ortamlarının sonrasında güç kazananın sağ-muhafazakâr çevreler olduğu görüşü dile getirilmektedir. Askeri müdahalelere halkın sandıkta yanıt verdiği ileri sürölmektedir. Hasan Ufuk Aktaşlı, 27 Mayıs sonrasında Adalet Partisi, 12 Eylül sonrasında Anavatan Partisi, 28 Şubat sonrasında ise Adalet ve Kalkınma Partisi’nin bu duruma örnek gösterilebileceğini belirtmektedir (Aktaşlı, 2011:159).

12 Eylül darbesinin ideolojisine bakıldığında ise asıl olarak Türk-İslam sentezi üzerinden hegemonya inşaa edilmeye çalışılmıştır. Cenk Saraçoğlu, bu ideolojinin “bir doktrin olarak sistemli bir içeriğe” sahip olmasında Aydınlar Ocağı’nın büyük etkisi olduğunu vurgulamaktadır (Saraçoğlu, 2015:787).

12 Eylül darbesinin yarattığı ortamda kurulan Anavatan Partisi (ANAP) “inşaa halindeki neoliberal hegemonya projesi ile tam uyumlu bir siyasal hatta sahiptir” (Saraçoğlu, 2015:792). Parti, 6 Kasım 1983’te yapılan seçimlerde yüzde 45 oy alarak tek başına iktidara gelmiştir. Bu dönemde ücretlerin azalmasına ve sömürünün artmasına karşın genel bir “zenginleşme” manzarası ortaya konulmuştur. Böylelikle “hegemonyanın da büyük ölçüde bu imaja bağılı olarak çalışıldığı” görölmüştür.

“Böyle bir imajın yaratılmasını mümkün kılan en önemli olgu ise Türkiye pazarının 1980 öncesinden farklı olarak uluslararası sermayeye açılması ve ülke tarihinde o zamanlara kadar görülmedik çeşitlilikte mal ve hizmetin tüketiminin mümkün kılınmasıdır. Özal’ın serbest piyasası bir fırsatlar ve tüketim cennetini çağırtmıştır” (Saraçoğlu, 2015:792).

Kendini “milliyetçi muhafazakâr” bir parti olarak tanımlayan Anavatan Partisi’nin yapısına bakıldığında ise İslamcılardan, eski ülkücülerden, milliyetçi-muhafazakârlardan, sosyal demokratlar ve yeni kuşak liberallerden oluşan bir kadro yapısı görülmektedir. Parti, bütün bu siyasi eğilimleri bir arada tutan “merkez sağ” parti işlevini yerine getirmiştir. Anavatan Partisi’nin programındaki şu ifadeler de merkez sağın, 12 Eylül rejiminin oluşturduğu siyasi tabloda neoliberal hegemonyayı tahkim etme işlevini yerine getiren partinin kimliğine işaret etmektedir:

“Milliyetçi, muhafazakâr, sosyal adaletçi ve rekabete dayalı serbest pazar ekonomisini esas alan bir partiyiz. Burası bir hizmet kapısıdır. Milletimize en iyi şekilde hizmet edebileceğimize inanıyor ve yüce Allah’ın gayretlerimizde bize yardımcı olmasını diliyoruz” (Anavatan Partisi Programı, 1983:3).

Anavatan Partisi farklı siyasi eğilimlerin bir arada bulunduğu, ancak yine de muhafazakârlığın baskın olduğu bir kimliğe sahiptir. Muhafazakârlık diğer eğilimler olan dindarlar, liberaller ve milliyetçiler üzerinde egemen olmuş, ittifak iktidarın devamlılığı doğrultusunda sürmüştür. Modern tarzda bir muhafazakâr düşünceyi savunan parti, piyasa öncelikleri ile geleneksel muhafazakâr öğelerin bileşiminin gerçekleşmesine çalışmıştır. Partinin bu muhafazakârlık anlayışını Genel Başkan Turgut Özal, şu sözlerle ifade etmiştir:

“Bizim muhafazakârlığımız bazılarının tanıdığı, düşündüğü gibi tutuculuk değildir; adetlerimizi, ananelerimizi ve bunlardan devre uyan en iyilerini en iyi şekilde muhafaza etmektedir” (Taşar, 2001:45).

1980 ve 1990’lı yıllarda Türk sağının en önemli siyasi liderleri Turgut Özal ve Süleyman Demirel’dir. Ancak iktidarda bulunan Anavatan Partisi’nin Genel Başkanı ve sonrasında Cumhurbaşkanı olması nedeniyle üzerinde en çok durulacak isim şüphesiz Turgut Özal’dır. Çünkü, Özal, Türkiye’de 1980’ler ve 1990’ların önemli bir bölümünde hem ülke yönetiminde bulunan hem de Türkiye’de sağ muhafazakâr siyaseti temsil eden bir isim olmuştur. Özal, muhafazakâr, sağcı, dindar ve liberal kimlikleri bir arada taşımış bir siyasetçidir. Aynı zamanda muhafazakâr, dini ve milliyetçi çevrelerin kurum ve kuruluşlarında yer almış bir isimdir. Bu yapılar Özal’ın siyasi konumunu ortaya koymasında etkili olmuştur denilebilir. Tanıl Bora, Özal’ın bu politik duraklarını şöyle aktarmaktadır:

“Nakşibendiliğin İskenderpaşa Cemaatinin bağılıydı, bu cemaatin ilk modern toplumsal örgütlenme girişimlerinden İlim Yayma Vakfı’nın kurucularındandı. Milliyetçi-muhafazakâr camianın tümüyle ilişkili olmuştur. MESS’teki pratiğine de yansıtacağı gibi şiddetli bir anti-komünist idi. ‘Türk-İslam Sentezi’ ideolojisiyle tüm sağ bir cephede bir araya getirmeye çalışan Aydınlar Ocağı’nın önde gelen üyelerindendi” (Bora, 2005:593).

12 Eylül rejimi ve ardından Özal, Türk İslam sentezi ya da muhafazakâr fikrin kitleselleşmesi çabasında olmuşlardır. Türkiye’de Özal’ın hâkim olduğu yıllar aynı zamanda “Türk muhafazakârlığının zirvede olduğu, laiklik uygulamalarının yumuşadığı” yıllardır (Akkır, 2015:175). Neoliberalizmin uygulanması için gereken sosyal değişim muhafazakârlık yoluyla sağlanmaya çalışılmıştır. Turgut Özal’ın liderliğini yaptığı Anavatan Partisi neoliberalizm ile muhafazakârlığın ittifakını başarılı bir şekilde kurmuştur.

“Özal muhafazakâr kitlelerin tüm birikmiş arzu ve tepkilerini neoliberal ideolojinin idari ve ekonomik alanda öngördüğü dönüşümlerle örtüştürerek ele almış ve siyaset kullanmıştır” (Serter, 2018:172).

Turgut Özal, iktidarı süresince tarikatları da desteklemiş, çıkarmış olduğu çeşitli kanunlarla bu tarikatların faaliyetlerini arttırmalarına ve kitleselleşmelerine olanak vermiştir. Aynı zamanda vakıf kurabilme ve kurban derisi toplama olanağı yakalayan tarikatlar, vakıfların bünyesinde kurmuş oldukları şirketler vasıtasıyla maddi anlamda oldukça güç kazanmışlardır. Öte yandan İmam Hatip Okulları’ndan mezun olan öğrencilere İlahiyat Fakültesi haricinde başka bölümleri tercih etme hakkı da verilmiştir. Bununla birlikte İmam Hatip Okulları’nın sayısı artmıştır. Ayrıca Kur’an Kursları, yurtlar, dini eğitim ve öğretim veren özel okullar ve kolejler açılmış, muhafazakâr kitle artık çocuklarını İmam Hatip Okulları’na göndermeye başlamıştır. Çeşitli tarikatlar bu süreçte Özal iktidarının desteğiyle güçlenmiş ve toplumsal taban bulmuştur (İsaoğlu, 2020:91).

Anavatan Partisi Genel Başkanı olarak girdiği 1983’teki seçimler sonucunda Başbakanlık koltuğuna oturan Turgut Özal, 31 Ekim 1989 tarihinde Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Özal’dan boşalan genel başkanlık koltuğuna Yıldırım Akbulut geçmiştir. Başbakan Akbulut, 9 Kasım 1989 tarihinde yeni hükümeti kurarak görevine başlamıştır.

18 Haziran 1988’de ise Özal’a bir suikast girişiminde bulunulmuş, bu olay bir süre toplumun Özal etrafında kenetlenmesini sağlamıştır. 1980’lerin sonlarına doğru Anavatan Partisi’nin yürüttüğü ekonomi politikaları çalışanların tepkisini çekmeye başlamıştır. Neoliberal politikaların sosyal boyutlarının gittikçe etkisini arttırmasıyla, 1989 yılında adına “Bahar Eylemleri” denen ve dalga dalga yayılan işçi eylemleri başlamıştır. “Darbeden sonraki sessizliğini bozan ve 1990-1991’de ise büyük

Zonguldak Maden İşçileri Direnişi ile ülke gündemini sarsan işçi hareketi Anavatan Partisi'nin çözülüşünü hızlandıran" bir rol oynamıştır (Saraçoğlu, 2015:801).

1990'larda ise partideki milliyetçi ve muhafazakârların oluşturduğu ittifak ile liberaller arasında yaşanan çekişme Özal'ın Çankaya'ya çıkışıyla giderek artmıştır. Haziran 1991'deki kongrede genel başkanlık yarışında Yıldırım Akbulut'a karşı Mesut Yılmaz galip gelmiş, Akbulut başbakanlık görevinden istifa etmiştir. Bu olay Türkiye Cumhuriyeti tarihinde bir ilk olmuştur. Bir başbakan, görev başındayken parti içi muhalefetin faaliyetleri sonucunda ilk kez makamını kaybetmiştir. Başbakanlık görevine gelen Mesut Yılmaz ise erken seçim kararı almıştır. 20 Ekim 1991 tarihinde yapılan seçimlerde yüzde 24 oranında oy alan ve 115 milletvekili elde eden ANAP, ikinci parti durumuna düşmüştür. Yılmaz, halkın kendilerine ana muhalefet görevini verdiğini belirterek koalisyon görüşmelerine katılmamış, 1991-1995 arasındaki dönemde muhalefette kalmıştır.

Anavatan Partisi'nin muhafazakâr siyasetini Özal'dan sonraki süreçte, "Özal'ın gölgesinde" sürdüren isim Yıldırım Akbulut'tur. Sonrasında ise Mesut Yılmaz "partiye esas damgasını vuran" isim olmuştur. Yılmaz ile birlikte partinin siyasetindeki liberal tonun ağırlığı artmıştır. Ona göre, "muhafazakârlıkla dengelenmemiş bir liberalizm 'anarşi', milliyetçilik ile dengelenmemiş bir muhafazakârlık ise 'din devleti' sonucuna varacaktır" (Safi, 2007:271).

1983'ten itibaren, önce Başbakanlık sonra da Cumhurbaşkanlığı görevlerinde bulunan ve muhafazakâr-sağ siyasetin önemli bir ismi olan Turgut Özal 17 Nisan 1993'te vefat etmiştir. Özal'dan sonra Cumhurbaşkanlığına Süleyman Demirel seçilmiştir. Bu tarihten itibaren Demirel, devlet geleneğinde hem Türk siyaset hayatında hem de sağ, milliyetçi-muhafazakâr cemaatte önemli siyasetçilerin başında gelmiştir.

1980 sonrasında, merkez sağın önde gelen diğer siyasi partisi olan Doğru Yol Partisi (DYP) 23 Haziran 1983'te kurulmuştur. Partinin yönetim kadrosunda Demokrat Parti-Adalet Partisi çizgisinden pek çok kişi yer almıştır. Bu kadro yapısı Anavatan Partisi'nde de benzerdir. 1980 öncesi politikacılarının siyasi yasaklarının 6 Eylül 1987'de yapılan halk oylaması sonucunda kaldırılmasıyla Süleyman Demirel, Doğru Yol Partisi'nin genel başkanlığı görevini Hüsamettin Cindoruk'tan devralmıştır. Partiyi tüccarlar, esnaf, çiftçiler ve küçük ve orta ölçekli sanayiciler desteklemiştir. Zaman zaman Orta Anadolu aksanıyla konuşan Demirel geleneksel bir halk adamı imajı sunmuştur (Heper, 2011:199). Parti tüzük ve programının 2. Maddesindeki "Amaç" bölümünde; "*Vatan ve millet bütünlüğüne sahip çıkmak ve korumak, milletin temel hak ve hürriyetler ile tarihi, milli ve manevi ve tarihi değerlerini korumak, geliştirmek ve güçlendirmek*" ifadeleri yer bulmuştur (Doğru Yol Partisi Tüzük ve Programı, 1983:3-4).

Parti programının 42. Maddesinde ise "Milli ve Manevi Değerler" başlığı altında bu değerlerin önemine ve muhafazasına vurgu yapılmıştır:

“Aynı milli ve manevi değerlere bağlılık, ortak bir kültürü paylaşmanın, topluluğu millet yaptığı inancındayız. Ecdadımızın bize bıraktığı eserlere sahip çıkmak onları sadece muhafaza etmek değil, zenginleştirerek devam ettirmeyi vazife sayarız. Ortak inanışlarımıza bunların sembolü olan eser ve geleneklere, tarihi mirasa, sanat, edebiyat ve folklorla, devletin özel ilgi göstermesini, destek olmasını milli birliğimiz için önemli bir görev sayarız” (Doğru Yol Partisi Tüzük ve Programı, 1983:100).

DYP 1991 seçimlerinden birinci çıkmış, Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) ile Süleyman Demirel başkanlığında koalisyon hükümeti kurmuştur. Demirel’in 1993’te Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından partinin genel başkanlığına Tansu Çiller seçilmiştir. Özal hükümetleri döneminde görülen bütçe açığı ve borçlanmaya dayalı ekonomi politikası Demirel ve Çiller dönemlerinde de devam etmiştir. Esasen bu iktisadi davranış biçimi Adnan Menderes döneminde başlamıştır. Çiller’in başında olduğu DYP-SHP koalisyonu döneminde ekonomik dar boğaz belirmiş, ardından 1994 yılında “5 Nisan Kararları” alınmıştır. Yüksek orandaki zamlarla birlikte, yüzde 100’ün üzerindeki enflasyon, olağanüstü vergilerin ardından IMF’yle bir stand-by anlaşması imzalanmıştır. Bu dönemde özelleştirmeler de hız kesmemiştir. İşte bu ekonomik ortamda girilen 1994 yerel seçimlerinde Necmettin Erbakan’ın Refah Partisi yüzde 19 oy oranıyla Doğru Yol Partisi ve Anavatan Partisi’nin ardından üçüncü parti olmuş, İstanbul ve Ankara başta olmak üzere birçok belediye kazanmıştır.

Milli Görüş hareketi ise 1970’lerde olduğu gibi, 1980’ler ve 1990’larda da siyasal İslam’ın ve muhafazakâr-dindar tabanın örgütlü yapısının devamlılığını sağlamıştır. 12 Eylül 1980 darbesiyle kapatılan Milli Selamet Partisi’nin yerine 1983 yılında Refah Partisi’nin kuruluşu gerçekleştirilmiştir. Programında “manevi kalkınmaya ve sanayileşmeye ağırlık” vereceğini belirten parti, doğal tabanı olan Milli Selamet Partisi’nin muhafazakâr-dindar oy tabanına yerleşmiştir. 25 Mart 1984’teki yerel seçimlere katılan Refah Partisi, oyların yüzde 4,4’ünü alarak Şanlıurfa ve Van belediye başkanlıklarını elde etmiştir. 28 Eylül 1986’da 11 ilde yapılan milletvekili ara seçimlerinde ise yüzde 4,76 oranında oy almıştır. 11 Ekim 1987’de Milli Görüş’ün lideri, Milli Selamet Partisi eski Genel Başkanı Necmettin Erbakan siyaset yasağı kalkınca Refah Partisi’nin genel başkanlık koltuğuna oturmuştur.

Refah Partisi, 1991 genel seçimlerine; Alpaslan Türkeş liderliğindeki Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve Aykut Edibali liderliğindeki İslahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ile ittifak halinde girmiş, ittifak toplamda yüzde 16,8 oy ve 62 milletvekili kazanmıştır. Yükselişe geçen parti 1994 yerel seçimlerindeki yüzde 19 oy oranıyla büyük başarı elde etmiştir. İstanbul ve Ankara başta olmak üzere birçok belediye kazanmıştır. 1970’den bu yana İç Anadolu ve Doğu Anadolu dışında çok fazla etkin olamayan Milli Görüş, süreç içerisinde özellikle İstanbul’da ilçelerle birlikte büyük başarı elde etmiştir. Taha Akyol, Refah Partisi’nin İç ve Doğu Anadolu’da kuvvetine gerekçe olarak, bu bölgelerde “piyasa ekonomisine,

turizme, dışa açılmaya fazla entegre olmamış, geleneksel, dayanışmacı hayat tarzının halâ güçlü” olmasını göstermektedir. İstanbul’daki büyük oy potansiyelinin ise sınırlı bir mekâna sahip bulunduğunu, bunun da göçlerle birlikte ortaya çıkan “gecekondulaşma” olduğunu dile getirmektedir. Akyol, savunmuş olduğu bu fikri, Refah Partisi’nin gecekondulaşmanın en yoğun olduğu bölgelerden Sultanbeyli’de aldığı oyun “kentli muhafazakârlar”ın yoğun olduğu Fatih’ten fazla oluşuyla açıklamakta ve bu tablonun partinin bir “köylü hareketi” olmadığı şeklindeki fikrini kanıtladığını ifade etmektedir:

“Refah Partisi, sanayileşme sürecinin uzun süreli bir sosyal kategorisi olan ‘geçiş toplumunun ya da ‘protesto kitlelerinin’ partisidir. Bu sosyal tabanı bakımından da dindarlığı bakımından da bir ölçüde, İngiltere’nin sanayileşme sürecinde güçlü ve uzun soluklu bir hareket olan ‘püritanizm’e benzemek mümkündür. Püritanizm de Refah Partisi gibi, pozitivizme, bireyciliğe, sanayileşmenin kaotik niteliğine karşı çıkan, bunları protesto eden, dindar ve ticarete son derece yatkın bir hareketti. Refah Partisi’nin de kuvvetli bir ticari tabanı vardır ve liderlik kesiminde din adamlarından çok, laik eğitim görmüş mühendis, avukat, iktisatçı, orta boy iş adamı tarafından temsil edilmektedir” (Akyol, 1994:30).

Refah Partisi hızlı yükselişini sürdürmüş, yerel seçimlerden bir buçuk yıl sonra, 24 Aralık 1995 genel seçimlerinde yüzde 21,4 oy oranıyla sandıktan birinci parti çıkma başarısını elde etmiştir. Siyasal İslamcı Refah Partisi’nin bu yükselişinde kitlelere ekonomik ve sosyal alana ilişkin ileri sürdüğü “adil bir düzen” politikasının oldukça etkili olduğu görülmüştür:

“Refah Partisi taşranın az gelişmiş sanayisinin yükseliş istemini ve muhafazakâr dini eğilimlerini temsil eden bir parti olmakla birlikte, toplumun tüm dezavantajlı kesimlerini kucaklayan bir söylem geliştirmiştir” (Nebati, 2014:158).

Refah Partisi’nin gerek propaganda tarzının gerekse çalışma şeklinin sola benzediği, özellikle de solun 1980 öncesindeki tarzına oldukça benzediği belirtilmektedir. Parti, kapitalizmden zarar gören ezilen kitleleri düzen muhalifliği bağlamında kucaklamaya çalışmıştır. Solun 12 Eylül 1980 darbesi sonrasında gücünü yitirmiş olması, Milli Görüş hareketinin bu boşluktan faydalanmasını beraberinde getirmiştir. Parti, “Adil Düzen” olarak sunulan bu projenin yanı sıra Güneydoğu sorununun kriz haline geldiği bir dönemde “İslam kardeşliği”ni, “kimlik talepleri”ni dillendirmiştir (Akdoğan, 2000:241-242). Bu ve benzeri birçok faktörün yanı sıra çok sayıda tarikatın ve onların sahip olduğu holdinglerin desteği de Refah Partisi’nin yükselişinin etkenleri arasında sayılabilir. Tevfik Çavdar, siyasal İslam’ın yükselişinde hızlı bir şekilde sayısı artan İmam Hatip okullarını, tarikat yurtlarını, tekke ve benzeri örgütler ile gazete ve dergileri işaret etmiştir (Çavdar, 2008:314).

Refah Partisi, Doğru Yol Partisi ile “Refahyol” olarak bilinen bir koalisyon hükümeti kurmuş, 28 Haziran 1996’da güvenoyu almıştır. Bu hükümet 11 ay görevde kalabilmiş, Erbakan’ın başbakan olduğu dönemde çeşitli siyasal dalgalanmalar baş göstermiştir. Yolsuzluk ve kirli ilişkilerin (Susurluk kazası) ortaya dökülmesi de hükümetin sonunu hızlandıran etkenlerden olmuştur. Ardından 28 Şubat 1997 tarihindeki Milli Güvenlik Kurulu toplantısında Erbakan, 18 maddelik irtica ile mücadele plânını imzalamıştır:

“Siyasi çalkantılar kendisini rejim karşıtı bir yerde konumlandırma iddiasındaki İslamcı bir partinin bizzat sistemin siyasi-hukuksal süreçlerinin içerisinde iktidara erişmiş olmasının yarattığı çelişkilerin birer ürünüydü. Kısacası Refah Partisi iktidarı neoliberal projenin 1990’ların ortalarında yaşamakta olduğu hegemonya krizinin daha da ağırlaşması anlamına geliyordu” (Saraçoğlu, 2015:822).

18 Haziran 1997 tarihinde Başbakan Necmettin Erbakan’ın istifasını sunmasıyla Refahyol hükümeti son bulmuştur. Refah Partisi, Anayasa Mahkemesi tarafından 16 Ocak 1998 tarihinde “parti görevlilerinin laiklik karşıtı eylemleri, devletin kurucusuna karşı suçlamaları” nedenleriyle kapatılmıştır. Aynı zamanda Necmettin Erbakan, Şevket Kazan, Ahmet Tekdal, Hasan Hüseyin Ceylan, Şevki Yılmaz ve İbrahim Halil Çelik’e 5 yıl siyaset yasağı getirilmiştir. Milli Görüş hareketi siyasal yaşamına “Fazilet Partisi” çatısı altında devam etmiştir. Fazilet Partisi Refah Partisi’nin kapatılması ihtimali karşısında “yedek parti” olarak İsmail Alptekin başkanlığında 18 Aralık 1997’de kurulmuştur. Refah Partisi’nin kapatılmasıyla bağımsız kalan milletvekilleri yeni partiye katılmışlardır. 13 Mayıs 1998’de genel başkanlığa Recai Kutan seçilmiştir.

18 Nisan 1999’da yapılan genel seçimlerde yüzde 15,4 oy ve 111 milletvekilliği kazanan parti, aynı tarihteki yerel seçimlerde ise yüzde 18,4 oranında bir oy elde etmiştir. Fazilet Partisi (FP) İstanbul Milletvekili Merve Kavakçı’nın 2 Mayıs 1999 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)’ndeki yemin töreninde genel kurula başörtüsüyle girmiş olması büyük bir krize sebep olmuştur. Bu olayın ardından parti hakkında kapatma davası açılmıştır. Öte yandan partinin 14 Mayıs 2000 tarihinde yapılan ilk kongresi parti içindeki mücadelenin gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Partide “ak saçlılar” olarak tabir edilen “gelenekçi” kanat Recai Kutan’ı, “gençler” olarak tabir edilen “yenilikçi” kanat ise Abdullah Gül’ü genel başkan adayı göstermiş; yarıştan Kutan galip ayrılmıştır. Parti içindeki yenilikçi kanadın fiili liderliğini yürüten ve güçlü bir isim olan Recep Tayyip Erdoğan ise bu süreçte siyasi yasaklıdır.

Fazilet Partisi Anayasa Mahkemesi kararıyla 22 Haziran 2001’de kapatılmıştır. Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi ve Refah Partisi’nin ardından Milli Görüş hareketinin kapatılan dördüncü

partisi olmuştur. 2001 yılı aynı zamanda Milli Görüş hareketinin tarihindeki en büyük bölünmenin de yılı olmuştur. Erbakan çizgisindeki gelenekçi kanat Recai Kutan liderliğinde Saadet Partisi'ni, yenilikçi kanat ise Recep Tayyip Erdoğan'ın liderliğinde Adalet ve Kalkınma Partisi'ni kurmuşlardır.

1980 sonrasındaki dönemi aktarırken değinilen Anavatan Partisi, Doğru Yol Partisi ve Refah Partisi/Fazilet Partisi'nin yanı sıra Milliyetçi Çalışma Partisi/Milliyetçi Hareket Partisi, Büyük Birlik Partisi, İslahatçı Demokrasi Partisi/Millet Partisi'nde de muhafazakâr düşüncenin izleri çeşitli boyutlarda yer almıştır.

1999 seçimleri sonrasında kurulan Bülent Ecevit başkanlığındaki Demokratik Sol Parti-Anavatan Partisi-Milliyetçi Hareket Partisi koalisyonu özellikle de 2001'den itibaren ekonomik bunalımlarla birlikte zor günler geçirmiştir. Ardından Kemal Derviş operasyonu, Hüsamettin Özkan ve İsmail Cem'in istifa edip Yeni Türkiye Partisi (YTP) ismiyle başka bir parti kurması ve mevcut 128 milletvekilinden 64'ünün bu partiye gitmesiyle Demokratik Sol Parti büyük yara almıştır. TBMM'de DSP dördüncü parti konumuna düşmüş ve hükümet azınlık haline gelmiştir. Milletçi Hareket Partisi lideri Devlet Bahçeli'nin erken seçim çıkışıyla 3 Kasım 2002'de erken seçim kararı alınmış, Türkiye'de bir dönem son bulmuştur.

2.8. 2002-2020 Döneminde Muhafazakârlık

14 Ağustos 2001'de kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi ekonomik ve siyasi kriz ortamı içerisinde, muhafazakâr-İslamcı cenahın da desteği sonucunda 3 Kasım 2002 tarihinde yapılan genel seçimlerde yüzde 34,4'lük bir oy oranıyla tek başına iktidara gelmiştir. Metin Heper'e göre, Adalet ve Kalkınma Partisi, dini eğilime sahip siyasi partilerin kimi mensuplarının, Milli Nizam Partisi'nden Saadet Partisi'ne dek tüm bu partilerin söylem ve eylemlerinden memnun olmamaları neticesinde ortaya çıkmıştır (Heper, 2011:409-410). 2002'de iktidar olan parti, 7 Haziran 2015 seçimlerinin ardından oluşan kısa süreli bir evre dışında, sürekli iktidarda kalmıştır.

“Türkiye 3 Kasım seçimleriyle birlikte başlayan dönemde yeni bir aşamaya girmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002 seçim başarısını 2007'de elde etmesiyle Adalet Kalkınma Partisi'nin ve onun temsil ettiği 'muhafazakâr demokrasi'nin hegemonyası kurulmuştur” (Ataay, 2008:71).

Genel itibariyle incelendiğinde 1980 ve 1990'lı yıllar Türkiye'de ekonomik bunalımlar, Güneydoğu sorunu, terör gibi meselelerin öne çıktığı bir evre olmuştur. Özellikle de 1991-2002 arasındaki dönemde partiler noktasında bir temsil bunalımı yaşanmış ve çeşitli siyasi buhranlar ve

meşruiyet kriziyle birlikte mevcut neoliberal sistemin daraldığı gözlenmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin tek başına iktidar oluşu bu bunalım sürecinin sonlanmasını da beraberinde getirmiştir:

“Adalet ve Kalkınma Partisi gibi siyasal İslamcı gelenekten kopan/doğan bir partinin, temsil krizine giren merkez sağın alanını ele geçirerek neoliberalizmin hegemonyasını yeniden üretmeyi başarması, 2000’li yıllarda Türk siyasetinin en önemli değişim dinamiğini oluşturmaktadır” (Ataay, 2008:71-72).

Anavatan Partisi örneğinde olduğu gibi, tarikatların büyük destek verdiği Adalet ve Kalkınma Partisi, içerisinden çıktığı ve ideolojik ve tarihsel dayanağını, köklerini oluşturan Milli Görüş geleneğinden farklı bir duruşa sahip olduğunu vurgulama yoluna gitmiştir. Bu noktada 2000’ler sonrasında Türkiye’de değişen politik iklimi, partiyi destekleyen sosyal kesimlerin yapısını ve partinin politika arenasındaki durumunu da göz önüne almak gerekmektedir. Milli Görüş çizgisi daha radikal, Batı karşıtı, İslamcı bir profil ortaya koymuştur. Adalet ve Kalkınma Partisi’nin ise *“İslamcı değil ama dindar ve kapsayıcı”* bir yapıda olma yolunu seçtiği görülmüştür (Nebati, 2014:316).

Söylem olarak merkez sağ-ılımlı bir parti görüntüsü veren Adalet ve Kalkınma Partisi, yeni bir kimlik oluşturma çabasının sonucu olarak siyaset felsefesini “muhafazakâr demokrat” olarak açıklamıştır. Tefik Çavdar, bu siyasal kimlik oluşumunun *“Avrupa’daki Hristiyan Demokratlar’a öykünmek”*ten kaynaklandığını dile getirmektedir (Çavdar, 2008:353). Bu kapsamda 2003 yılında Recep Tayyip Erdoğan’ın siyasi danışmanlığını da yapmış olan Yalçın Akdoğan tarafından “Muhafazakâr Demokrasi” isimli bir kitap yazılmıştır. Kitabın sunuşunu Adalet ve Kalkınma Partisi Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan kaleme almıştır. Erdoğan, partisinin “muhafazakâr demokrat” kimliğini ve hedeflerini aktarırken, gelenekten beslenen ama güncellenen bir siyasi tutum içerisinde olduklarını vurgulamıştır:

“Adalet ve Kalkınma Partisi kendi düşünce geleneğimizden hareketle, yerli ve köklü değerler sistemimizi evrensel standarttaki muhafazakâr siyaset çizgisiyle yeniden üretmek amacındadır. Muhafazakâr demokrat çizginin muhafazakârlığın genlerine ve tarihi kodlarına uygun şekilde, ama siyaset yaptığımız coğrafyanın toplumsal ve kültürel geleneklerine yaslanarak ortaya konması, Türk siyasetine yeni bir soluk getirecektir. AK Parti geçmişten veya medeniyet havzasından siyaset çizgisi ödünç almak yerine, kendi düşünce geleneğiyle dünya genelinde test edilen bir siyasal tutumu yeniden üretmeyi doğru bulmaktadır. AK Parti muhafazakâr demokrasi anlayışıyla Türk siyasetinin bugünü ve yarınında ülke ve millet menfaatleri çerçevesinde belirleyici olma gayretindedir.

Ümit ediyoruz ki, muhafazakâr demokrasi anlayışı siyasal hayatımıza yeni bir soluk ve açılım getirir” (Akdoğan, 2003:3-4).

Kitabın “Niçin Muhafazakâr Demokrasi” başlıklı “Giriş” bölümünde muhafazakâr demokrat siyasetin tarzının teorik alt yapısı ortaya konulurken, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Yeni Muhafazakârlığının toplumsal dinamiklere dayanacağından ve uzlaşıdan bahsedilmektedir. Buradaki söylem partinin iktidarının ilk dönemindeki siyaset biçimini yansıtmaktadır:

“Muhafazakâr söylem, radikalizmin yerine ılımlığın istikrarlı bir hayatı ifade etmektedir. Adalet ve Kalkınma Partisi’ne göre de radikal söylem ve üslup Türkiye siyasetine bir fayda sağlamamıştır; Türk siyasetinin çatışma, kamplaşma ve kutuplaşma yerine uzlaş, bütünleşme ve hoşgörü üzerine kurulması gerekir ve ılımlılık toplumun genel bir talebidir” (Akdoğan, 2003:11-12).

“Muhafazakâr Demokrasi” kitabında ayrıca muhafazakâr demokrasinin, din ile siyaset ilişkilerinin yeni baştan tarifi düzleminden incelendiği de görülmektedir. Kemal Karpat, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin kendini “muhafazakâr” olarak tanıtırken “muhafazakârlıktan ne anladığını” tam olarak ifade etmediğinden dolayı, karşıtlarının bu muhafazakârlığı “dincilik” şeklinde nitelendirdiklerini belirtmektedir (Karpat, 2012:253).

Yalçın Akdoğan Sabah gazetesine verdiği bir röportajda, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin “muhafazakâr demokrat” kimliğinin “Müslüman demokrat” olarak tanımlanmasını ise eleştirmiştir: *“Bizim muhafazakâr demokratlığımızı, Müslüman demokrat olarak tanımlayanlar da oldu. Ama bu doğru değil. Müslüman demokrat dendiği zaman ayrıştırıcı, kutuplaştırıcı, ‘biz ve diğerleri’ ayrımı yapan bir boyut çıkıyor ortaya. Bu tanım birtakım gerilimlere kapı açar. Böyle bir kutuplaşmaya da kapı açılırsa, sosyolojik problemler olur” (Sabah, 2003).*

Yalçın Akdoğan’ın hazırladığı “Muhafazakâr Demokrasi” kitabının yanı sıra 2003 yılı sonunda “Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu” isimli bir etkinlik yapılmıştır. Bu sempozyum, muhafazakâr demokrasinin teorik temelini inşası yönünde Batılı bazı sağcı akademisyenlerin de katkısının alınmasını hedeflemiştir (Yanardağ, 2013:173).

Adalet ve Kalkınma Partisi’nin yeni siyaset tarzıyla birlikte tıkanan sistem için yeni bir manevra sahası yarattığı gözlenmiştir. Bu yeni yönelim neticesinde muhafazakârlık konusunda yoğun şekilde faaliyet gösteren parti, muhafazakâr demokrasi kavramını oturtmak için çaba göstermiştir.

“Önceki muhafazakâr partiler muhafazakârlığı daha popüler düzeyde ele alırken, Adalet ve Kalkınma Partisi kendini muhafazakâr bir ideolojik zemin üzerine oturtmaktadır. Parti,

siyasal alanın tamamını muhafazakâr bir söylemle doldurmakta ve başka bir muhafazakâr parti bu siyasal alanın içinde bir gedik bulup çıkamamaktadır” (Aktaşlı, 2011:159-160).

Kendisini Adnan Menderes-Turgut Özal çizgisinin devamı olarak gören parti, söylem olarak “demokrasi”, “insan hakları”, “hoşgörü”, “farklı kültürlerle saygı”, “hukuk devleti” gibi kavramları öne çıkarmıştır. Parti programında millet iradesine, “herkesin dinini serbest ve barış içinde yaşamaya ve inançlarını serbest bir şekilde ifade etmeye hakkı olduğu, dini inanca sahip olmayanların da hayatlarını istedikleri gibi yaşayabilmesi” gerekliliğine vurgu yapılmıştır (Karpas, 2012:246). Parti, aynı zamanda Avrupa Birliği (AB)’nden yana bir politika yürütmüş ve 1980’de başlayan ekonomi politikalarını devam ettirerek serbest piyasayı, liberalizmi savunmuştur. KİT (Kamu İktisadi Teşebbüsü)’lerin özelleştirilmesi savunulmuş ve IMF (Uluslararası Para Fonu)’nin programları ekseninde bir ekonomi politikası uygulanmıştır. Dış politikada ise ABD rotasında bir çizgi izlendiği gözlenmiştir. Savunulan bütün bu görüşler Adalet ve Kalkınma Partisi’nin hattını ortaya koymakta, gelenekten kopuş ve yeni yönelim Recep Tayyip Erdoğan tarafından dile getirilen “Milli Görüş gömleğini çıkardık” sözüyle de bir kez daha vurgulanmaktadır:

“Soğuk Savaş sonrasında dünya üzerinde hegemonik bir söylem haline gelen liberalizmin Türkiye siyasetinde de hegemonik bir söylem haline gelmesi Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarıyla gerçekleşmiştir. Kendisini muhafazakâr demokrat bir parti olarak nitelendiren Adalet ve Kalkınma Partisi siyasal meşruiyetini ülkenin kapitalist ve liberal dönüşümü üzerinden sağlamaktadır” (Aktaşlı, 2011:160).

Adalet ve Kalkınma Partisi özellikle iktidarının ilk döneminde, Türkiye’nin Avrupa Birliği (AB) üyeliği sürecinde köklü bazı siyasi kurumların tasfiye edilmesi hususunda çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Partinin iktidarının ilk dönemi Anavatan Partisi’nin siyasal yapısına benzemektedir. Sağ, liberal, muhafazakâr, siyasal İslamcı eğilimlerin hepsi bir arada bulunmuştur.

Türkiye’de Adalet ve Kalkınma Partisi ile beraber politikada görülen yapısal anlamdaki değişimlerle birlikte, sözü edilen AB ve açılım süreci, ekonomi politikaları gibi birçok konuda toplumsal uzlaşmanın devreye sokulacağı söz vermiştir. Bahsedilen bu tavır halk içinde destek bulmuştur. Adalet ve Kalkınma Partisi zaman içerisinde sermayenin beklentileri noktasında davranmış, siyasal İslamcılığın “tarihsel bakiyesi”nden ve karşı çıkışlarından kopmuştur. Bu noktada devreye muhafazakârlık ve onun belirlediği hat girmiştir. O hat ise; “muhafazakârlığın çizdiği devlet ve iktidar akli ile hareket etmeye devam etmek” şeklindedir (Alpman, 2016:133).

Adalet ve Kalkınma Partisi’nin temsil etmiş olduğu muhafazakâr-dindar tabanın liberal kapitalizmle bir araya gelişi ise hem nispeten yeni, hem de teori ve pratiğin beraber denendiği bir süreç

olmuştur. Bu durum ise beraberinde “Türk muhafazakârlığının değişen siyasal bir konjonktürde devlet algısıyla ilgili olarak nasıl bir siyasal tepki vereceği” şeklindeki soruyu da getirmiştir (Doğan, 2011:218). Kemal Karpat’a göre, muhafazakârlık Türkiye’de, Osmanlı’nın mirasına bağlı olmak, geleneksel kültürü ve değerleri belli bir kademeye kadar korumak ve kabullenmeyi kapsamaktadır. Karpat, bu satırları kaleme aldığı 2012 yılındaki mevcut tabloyu ise şu sözlerle ortaya koymaktadır:

“ABD’de Cumhuriyetçi Parti adayları ön seçimlerinde muhafazakârlığın Hristiyan değerleriyle özdeşleştiğini ileri sürmektedirler. ABD’nin milliyetçiliği ön plâna çıkardığı göz önünde tutulursa, Türkiye muhafazakârlığının daha ‘liberal’ olduğu görülür” (Karpat, 2012:253).

Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde oluşturulan neoliberal-muhafazakâr koalisyonun etkili olduğu ve bu işbirliğinin önemli araçlarından birinin “mekân” olduğu gözlenmiştir. İdeolojik bir araç işlevi gören mekâna müdahalelerin biçimi bazen “kentin farklılaşan coğrafyaları” bazen de “hukuk metinleri ve idari yapıdaki değişiklikler” yoluyla uygulanmıştır. Bu geçiş evresinde “kent” de büyük bir yer tutmaktadır. Fiziki mekân hizmetler noktasında neoliberal muhafazakâr koalisyonun oldukça önem verdiği stratejik bir aygıttır. İnşaat bu birliğin deyim yerindeyse “kilit taşı” olma özelliğine sahiptir (Serter, 2018:224).

Adalet ve Kalkınma Partisi’nin 2002’de başlayan iktidarının ilk dönemi, 12 Eylül 2010 Anayasa Referandumuna kadar olan dönemdir. Bu süreçten sonra partinin otoriterleşme eğilimlerinin yükseldiği gözlenmiştir. Bununla birlikte muhafazakârlık, merkezde, kent mekânında görünürlüğünü arttırmış, gündelik yaşamı etkileyecek biçimde “sembol ve yapılar yoluyla mekâna müdahale yoğunluğu”nu arttırmıştır. Bu müdahalede kimi sembol, mekân ve yapılar seçilmiştir:

“Bu anlamda Cumhuriyet’in başkenti Ankara muhafazakârlık ile Cumhuriyet arasındaki mücadelenin en keskin yaşandığı kent olmuş ve mücadelede belirli sembol mekânlar muhafazakâr ideolojinin stratejisi doğrultusunda, hem Cumhuriyetin getirdiği modern yaşam karşıtlığının altını çizmek hem de Osmanlı İmparatorluğu dönemine belirli göndermeler yapmak için kullanılmıştır” (Serter, 2018:249).

Burada ifade edilmesi gerekli bir başka nokta da; Adalet ve Kalkınma Partisi’nin dayandığı geleneksel tabanın iktisadi yapısında görülen tarihsel değişimdir. Bünyesinden doğmuş olduğu Milli Görüş 1970’lerin başında daha çok Anadolu’daki küçük ve orta ölçekteki sermayeden destek almış ve onların sözcülüğüne soyunmuştur. İlerleyen yıllarla birlikte bu sermaye sahipleri büyümüş, “kâr payı ortaklığı” adı verilen sisteme sahip, birçok ortağı bulunan holdingler teşkil edilmiştir. 1990’larda adına “yeşil sermaye” denen bu kesim MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği) adında bir de

dernek kurmuştur. Bu sermayenin örgütlenme ve propagandadaki söylemi “faizsiz kazanç” şeklinde olmuştur. 28 Şubat sürecinin sonrasında ise “sermayenin rengi olmaz” denilerek ılımlı bir görüntü verilmiş ve 2000’lerde daha da büyümüştür (Ataay, 2008:80-83). Adalet ve Kalkınma Partisi’nin dayandığı sınıfsal kuvvetin dönüşümü bir bakıma siyasal İslam geleneğinin de dönüşümüyle eş değer düzeydedir.

Özetle, 2002 yılından başlayarak günümüz de dahil olmak üzere iktidarını sürdürmekte olan Adalet ve Kalkınma Partisi döneminin ideolojik yapısına göz atıldığında; çalışmanın ana eksenini oluşturan muhafazakârlığın bu dönemde neoliberalizm, siyasal İslam ve milliyetçilikle işbirliği içerisinde olduğu görülmektedir. Zaman zaman tersi iddia edilse de, birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de din muhafazakârlığının şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. 2000’ler sonrasında din yalnızca sosyal yönetim ve birlik ve beraberliğin teminatı şeklinde değerlendirilmekle kalmamış, bunun ötesine geçip onu “kişinin kimliğinin ve yaşayışının ayrılmaz bir parçası olarak” görme eğilimi baskın fikir olmuştur. (Saraçoğlu ve Yeşilbağ, 2015:904).

Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidarının 2002-2007 yılları arasında, parti ideolojik-politik düzlemde daha çok merkezde görünmektedir. 2007 seçimleri sonrasında ise özellikle de yargı ve asker üzerinde etkisini arttırarak, rejim savunuculuğu üzerinden reaksiyon gösteren halk kitlelerinin etkisizleştirilmesiyle hareket kapsamını büyütmüştür. 2007 sonrasında muhafazakâr-demokrat kimlikte siyasal İslamcı tonun ağırlığı belirginleşmiştir. Liberal kesimin de desteğiyle kazanılan 2010 referandumuyla yargıda köklü değişiklikler yapılmıştır.

Adalet ve Kalkınma Partisi’nin 2011 yılında “Arap Baharı” adı verilen süreçle birlikte girdiği neo Osmanlıcı yönelim dikkat çekmektedir. Parti, İhvacıların Tunus, Mısır gibi çeşitli ülkelerde iktidara gelmesiyle, “neo Osmanlıcı”, “ümmetçi” ve “İhvacıların hamisi” şeklinde bir yaklaşım içinde bulunmuştur. Bu siyasal ton bir süre etkin olmuş, söylemler devam etmiştir. 2015 sonrasında ise siyasal İslamcılığın yanı sıra “milliyetçilik” ağır basmaya başlamıştır. 2017’de gerçekleştirilen referandum sonucunda parlamenter sistem yerini “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi” olarak nitelendirilen bir nevi “başkanlık” rejimine bırakmıştır. Otoriterleşme eğilimlerinin ise giderek arttığı görülmüştür.

Her düşünce gibi muhafazakârlık da tarihsel sürecin etkilerinden ve dayattığı şartlardan bağımsız değildir. Düşüncenin savunucusu olan ve onu pratiğe uygulayan hareket, tarihsel bağlamda hem süreçten etkilenmekte hem de düşüncüyü etkilemektedir. Burada muhafazakâr sağ siyasetin pragmatik özelliği belirleyici rol alabilmektedir.

Türkiye’de kendisini “muhafazakâr demokrat” olarak nitelendiren bir parti olan Adalet ve Kalkınma Partisi’nin 2002’de başlayan ve halen devam etmekte olan iktidarı süresince, İslami ve muhafazakâr temel düşünceler çeşitli sağ partiler tarafından da kabul görmüş ve dillendirilmiştir. Başta

Saadet Partisi olmak üzere Millet Partisi, Bağımsız Türkiye Partisi, Yüce Diriliş Partisi, Milliyetçi ve Muhafazakâr Parti, Halkın Sesi Partisi, Muhafazakâr Yükseliş Partisi, Yeniden Refah Partisi’ni bu dönemin sağ-muhafazakâr, siyasal İslamcı partileri arasında saymak mümkündür. Milliyetçi Hareket Partisi ve Büyük Birlik Partisi de milliyetçi-muhafazakâr partiler arasında yer almıştır.

Özetle, 1980’lerde başlayan süreçle birlikte dünyada ve Türkiye’de serbest piyasa ile muhafazakârlık uyumlu bir şekilde el ele yürümektedir. Yeni muhafazakârlık, yeni sağ ya da modern muhafazakârlık, adına her ne denirse densin, neoliberalizmin sağladığı devletin sınırlandırılması ve piyasanın alabildiğine serbestliği ortamından yararlanmaktadır. Karşılıklı çıkar doğrultusunda neoliberalizm de muhafazakârlıktan geleneksellik ve yerellik bağlamında faydalanmaktadır. Burada devreye yeni pazar alanları kazanma, arz ve talep dengeleri girmektedir (Tekin, 2004:122).

Türkiye’de 1980’lerden itibaren Anavatan Partisi ve Turgut Özal’la başlayan, kültürel ve siyasal bağlamda modern muhafazakâr ya da yeni muhafazakâr, ekonomide liberal çizgi Adalet ve Kalkınma Partisi’nin uzun süreli iktidarıyla gelişme göstermiş ve yerleşmiştir. Söylemlerde dillendirilmemiş olsa da 12 Eylül 1980 darbesi ve sonrasındaki süreçte siyasal iktidarların kimliğinde belirgin olan “siyasal İslamcılık” programı, 12 Mart 1971 ile birlikte “*iktidar kapısından içeri girmiş ve bir daha çıkmamıştır*” (İrtem, 2020:208).

3. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE MUHAFAZAKÂR MEDYA

3.1. Türkiye’de Basının Tarihsel Arka Plânı

Tezin ana unsurunu oluşturan muhafazakâr medya ele alınmadan önce, ilk olarak Türkiye’de basın ve medya ana hatlarıyla belirtilecektir. Burada tarihsel arka plân ortaya konulurken bir sınırlandırmaya gidilmiş ve Cumhuriyet’in kuruluş sürecinden 2020 yılına kadar olan zaman aralığı dikkate alınmıştır. Olgusal bir tarih yazımında bulunan kronolojik sıralama, çeşitli medya kuruluşlarının monografik niteliklerinin açıklanması ve çeşitli gazeteci biyografileri önemli bir yer tutmaktadır, ancak yetersizdir. Medya, ana hatlarıyla ve tarihsel süreç içerisinde toplumsal bir kuruluş olarak işlev görmüş, ideolojik ve sosyal niteliklere de sahip olmuştur. Medyanın, yayın yaptığı dönemin toplumsal, siyasal, iktisadi ve kültürel meselelerini etrafıca açıklama sorumluluğu bulunmaktadır. Elbette, medya kuruluşlarının bu görevi yerine getirirken, kendine özgü bir bakış açısı, haber dili ve yayın çizgisine sahip olduğu göz ardı edilemez.

Medya; yazılı basın, televizyon, radyo ve internet başta olmak üzere bunların tamamından söz etmek için kullanılmaktadır. Zaman zaman “medya” kavramı yerine “kitle iletişim araçları” tabiri de kullanılmaktadır (Yılmaz, 2015:7). Çalışmada dönemsellikten ve içerdiği anlam açısından zaman zaman “medya” zaman zaman da “basın” kavramı kullanılacaktır. 1980 öncesi dönem için “basın”, 1980 sonrası için ise “medya” denilecektir.

Özellikle teknolojinin ilerlediği ve diğer kitle iletişim araçlarının ortaya çıkışına kadar olan dönemde ve çalışmanın özünü içermesi bakımından “gazete” büyük önem arz etmektedir. Kökü 14. yüzyıldaki haber kağıtları ve haber mektuplarına dayanan gazete, ilk olarak 17. yüzyılda Avrupa’da yayınlanmıştır ve ticari kapitalizmin bir mamulüdür. 19. yüzyılda ise kapitalizmin ilerleyişinin beraberinde günümüzdeki kitle gazeteleri oluşmuştur. Gazeteler ticari bir yapı olarak piyasa şartları içerisinde kendilerini konumlayarak sürekliliklerini sağlama yoluna gitmişlerdir (Tokgöz, 1994:33).

Osmanlı İmparatorluğu’nda basın çalışmaları devlet tarafından başlatılmış, resmi basın zamanla yaygınlaşmıştır. Yayınlanan ilk yerli gazete (20 Kasım 1828); Mehmed Ali Paşa’nın girişimiyle Mısır’da çıkarılan ve yarısı Türkçe yarısı Arapça’dan oluşan “Vekayi-i Mısriye”dir. Sonrasında, resmi gazete özelliğine sahip “Takvim-i Vekayi” (1831) ve yarı resmi özellikteki “Ceride-i Havadis” (1840) yayınlanmaya başlamıştır. İlk özel gazete olan “Tercüman-ı Ahval” ise 1860 yılında çıkmıştır. Bu tarih Türk basını için oldukça önemlidir. Bu gazeteler ve ardından yayınlanan pek çok gazete düşün

dünyasına ve kültürel-sosyal yaşama büyük katkılarda bulunmuş, Türk basınının ana gövdesini teşkil etmiştir. Birinci Meşrutiyet dönemi ve Jön Türkler basının gelişmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur.

Genel itibariyle incelendiğinde Osmanlı İmparatorluğu döneminde iktidar ve basın arasındaki ilişkilerin olması gereken bir düzeyde olmadığı, demokrasi ve özgürlükler bağlamında çok geride olduğu görülmüştür. Sayıları az olan muhalif basına baskı uygulanmış ve denetim altında tutma yolu seçilmiştir. Sansür, yoğun denetim ve baskı bu dönemin öne çıkan özelliklerindendir.

3.1.1. Kurtuluş Savaşı'nda Basın (1919-1923)

Emperyalist işgale karşı Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde başlayan Milli Mücadele döneminde basın büyük bir görev üstlenmiştir. Milli Mücadele'yi destekleyen basın bütün zorluklara rağmen halka ulaşmaya ve fikirlerini yaymaya çalışmıştır. Milli Mücadele'nin karşısında yer alıp, işgalci güçlerin yanında saf tutan kesimler de aynı şekilde basını yoğun bir biçimde kullanmışlardır. Bu süreçte hayati derecede öneme sahip diğer bir iletişim aygıtı ise “telgraf”tır.

“Mustafa Kemal’in ulusal direnişi örgütlemeye başladığında ilk girişimi, haber akımını kontrol altına almak için telgraf ağına el koymak olmuştur” (Koloğlu, 2006:114).

Milli Mücadele'nin yayılması ve bu mücadelenin durumuna dair bilgilerin halka ulaştırılması için yayın yapan gazetelerin başında *İrade-i Milliye*, *Hâkimiyet-i Milliye*, *Yenigün*, *İzmir'e Doğru*, *Açık Söz*, *Yeni Adana*, *Öğüt*, *Albayrak* gelmiştir. Diğer tarafta ise Milli Mücadele karşıtı basın organları yer almıştır. İstanbul'da; *Alemdar*, *Peyam-ı Sabah*, *İstanbul* ve *Aydede* kurtuluş mücadelesinin karşısında yayın yapmışlardır.

İstanbul'da yayın yapan yayın organlarından; Falih Rıfkı Atay, Ali Naci Karacan, Necmettin Sadık Sadak'ın yayınladığı *Akşam* gazetesinin, Ahmet Emin Yalman ile Asım ve Hakkı Tarık Us kardeşlerin çıkardığı *Vakit* gazetesinin, Velid Ebüzziya'nın *Tasvir* gazetesinin, başyazılarını Falih Rıfkı Atay ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun yazdığı *İkdam* gazetesinin ve Sedat Simavi'nin yayınladığı *Gülyüz* dergisinin Milli Mücadele'yi desteklediği görülmektedir (Koloğlu, 2006:116). İstiklal Savaşı yıllarında halkın doğru habere ulaşması anlamında en önemli adımlardan birisi de Mustafa Kemal Atatürk'ün kararıyla Anadolu Ajansı'nın 6 Nisan 1920 tarihinde kurulması olmuştur.

Milli Mücadele döneminde yurdun bağımsızlığını ve Türk milletinin özgürlüğünü savunanlarla, işgali ve işgalcilerin boyunduruğu altındaki idareyi savunanlar arasındaki mücadele sahada olduğu gibi gazete sütunlarında da sürmüştür. Bu mücadeleyi Ulusal Kurtuluş davasını savunanlar kazanmıştır.

Bağımsızlık savaşının başarıya ulaşması ve yeni bir rejimin kurulması yolunda basının rolü çok büyük olmuştur.

3.1.2. 1923-1950 Döneminde Basın

Gazi Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde verilen Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasının ardından 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nde çağdaşlaşma ve ilerleme yolunda çok sayıda devrim yapılmıştır. Basın alanında da birçok değişim gerçekleştirilmiştir. Gazeteci-yazar Hıfzı Topuz, Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonraki süreçte basını değerlendirirken, bu dönemde sınırsız bir özgürlüğün olamayacağından söz etmektedir:

“Bir yanda Saltanat'ı ve Hilafet'i savununlar vardı, öte yanda yeni rejimin her türlü düşünceye özgürlük tanıyacağını umut edenler. Oysa yeni rejim henüz sağlam temeller üzerine oturtulamamıştı. Bu nedenle Mustafa Kemal Atatürk ve yakın arkadaşları, Cumhuriyet'i tehlikeye sokacak davranışlara karşı büyük duyarlılık gösteriyorlardı” (Topuz, 2003:143).

Gazeteci-yazar Orhan Koloğlu, her şeyin resmi ideolojiyi sağlamlaştırılmakla zorunlu sayıldığı bu dönemde basının yönetime bağlı kılındığını belirtmiş ve Matbuat Umum Müdürlüğü'nün ve onu yönlendiren yetkili mercilerin talimatları ile basının tek sesli faaliyet gösterdiğini dile getirmiştir (Koloğlu, 2006:118). Büyük zorluklar içerisinde kurulan ve gelişmek için çaba gösteren genç Cumhuriyet, işgalci güçleri kovmasının ardından yine çoğu dış destekli iç tehditle, etnik ve dinsel temelli ayaklanmalarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Basının işleyişine getirilen sınırlamalar ve baskılarda bu gelişmelerin de etkili olduğu gözlenmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk basın yasası 1931 yılında hazırlanmıştır. Yasa hükümete “ülke yararına ters düşen yayınları kapatma hakkı” vermiştir (Koloğlu, 2006:119).

İkinci Dünya Savaşı (1939)'na kadar olan dönemin önemli gazeteleri; *Cumhuriyet*, *Tan*, *Akşam*, *Ulus* ve *Son Posta*'dır. Ayrıca, *Zaman*, *Hürgün*, *Haber*, *Akın*, *Vakit* ve *Yeni Sabah* gazeteleri de dönemin diğer gazeteleridir. Dergiler ele alındığında da *Kadro*, *Çığır*, *Fikir Hareketleri*, *Yeni Adam*, *Varlık*, *Yedi Gün*, *Yücel*, *Karikatür*, *Ayda Bir*, *Akbaba*, *Koroğlu* ve *Uyanış* sayılabilmektedir (Topuz, 2003:161-166).

Büyük Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de vefatı ve sonrasında Eylül 1939'da İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte hem ülke hem de basın idaresinde çeşitli değişiklikler yaşanmıştır. İsmet İnönü Cumhurbaşkanı olmuştur. Savaşın başlamasıyla birlikte hükümet çeşitli sıkıyönetim uygulamalarına gitmiş, savaşın sonuna dek bu baskı ve kısıtlama yönünde uygulamalar sürmüştür. İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) yıllarının başlıca gazeteleri şunlardır: “*Cumhuriyet*, *Akşam*,

Vatan, Tan, Tasvir, Son Posta, Tanin, Vakit, Ulus ve Sabah” (Topuz, 2003:170). Adı geçen gazetelerden *Ulus* dışındakiler İstanbul’da yayınlanmıştır. *Ulus* Cumhuriyet Halk Partisi’nin yayın organı olmasından dolayı Ankara’dan idare edilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı dönemi hem dünya hem de Türkiye açısından özellikle iktisadi anlamda zor geçmiştir. Dönemin Türkiye’sinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün ülkeyi savaşın dışında tutma politikası hâkimdir. İnönü, faşist Hitler Almanya’sı ile sosyalist SSCB arasında taraf görünmemeye çalışmıştır. Bu süreçte basının da sıkıyönetim uygulamaları ile kontrol altında tutulmaya çalışıldığı gözlenmiştir. Orhan Koloğlu, uygulamaların katılığından söz etmiş ve “*en ufak bahanelerle yayınlar kapatılıyordu. Kağıt kısıntısı sayfaları ve tirajları düşürüyordu*” görüşünü paylaşmıştır (Koloğlu, 2006:120). Savaş yıllarının bir diğer özelliği ise radyo yayınlarının ve radyo haberlerinin öne çıkmasıdır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında siyasal iktidarın tarafsız kalma çizgisinin aksine basında savaşan taraflardan yana yayınların yapıldığı gözlenmiştir. *Cumhuriyet* ve *Tasvir-i Efkar* Almanya yanlısı yayınlar yapmış, Türkçü-Turancı dergiler olan *Atsız* ve *Ötüken* de Almanları desteklemiştir. *Tan* gazetesi ile *Yurt ve Dünya* dergisi ise Sovyetler Birliği’nden yana olmuşlardır. Bunların dışında, *Akşam*, *Vatan* ve *Tanin* ise demokrasiden yana bir yayın çizgisi izlemiştir (Koloğlu, 2006:120-121). Ortaya çıkan bu tablo hükümetin savaş iklimi içerisinde yürüttüğü bütün sıkıyönetim ve kısıtlamalara rağmen basına yine de demokratik bir yayın imkânı sunduğunu göstermektedir. Bu çoğulcu yaklaşımda, mevcut basın organlarının savaşa karşı ülkenin hâkim yönelimini etkilemede ve kitlelerin algısını değiştirmede sınırlı kalmış olmasının etken olduğu düşünülmektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki evrede, 1945-1950 yılları arasında Türkiye’de çok önemli kararlar alınmıştır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 19 Mayıs 1945 tarihinde çok partili düzene geçileceğini ilan etmiştir (Çavdar, 2008:446). Ardından Demokrat Parti de dahil olmak üzere birçok siyasi parti kurulmuştur. Cumhuriyet Halk Partisi iktidarı aynı zamanda basın alanında bazı değişiklikler yapmıştır. 1946’da yapılan yasa değişikliğiyle gazete kapatma yetkisi idari mercilerden alınıp mahkemelere devredilmiştir.

“Gazete çıkarmada izin ve para yatırma koşulları kaldırılmış, buna karşılık diğer kısıtlayıcı ögelere dokunulmamıştır” (Koloğlu, 2006:123).

Kapatma kararının yargı denetimine verilmiş olması basın üzerinde siyasal iktidarın etkisinin azaltılması ve özgürlükçü bir yaklaşıma geçildiğini göstermektedir.

Çok partili hayata geçişle birlikte siyasal ve toplumsal yaşamda hareketlilik görülmüştür. Hareketlilik basın alanına da yansımıştır. Orhan Koloğlu, basındaki canlılığı 1908 yılındaki “basın patlaması”na benzetmiş ve yüzlerce dergi ve gazetenin yayına başladığını dile getirmiştir. Dönemin bir

diğer özelliği de radyonun etkisini ve kamuoyu oluşturmadaki kuvvetini yitirmiş olmasıdır (Koloğlu, 2006:121).

Bu dönemde öne çıkan gazeteler ise şöyledir: *Cumhuriyet, Akşam, En Son Dakika, Hürriyet, Tan, Son Posta, Tasvir, Vatan, Ulus, Yeni Asır, Yeni Sabah, Hergün, Son Saat, Son Telgraf, Gece Postası, Zafer*. Gazetelerin tirajlarında önemli bir artış gözlenmiştir. Aytül Tamer, 1945-1950 yılları arasında *Cumhuriyet*'in tirajının 20 bin ila 56 bin, *Akşam*'ın 13 bin 500 ila 17 bin, *Vatan*'ın 7 bin ila 32 bin 500, *Hürriyet*'in 20 bin ila 35 bin arasında, *Ulus*'un 12 bin ila 30 bin arasında değiştiği bilgisini vermiştir. 1943-1945 arasındaki dönemde adı geçen gazetelerden *Cumhuriyet*'in tirajı 15-16 bin, *Akşam*'ın 5-8 bin, *Vatan*'ın 7-8 bin, *Ulus*'un ise 10-12 bindir (Tamer, 2012:363).

Çok partili yaşama geçişle birlikte sendikalar da kurulmuş, hem siyasi hem de edebiyat dergileri yayınlanmıştır. Öne çıkan dergiler ise şunlardır: *Gerçek, Yığın, Zincirli Hürriyet, Marko Paşa, Yaprak, Varlık, Yeditepe, Kaynak* (Topuz, 2003:191).

3.1.3. Demokrat Parti Döneminde Basın (1950-1960)

14 Mayıs 1950 tarihi, Cumhuriyet tarihinde önemli dönüm noktalarındandır. Yapılan seçimlerde Demokrat Parti iktidar olmuş ve 27 yıllık Cumhuriyet Halk Partisi iktidarı sonlanmıştır. Parti, bu zaferini “beyaz devrim” olarak nitelendirmiştir (Ahmad, 2010:60). Demokrat Parti'ye basın da büyük destek vermiştir. Demokrasi ve özgürlük gibi kavramları sık sık dillendiren ve tek parti iktidarının uygulamalarına muhalefet eden kitleleri bu taleplerle destekçisi haline getiren Demokrat Parti'nin iktidar programında demokrasi ve liberalizm önemli bir yer tutmuştur. 15 Temmuz 1950'de Meclis'te kabul edilen ve 21 Temmuz 1950'de yürürlüğe giren Basın Kanunu da liberal özelliktedir (Koloğlu, 2006:193).

Basın, büyük umutlar bağladığı ve destek verdiği Demokrat Parti iktidarının liberalizminden de büyük oranlarda faydalanmayı bilmiştir.

“1950-1960 dönemi basını, makine ve kağıt ihtiyacını karşılamak için ithal kolaylıkları sağlamış ve otomatik dizgi ve baskı makineleri ile donanmıştır” (Oral, 1970:170).

Öte yandan gazete ve dergi sayısında artış yaşandığı görülmüştür. Dergi sayısı Demokrat Parti iktidarı öncesindeki döneme göre 30 adet artarak 479'a, gazete sayısı ise 57 adet artarak 477'ye yükselmiştir. Bu rakamlar yeni iktidarın ilk yılındadır. 1951 yılında dergi sayısı 431 adet, gazete sayısı 484 adet; 1952 yılında dergi sayısı 624 adet, gazete sayısı 983 adet (333'ü günlük) olmuştur. Bu rakamlar 1958 yılına gelindiğinde ise; 606 adet dergi, 784 adet gazete; 1959'da da 656 adet dergi, 855 adet gazete şeklinde olmuştur (Şapolyo, 1971:316). Dönemin öne çıkan gazeteleri şunlardır: *Milliyet,*

Hürriyet, Vatan, Cumhuriyet, Akşam, Yeni İstanbul, Dünya, İstanbul Ekspres, Tercüman, Yeni Sabah, Ulus, Zafer, Son Havadis. Gazeteci Kadri Kayabal da 1950’de Cumhuriyet tarihinin ilk özel haber ajansı Türk Haberler Ajansı (THA)’nı kurmuştur. Bu dönemde ayrıca İstanbul’da *Akın*, Ankara’da; *Hâkimiyet-i Milliye, Medeniyet, Turizm, Akis, Hür Ses* ve *İnkılab* gibi yayınlar da çıkmıştır (Şapolyo, 1971:246).

Gazetecilerin sosyal haklarına yönelik; 13 Haziran 1952 tarihli “Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştıranlar Arasındaki Münasebetleri Düzenleyen” 5953 Sayılı Yasa çıkarılmıştır (Girgin, 2009:211). Bu kanun gazetecilere sendika kurmak, sosyal sigortalardan yararlanmak gibi çeşitlik haklar vermiştir. Ayrıca işverenin, gazeteci ile sözlü anlaşma yapması mecburiyeti, kıdem tazminatı ödeme zorunluluğu getirilmiş, gazetecinin askerlik görevi esnasında ve mahkûm olması durumunda cezaevinde kaldığı süre içerisinde ve gazetenin kapanması halinde gazeteciye haklarının haricinde, tazminat ödenmesi, haftalık tatil, ücretli izin gibi çeşitli haklar da verilmiştir (Bozdağ, 2006:196).

Demokrat Parti iktidarının ilk yıllarında basın mutlu bir dönemi olmuştur. Bu demokrasi ve özgürlük ortamı, basının hürriyet ortamı 1954 yılına kadar sürmüştür. 1954 yılında yapılan seçimlerde yüzde 56,6 oy oranı elde eden ve yeniden iktidar olan Demokrat Parti, baskıcı uygulamalara girişmiştir. 1956 yılında basın özgürlüğünü kısıtlayan iki yasa (7 Haziran 1956 tarihli 6732 ve 6733 Sayılı) çıkarılmıştır. (Topuz, 2003:200). 1954-57 yılları arasında Hüseyin Cahit Yalçın, Metin Toker, Bedii Faik, Şinasi Nahit başta olmak üzere birçok gazeteci cezaevine girmiş veya hapis cezalarıyla yargılanmıştır (Çavdar, 2008:63). Bu süreçte muhalefet (Cumhuriyet Halk Partisi) ve basın siyasi iktidarın hedefi olmuştur. Tevfik Çavdar, daha sonra adına “Şiddet Tedbirleri Komisyonu” denilen bir komisyonun kurulduğunu ve seçimden sonra birçok gazetecinin hapse girdiğini aktarmaktadır:

“TBMM’de bir soruya hükümet adına yanıt veren bir bakanın söylemine göre; 1950-59 döneminde 811 gazeteci hüküm giymiştir” (Çavdar, 2008:70-71).

Ekonomide ve siyasal alanda gerileyen Demokrat Parti, 1960 yılında Tahkikat Komisyonu’nu kurmuş ve bu girişim basın üzerindeki baskının daha da artmasına neden olmuştur.

“Vilayetlerde yayınlanan 12 gazete ve mecmua kapatılmış, birçok gazeteci de Tahkikat Komisyonu önünde sorguya çekilmiştir” (Şapolyo, 1971:271).

Demokrat Parti’nin 1950-60 yılları arasında süren iktidarı incelendiğinde, demokrasi ortamı ve özgürlük vaatleriyle, solun bazı aydınlarının da desteğini alarak iş başına gelen partinin sözlerinin bir bölümünü yaşama geçirdiği görülmüştür. Ancak iktidarının ilerleyen yıllarında gerek siyasal gerek ekonomik gerekse de sosyal ve hukuk alanında çeşitli bunalımlar yaşanmıştır. Adnan Menderes,

muhalefetteyken söz verdiği ve iktidarının ilk yıllarında uyguladığı demokrasi ortamını sürdürememiş ve giderek otoriter bir yönetim yapısı inşa etmiştir. Muhalefete ve basına yönelik baskıların ve çıkarılan kanunların da giderek arttığı görülmüştür.

3.1.4. 27 Mayıs 1960-12 Mart 1971 Döneminde Basın

27 Mayıs 1960 tarihinde kendilerine “Milli Birlik Komitesi” adını veren bir grup subay yönetime el koymuş ve Demokrat Parti iktidarı son bulmuştur. Bu müdahale basından da büyük destek görmüştür (Topuz, 2003:228). Server Tanilli, 27 Mayıs’ın vurucu gücünün bürokrasinin silahlı kanadı olduğunu, Demokrat Parti iktidarının iktisadi politikalarından en çok zarar gören diğer bürokrat aydınların ise müdahalenin destekçisi olduğunu belirtmiştir (Tanilli, 1981:302). 1960 sonrasındaki süreci oldukça “çelişkili bir durum” olarak nitelendiren Kemal Karpat’a göre; *“Bir taraftan eski elitist rejim, askeri vesayet sayesinde güçlendirilerek canlandırılmış ve devam ettirilmiş; diğer yandan ise askeri idare 1961 Anayasası’nı kabul ederek siyasi hakları ve özgürlükleri genişletmiştir”* (Karpat, 2012:187).

27 Mayıs sonrasında Türkiye’de yoğun bir “Anayasacılık hareketi” başlamıştır. Hazırlanan 1961 Anayasası yüzde 60,4 oranındaki halkoyuyla kabul edilmiştir. 15 Ekim 1961’deki seçimlerin sonucunda ise Cumhuriyet Halk Partisi-Adalet Partisi koalisyon hükümeti kurulmuştur. Ancak, bu hükümet kısa süreli (6 ay) olmuştur. Esas itibarıyla 27 Mayıs sonrasındaki dönemde, 1961-65 yılları arasında İnönü’nün başkanlık ettiği toplam dört koalisyonun kurulduğu görülmektedir (Karpat, 2012:190). 1965 yılından 1971’e kadar ise Adalet Partisi iktidarda kalmıştır.

1960 sonrasında basının durumu incelendiğinde; görece bir özgürlükten söz etmek mümkündür. Bu tabloda özgürlükçü nitelikteki 1961 Anayasası’nın sağladığı ortamın etkili olduğu görülmüştür. Kanunlarda gazetecilere basın özgürlüğünü sağlayacak ispat hakkı sağlanmıştır. Öte yandan yayın yoluyla işlenecek suçlar kanunu kaldırılmış ve Basın İlan Kurumu kurulmuştur (Topuz, 2003:237). Orhan Koloğlu’nun aktarımına göre; 1950-1960 arasında yıllık ortalama 60’ı bulan dava sayısı, 1961-1974 arasında 34’e düşmüştür (Koloğlu, 2006:133). Oluşan özgürlükçü atmosferde sol eğilimli yayınlar da gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Aziz Nesin, Çetin Altan ve İlhan Selçuk gibi köşe yazarları sütunlarında sol düşüncüyü savunan fikirlerini belirtmişlerdir (Çavdar, 2008:134). Ancak, bunların yanı sıra basına karşı uygulamalarda bazı çelişkili durumlar da görülmüştür.

“Öncü gazetesi kapatılmış, Tanin’in çalışanlarından Aziz Nesin ve İhsan Ada tutuklanmış ve Tedbirler Kanunu çıkarılmıştır” (Topuz, 2003:228).

1960-1971 yılları arasındaki dönemin öne çıkan gazeteleri ise şunlardır: *Cumhuriyet, Akşam, Hürriyet, Milliyet, Günaydın, Tercüman, Tanin, Dünya, Yeni Sabah, Yeni İstanbul, Son Havadis, Ulus, Haber, Öncü, Vatan*. Bu süreçte dergicilikte de gelişmeler yaşanmıştır. Türk solunda önemli bir yer tutan dergiler; *Yön* (1961-1967), *Devrim* (1969-1971) ve *Ant* (1967-1971) bu dönemde yayınlanmış ve büyük ilgi görmüşlerdir. Solun siyasi alandaki kitleselliğiyle orantılı olarak büyüyen yayın alanına ilişkin Hıfzı Topuz, “*Sol basın, Türkiye’nin tarihinde eşi görülmemiş bir zenginliğe kavuşmuş, solun her rengi, her eğilimi basında görülmüştür*” demektedir (Topuz, 2003:239). Solun yanı sıra sağ cenahta da yayın anlamında canlılık görülmüştür. *Bugün, Babıali’de Sabah, Yeni Asya, Hakikat* gibi gazetelerin yanı sıra *İttihad, İslam, Yeniden Milli Mücadele* gibi dergiler örnek olarak sayılabilir (Koloğlu, 2006:140-141).

Bu süreçte basının teknik anlamda oldukça ilerlediği gözlenmiştir. Dönemin en önemli gelişmeleri arasında televizyon da yer almaktadır. Televizyon yayınları, 1966 yılı Haziran ayında Ankara’da kapalı devre olarak başlamıştır. Sonrasında ise 31 Ocak 1968’de Ankara ve çevresine haftada 3 gün televizyon yayını yapılmıştır (Girgin, 2009:224).

27 Mayıs ve sonrasında 1961 Anayasası ile birlikte, 12 Mart 1971 muhtırasına kadar geçen dönemde, gerek koalisyonlar süresince gerekse de Adalet Partisi’nin tek başına iktidarında, demokratik bir işleyişin hâkim olduğu görülmektedir. Yeni Anayasanın getirdiği özgürlükler hem siyasi yapıyı hem de toplumsal yapıyı etkilemiş, demokratik, özgürlükçü ve çoğulcu bir işleyiş egemen olmuştur. Basın bu ortamdan olumlu biçimde etkilenmiştir. Hem yayın sayısı hem yayın çeşitliliği artmış hem de haklar ve özgürlükler anlamında çeşitli kazanımlar elde edilmiştir. Farklı görüşler kendilerini ifade edebilme ortamı bulmuşlardır. Ancak, ülke yönetiminde görülen siyasi, ekonomik, sosyal aksaklıkların ardından 12 Mart 1971’de asker yine yönetime el koymuştur.

3.1.5. 12 Mart 1971-12 Eylül 1980 Döneminde Basın

12 Mart 1971 tarihinde Ordu komutanları yönetime müdahalede bulunmuş ve muhtıra vermiştir. Yaşanan olaylardan ve iktisadi-sosyal bunalımdan mevcut hükümeti ve Meclisi sorumlu tutan komutanlar, “*Atatürk’ün ve Anayasa’nın öngördüğü reformlar yapılmadığı için bunu yapacak partiler üstü bir hükümet*” istemişlerdir (Akşin, 2013:268). Süreç karşısında Başbakan Süleyman Demirel istifa etmiştir. Sonrasında ise sıkıyönetim ilan edilmiştir. 12 Mart müdahalesiyle istenen “partiler üstü” hükümet CHP’den istifa eden Nihat Erim tarafından kurulmuştur. 12 Mart rejimi, genel itibarıyla incelendiğinde karşı-devrimci kesimlerin imkânlar elde ettiği bir dönemi ifade etmektedir. Özellikle de 1961 Anayasası’ndan rahatsızlık duyan çevreler, anayasanın sağladığı özgürlükleri muhtıranın yarattığı

baskı ortamı sayesinde kısıtlama olanağı bulmuşlardır. 27 Mayıs'ın getirmiş olduğu kurum ve anlayışlar da kısıtlanmıştır (Akşin, 2013:265-266).

12 Mart muhtırası ve ardından ilan edilen sıkıyönetimden basın da nasibini almıştır. *Cumhuriyet* ve *Akşam* gazeteleri 28 Nisan 1971 tarihinde 10 gün süreyle kapatılmıştır. Sonrasında ise *Bugün* ve *Yeni Sabah* gazeteleri ile *Ant* dergisinin süresiz olarak kapatıldığı duyurulmuştur (Topuz, 2003:249-250).

Türkiye'de ülke yönetimi ise 12 Mart sonrasındaki süreçte istikrarsız bir yapıya sahiptir. İktidarların görev süresi oldukça kısa olmuş ve 12 Eylül 1980 darbesine kadar sık sık iktidar değişikliği yaşanmıştır.

12 Mart muhtırası sonrasından başlayarak 12 Eylül 1980 askeri darbesine kadar olan 9 yıllık dönemde basın ortamı incelendiğinde dönemin gazeteleri olarak; *Cumhuriyet*, *Milliyet*, *Hürriyet*, *Dünya*, *İstanbul*, *Akşam*, *Son Havadis*, *Türkiye* ve *Milli Gazete*'yi saymak mümkündür. Aynı zamanda bu süreçte 1972 yılında Altan Öymen, Müşerref Hekimoğlu tarafından "ANKA Haber Ajansı" kurulmuştur. Bağımsız bir ajans olan ANKA'nın çekirdek kadrosunda ayrıca; Örsan Öymen, Hasan Cemal ve Sevgi Soysal yer almıştır (Topuz, 2003:263-269). Bu dönemde devletin yayın kuruluşları olan "TRT" ve "Anadolu Ajansı" da faaliyetini sürdürmüştür.

Sonuç olarak, 12 Mart birçok kesim gibi basının da zor koşullar altında olduğu ve baskılara maruz kaldığı bir dönem olmuştur. Oluşan baskı ortamından en çok etkilenenlerin başında aydınlar gelmektedir. Bu grupta da başı gazeteciler çekmiştir. Çok sayıda gazeteci cezaevine konulmuştur (Kabacalı, 1990:206). Sonraki süreçte yönetime gelen hükümetler döneminde de basın üzerindeki baskı büyük oranda devam etmiştir. Gazeteciler bazı haklar elde etmişler, ancak yine de bu dönemde tam anlamıyla haklar ve özgürlükler anlamında ciddi bir ilerleme kaydedilememiştir. 1970'li yıllarda görülen iktisadi bunalımlar ve siyaset alanındaki istikrarsızlık basın alanına da yansımıştır. Terör ve şiddet ortamından bütün ülke olduğu gibi gazeteciler de zarar görmüş, basın kuruluşlarına yönelik çeşitli saldırılar gerçekleşmiş ve gazeteci cinayetleri işlenmiştir. Öldürülen gazetecilerden bazıları şunlardır: Politika gazetesi Yazı İşleri Müdürü Ali İhsan Özgür (22 Kasım 1978), Milliyet Genel Yayın Yönetmeni Abdi İpekçi (1 Şubat 1979), Orta Doğu gazetesi Başyazarı İsmail Gerçeköz (4 Nisan 1980), gazeteci-yazar ve TRT Programcısı Ümit Kafatancıoğlu (11 Nisan 1980) (Topuz, 2003:254).

3.1.6. 12 Eylül 1980 Sonrasında Basın (1980-2000)

Ülkede oluşan terör ve saldırı ortamı askeri müdahaleye zemin hazırlamıştır. 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarıyla uygulanmak istenen neoliberal ekonomi politikalarının daha rahat hayata

geçirilmesi için de uygun bir yönetime ihtiyaç duyulmuştur. 12 Eylül 1980 tarihinde Kenan Evren liderliğinde bir askeri darbe gerçekleşmiştir. 12 Eylül rejimi TBMM'yi ve hükümeti feshetmiş, ülkede sıkıyönetim ilan edilmiştir.

Yurt genelinde hak ve özgürlükleri kısıtlayan 12 Eylül darbesiyle diğer bütün alanlarda olduğu gibi basın alanında da büyük dönüşümler yaşanmıştır. Orhan Koloğlu, 1980'den sonraki süreçte basının içeriğindeki belirleyiciliğin siyasi ve sosyal etkenden daha ziyade ekonomik öğelerden kaynaklandığını belirtmektedir (Koloğlu, 2006:141). 12 Eylül rejiminin iktisadi politikaları ise 24 Ocak 1980 Kararları'nın devamıdır. Türkiye'yi yeni dünya düzenine ekleme ve piyasa ekonomisini sürdürme politikaları uygulamaya sokulmuştur. 1982 Anayasası da, 1983 yılında yapılan seçimlerle iş başına gelen Anavatan Partisi iktidarının program ve uygulamaları da hep bu politikalar doğrultusunda gerçekleşmiştir. Aynı zamanda solun önü kesilirken sağ ve siyasal İslam desteklenmiştir.

12 Eylül rejimi basına büyük baskılar uygulamıştır. İlk olarak 19 Eylül 1980'de Sıkıyönetim Komutanlığı'na haberleşmeye sansür koyma yetkisi verilmiştir. 12 Eylül 1980-12 Mart 1984 tarihleri arasında; *Milli Gazete*, *Cumhuriyet*, *Tercüman*, *Günaydın*, *Güneş*, *Milliyet*, *Tan* ve *Hürriyet*'in yayınları çeşitli kereler durdurulmuştur. Bu dönemde gazeteci, yazar, çevirmen ve sanatçılara birçok soruşturma ve dava açılmış, verilen mahkûmiyet kararlarının toplamı 316 yıl, 4 ay ve 20 gün hapis olmuştur. 1950'de kabul edilen Basın Kanunu ise 10 Kasım 1983 tarihinde değiştirilerek ağırlaştırılmış, para cezaları arttırılmış, basın yoluyla işlenen suçlardan ötürü dava açma süresi 3 aydan 6 aya çıkarılmıştır. (Topuz, 2003:258-262).

1983'te iktidara gelen Anavatan Partisi döneminde basına açılan 394 davadan 41'i Başbakan Turgut Özal ve etrafındaki kişilerce açılmıştır. Özal'ın gazetelere açmış olduğu 8 davadan toplam 560 milyon lira tutarında tazminat talep ettiği belirtilmiştir (Kabacalı, 1990:236).

Basın alanında yoğunlaşmalar ve holdingleşme yoğun olarak görülmüştür. 1983 yılından 1993'e kadar olan dönemde öne çıkan gazeteler ise şunlardır: *Sabah*, *Hürriyet*, *Cumhuriyet*, *Milliyet*, *Tercüman*, *Türkiye*, *Zaman*, *Güneş*, *Bizim Gazete*, *Tan*, *Foto Spor*, *Yeni Asır*, *Dünya*, *Bulvar*, *Bugün*, *Meydan*, *Milli Gazete*.

Bu süreçte basının reklam harcamalarına önemli bir bütçe ayırdığı, bunun karşılığında da harcadığından birkaç kat fazlasını gelir olarak sağladığı belirtilmiştir. Liberal ekonomi politikaları çerçevesinde ülkedeki reklam şirketleri, dünyadaki bazı büyük reklam şirketleri ile ortaklık anlaşmaları imzalamıştır. Tüketimi ve kârı arttırmaya yönelik bu yönelim, gazetelerin promosyon kampanyalarına yönelmesini ve "kupon gazeteciliği"ni beraberinde getirmiştir (Koloğlu, 2006:144). Öte yandan Avrupa'da 1980'ler sonrasında, radyo ve televizyon yayıncılığı alanında devletin tekelinin kırılması, özel radyo sayısının artmasıyla birlikte yayıncılık alanında görülen gelişmeler Türkiye'ye de etkide

bulunmuştur (Kasım, 2009:120). 1990'larla birlikte Türkiye'de önce özel televizyonlar ardından özel radyolar yayına başlamıştır. Radyo yayınının televizyona oranla daha az maliyetli olmasından dolayı çok kısa sürede yüzlerce özel radyo kanalı yayına başlamıştır.

Sonuç olarak; 1980'den itibaren başlayan yenileşmenin, 1990'dan itibaren düşünsel ve teknolojik alanda uluslararası çapta değişimlerle birlikte sürdüğü görülmüştür. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla dünyada emperyalist-kapitalist blok egemen olmuş, hem iktisadi hem sosyal hem de kültürel anlamda hegemonyasını inşa sürecini hızlandırmıştır.

Gazete ve dergi gibi yazılı mecradan radyoya (sözlü) ve sonrasında da televizyona (görsel), elektronik ortama dahil olunmuştur. Teknolojinin giderek ilerlemesi, internet ve bilgisayarın yaygınlaşmasıyla birlikte yeni bir evreye ulaşılmıştır. "Dijital çağ" adı verilen bir döneme adım atılmış, yayın teknikleri ilerlemiştir. Bu gelişmelerle birlikte sadece basından, özellikle de yazılı basından söz etmek yetersiz kalmaya başlamıştır. "Medya" kavramının kullanımı da giderek yaygınlaşmıştır. Üç temel erk olan yasama, yürütme ve yargının ardından medya "dördüncü kuvvet" olarak konumlanmış, etkisini ve hareketini arttırmıştır (Koloğlu, 2006:160-161).

3.1.7. 2000-2020 Döneminde Medya

3 Kasım 2002 seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin tek başına iktidar olmasıyla birlikte Türkiye'de yeni bir dönem başlamıştır. Muhafazakâr-demokrat kimlikli iktidar bütün alanlarda olduğu gibi medya alanında da radikal değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmiştir. İktidar partisnin dillendirdiği "Yeni Türkiye" söylemiyle özgürlükçü bir ortamın tesis edileceği belirtilmiştir. Medyanın da bu süreçten olumlu biçimde etkileneceği, siyasi iktidar ile medya arasındaki ilişkilerin demokratik bir ortamda gelişeceği savunulmuştur. 2002 yılından 2020 yılına kadar geçen sürede genel hatları itibariyle, medya alanında siyasal iktidarın zamanla baskısını ve hakimiyetini arttırdığı görülmüştür. Bunun sonucunda da geline aşamada toplumsal alanda ve medyada tektipleşme ve merkezileşme öne çıkan unsurlar olmuştur.

Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarında hem iktisadi hem de politik düzlemde birçok değişiklik meydana gelmiştir. Çalışmanın esas inceleme alanı olan medyayı ve bu alana ilişkin uygulamaları ayrıntılandırmak içinse devam eden bu iktidar dönemini belirli kısımlara ayırma yolu tercih edilmiştir. Nitekim partinin iktidarının ilk dönemi olan 2002-2008 incelendiğinde, başlangıçta Avrupa Birliği üyeliği sürecinin de etkisiyle basına dair önemli değişikliklerin yapıldığı tespit edilmiştir. Bu dönemin önde gelen medya grupları ise Doğan, Uzan, Çukurova, Sabah, Doğuş ve İhlas'tır (Adaklı, 2009:561). Aynı zamanda Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF)'na devredilen medya kuruluşları da zamanla yeni sahiplerine kavuşmuştur. Yeni medya patronları ise Adalet ve Kalkınma Partisi'ne yakın isimler

olmuştur. Böylelikle siyasal iktidarın medya üzerinde mülkiyeti ve kontrolü düzenlemede önemli bir aracı olan TMSF'nin, 2007 yılı itibarıyla iktidarın kendisine yakın bir medya oluşturtmasındaki payı büyük olmuştur. Medya alanındaki değişim ve dönüşümde araç olarak sadece TMSF ile sınırlı kalınmamıştır. Özellikle siyasal İslamcı ve muhafazakâr sermaye çevreleri medya alanında teşvik edilmiş, birçok yeni yayın kuruluşu ortaya çıkmıştır.

2007 seçimleriyle birlikte yeniden tek başına iktidar olan Adalet ve Kalkınma Partisi, kendi medyasını oluşturtmasının yanı sıra devlet kurumu olan TRT'de de etkisini arttırmış, kuruluşun yayın içeriği ve çalışan profili partinin ideolojik politik çizgisi çevresinde değişim göstermiştir. İktidarın ilk döneminde toplumsal muhalefet birçok uygulamaya itiraz etmiş, mitingler ve eylemler gerçekleştirmiş, ana akım medya ve muhalif medya ortaya çıkan bu toplumsal hareketlere destek vermiştir. Bu dönemde özellikle internet haberciliğinin öne çıktığı görülmüştür. Bu alanın düzenlenmesi için ilk olarak 23 Mayıs 2007 tarihinde, *“5651 sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun”* yürürlüğe girmiştir (Adaklı, 2009:561).

2008-2013 yılları arasındaki dönemde ise Adalet ve Kalkınma Partisi, daha köklü ve radikal siyasetlere girişmiştir. Yargı alanında uygulamalar, askerlere yönelik tutuklamalar ve davalar Cumhuriyetçi, ulusalcı çevrenin ve toplumsal muhalefetin etkisizleştirilmesi anlamında adımlar olarak değerlendirilebilmektedir. Medya da bu süreçte değişim ve dönüşümünü sürdürmüş, öte yandan “havuz medyası” kavramı ortaya çıkmıştır. Sözü edilen medya siyasal iktidarı destekleyen bir çizgi izlemiştir. 12 Eylül 2010 yılında yapılan Anayasa Referandumu sonrasında yargı alanında etkin olan Adalet ve Kalkınma Partisi, ilerleyen yıllarda HSYK (Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu)'ye yönelik düzenlemelerle etkisini arttırmıştır. Dönemin dikkat çeken bir diğer özelliği ise medya kuruluşlarının vergi cezaları üzerinden dönüştürülmesidir. 2009 yılında Doğan Grubu'na toplamda beş milyar liralık vergi cezası bu durumun örneklerinden birisi olarak gösterilebilmektedir (Ayan, 2019:156). Gelişmeler özellikle ana akım medyanın yavaş yavaş daralmasını ve medya kuruluşlarının siyasal iktidar yanlısı sermaye gruplarına devredilmesini beraberinde getirmiştir.

Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarının 2013 yılında bir ölçüde hegemonya krizine girdiği görülmüştür. Sosyal yaşama ilişkin kısıtlamaların getirildiği ve baskının arttığı bu dönemde ilk olarak Gezi Parkı eylemleri görülmüştür. Ardından 17-25 Aralık vakası yaşanmıştır. 7 Haziran 2015 seçimlerinde ilk kez geri plâna düşen Adalet ve Kalkınma Partisi, 1 Kasım 2015'de tekrarlanan seçimlerden sonra ise iktidarını sürdürmüştür.

2013 sonrasında medya incelendiğinde ilk göze çarpan Doğan Grubu'nun siyasal iktidar tarafından aşama aşama düzenlenmesiyle yürüyen sürecin, 2018 yılında grubun Demirören Holding'e

devredilmesiyle son bulmasıdır. Uzan ve Çukurova Grubu'nun medya alanından çekilmesiyle başlayan süreç Doğan Grubu ile devam etmiştir. Bu grupların boşalttığı alan ise Albayrak, Çalık ve Kalyon grupları tarafından doldurulmuştur. Bunların yanı sıra, tarafgir olmayan ve daha çok ılımlı bir tutum izleyen, yayın dilinde iktidar karşıtlığı yapmayan Doğuş ve Ciner gibi gruplar da zaman içerisinde iktidar yanlısı bir çizgiye evrilmişlerdir.

Medyaya yönelik baskı ortamının artarak devam ettiği süreçte sosyal medya ve alternatif medya ön plâna çıkmıştır. Medyadaki tekelleşmeyle birlikte, ekonomik ve siyasal güç dengelerine tabi yaklaşım, bağımsız ve objektif yayıncılığın ilkelerine zarar vermiştir (Özdemir, 2016:252). Dijital teknolojinin sağladığı koşullar aracılığıyla düşük bir bütçeyle ve daha hızlı bir şekilde bütün dünyaya ulaşabilen alternatif medya kuruluşlarının ve sosyal medya platformlarının etkisini giderek arttırdığı gözlenmiştir.

Sonuç olarak, iktidara geliş sürecinde özgürlüklerin savunucusu olduğunu belirten Adalet ve Kalkınma Partisi, iktidarının ilk döneminde (2003-2008) Avrupa Birliği (AB) üyelik sürecinin de etkisiyle bu tutumunu sürdürmüştür. “Askeri Vesayet”i sonlandıracağını öne sürerek birçok kuruma yönelik sert uygulamalarda bulunduğu gözlenen iktidar partisi, hegemonyasını inşa etmek ve sürdürmek için medyayı dizayn etme yoluna gitmiştir. Ana akım medya etkisizleştirilmiş, kuruluşlar siyasal iktidara yakın sermaye gruplarına devredilmiştir. Öte yandan sözü edilen Siyasal İslamcı-muhafazakâr sermaye gruplarının da bu alana girmesiyle birlikte büyük bir çoğunluğu iktidar yanlısı bir yayın çizgisi izleyen yeni bir medya oluşturulmuştur. Basın özgürlüğü anlamında oldukça gerileyen Türkiye’de, medyadaki değişim ve dönüşümle tektipleşen ve merkezileşen yayıncılığa karşı alternatif mecralar ve kuruluşlar ön plâna çıkmaya başlamıştır. Bu mecralara örnek olarak; *T24*, *Bianet*, *Diken*, *Odatv*, *Gerçek Gündem*, *Halk TV*, *Karar*, *Vagus*, *Gazete Duvar* sayılabilir.

3.2. Türkiye’de Muhafazakâr Basın

Türkiye’de sağ-muhafazakâr, siyasal İslamcı cenah Osmanlı İmparatorluğu’nda İkinci Meşrutiyet sonrası dönemde yayın çıkarmaya başlamıştır (Duman, 1995:127). 1908 Devrimi’nin ardından oluşan basın özgürlüğü ortamının bu tabloda büyük etkisi vardır. Bu kesimin yayın organlarına “muhafazakâr basın”ın yanı sıra zaman zaman “İslamcı basın”, “dini basın”, “İslami basın” da denilmektedir. Çalışmamızda, hem evrensel hem de objektif olmaya verilen önem nedeniyle “muhafazakâr basın” ve “muhafazakâr medya” denilecektir.

İslamcı-muhafazakâr kesimin İkinci Meşrutiyet sonrası çıkardığı ilk dergi Ağustos 1908’de Eşref Edip Fergan tarafından yayına başlayan ve başyazarlığını Mehmet Akif Ersoy’un yaptığı “Sırat-ı Müstakim”dir. 1 Mart 1912’de 183. sayıdan itibaren “Sebilürreşâd” adıyla yayımlanan dergi, İslamcılık çizgisinde bir yayın yapmıştır. Yazarları arasında; Ömer Rıza Doğrul, Said Halim Paşa, Elmalılı Hamdi Yazır, Ahmed Cevdet, Eşref Edip, Hasan Hikmet, Ali Ekrem Bolayır gibi isimler yer almıştır. Dergi, Cumhuriyet devrimlerine muhalefetinden dolayı 1925’te Takrir-i Sükûn Kanunu’yla kapatılmıştır. 1948 yılında yeniden yayına başlayan dergi, 1966’da yayınına son vermiştir.

İkinci Meşrutiyet döneminde ayrıca; *Beyan’ül Hak*, *Saday-ı Hak*, *İslam Mecmuası*, *Muhibban*, *Tearüf-i Müslimin*, *Hikmet* gibi dergiler ile Menemen’deki şeriatçı ayaklanmada etkin rol alan *Volkan* gazetesi çıkarılmıştır.⁷ Sonrasında yine çeşitli dergiler ve gazeteler yayımlanmaya başlanmış, yakın dönemde ise radyo ve televizyon kanalları ile internet siteleri buna eklenmiş, bütün itibariyle muhafazakâr bir medya yapısı süregelmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna giden süreçte ve kuruluş sonrasında devrimci Cumhuriyetçilik-modernizm ile muhafazakâr düşünce arasındaki fikri anlamda da, basın-yayın alanında görülmüştür.

Çalışmanın bu bölümünde, dönemler itibariyle muhafazakâr basının gelişimi ve öne çıkan yayınları hakkında bilgi verilecektir. Son kısımda ise özellikle 2000 sonrası muhafazakâr sermayenin dönüşümü ile birlikte buna koşut olarak muhafazakâr medyanın değişim ve dönüşümleri incelenecektir.

3.2.1. 1923-1950 Döneminde Muhafazakâr Basın

Cumhuriyet’in kuruluşu ve ardından gelen devrimlerle birlikte genç ve devrimci Türkiye Cumhuriyeti hızla inşa edilmeye başlanmıştır. Aydınlanma ve modernleşme çabaları bütün hızıyla devam ederken, Şeyh Said isyanı baş göstermiş, gerici isyan bastırılmıştır. Çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ile Cumhuriyet’e yönelik hareketlere karşı önlemler noktasında sert tedbirler alınmıştır. Bu dönemde İslamcı çevrenin özellikle de yayın anlamında uzun bir süre etkin olamadığı gözlenmiştir.

Dönemin öne çıkan yayınları arasında ilk olarak “Dergâh” dergisi bulunmaktadır. İslamcılıktan ziyade muhafazakâr bir yayın olan “Dergâh”, Yahya Kemal Beyatlı öncülüğünde İstanbul’da bir grup aydın tarafından yayımlanmıştır. Bu aydınların Cağaloğlu’ndaki İkbâl Kırathanesi’ndeki

⁷ İslamcı Dergiler Projesi. Vahdettin Işık’ın danışmanlığını yaptığı bu projenin internet sitesinde; “1908-2010 yılları arasında yayımlanmış İslamcı dergileri gün yüzüne çıkarma ve inceleme hedefiyle 2013 yılında İlmi Etüdler Derneği bünyesinde” faaliyetlerine başladığı belirtilmektedir <https://idp.org.tr/hakkinda> (Erişim tarihi: 15.09.2021).

buluşmalarından esinlenerek derginin “Dergâh” adını aldığı belirtilmiştir (Çınar, 2013:63). Yazarları arasında; Falih Rıfkı Atay, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Ahmet Haşim, Mustafa Şekip Tunç, Mustafa Nihat Özön bulunmaktadır. Dergi, siyasal ve fikri konumlanışı itibariyle Milli Mücadele’yi desteklemiş ve Ziya Gökalp’in pozitivizmine karşı olmuştur (Çınar, 2013:65). Bu dergi çevresindeki aydınlar, özellikle Henri Bergson’un maneviyatçı felsefi görüşlerini kendilerine yakın görmüşlerdir. Benzer fikri duruş Türk muhafazakârlığının simge isimlerinden Nurettin Topçu’da da görülmektedir. Topçu, 1 Şubat 1939’da “Hareket” isimli bir dergi çıkarmaya başlamıştır. Dergi, din, milliyetçilik, toplumsal düzen ve devrim gibi konuları ele almış, metafizik ve idealizm gibi felsefi kavramları tartışmıştır.

1940 yılında ise Eşref Edip Fergan, “İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası”nı yayınlamaya başlamıştır. 17 Eylül 1943 tarihinde ise İslamcı-muhafazakâr çevrenin önemli kalemlerinden Necip Fazıl Kısakürek’in “Büyük Doğu” dergisi çıkmaya başlamıştır. Bu ad aynı zamanda Kısakürek’in “Büyük Doğu Hareketi” düşüncesinin de adıdır. “Siyasi-Edebi Haftalık Mecmua” *Büyük Doğu*’nun sloganı ise “Fikir-Sanat-Hadise-İş”tir. 5 Haziran 1978 tarihine kadar aralıklarla yayınına devam eden dergi, 35 yıllık süreçte toplam 512 sayı yayımlanmıştır. Radikal İslamcı, muhafazakâr çizgide yayın yapan ve dini, politik ve felsefi konulara ağırlık veren *Büyük Doğu*’nun en belirgin özelliği ise anti-komünist propaganda yürütmesidir. Derginin yazarları arasında; Salih Murad Uzdilek, Peyami Safa, Nurettin Topçu, Nihal Atsız, Cemil Meriç, Mehmet Şevket Eygi, Sezai Karakoç, Sabahattin Zaim gibi isimler yer almıştır. Dergi, Necip Fazıl Kısakürek’in radikal görüşlerinin ateşli bir propaganda aracı olmasının yanı sıra, kendisinden sonraki dönemde de İslamcı, muhafazakâr-sağ kadroları hatta İBDA-C benzeri terör örgütlerini bile etkilemiştir. Türkiye’de 12 Eylül 1980 darbesi sonrasında yönetim eliyle yaygınlaştırılan Türk-İslam Sentezi de *Büyük Doğu* dergisinin fikir ve söylem zemininden hareket etmiştir denilebilir.

Çok partili yaşama geçiş ve ardından Demokrat Parti’nin kuruluşuyla birlikte İslamcı-muhafazakâr cemahta bir hareketlilik görülmüştür. Demokrat Parti kendi gazetesi olan “Zafer”i 1949 yılı başından itibaren çıkarmaya başlamıştır. “Zafer Demokrasininindir” sloganı ile yayın başlayan gazetenin Yazı İşleri Müdürlüğünü Mümtaz Faik Fenik yapmıştır. Parti kurucularından Mehmet Fuad Köprülü, Samet Ağaoğlu, Rıfkı Salim Burçak ve Burhan Belge gibi birçok isim gazetenin kadrosunda yer almıştır (Oral, 1970:154-155). 6 ile 8 sayfa arası çıkan gazete, hafta sonları, yılbaşı ve bayramlarda çeşitli ilaveler yayınlamıştır.

Şemseddin Yeşil’in “Hakikat Yolu” 1947 yılında yayın hayatına başlamış, yine aynı yıl yayına başlayan ve 1956’ya kadar 310 sayı yayımlanan “Hakka Doğru” dergisi çıkmıştır. 20 Nisan 1947’de ise Osman Yüksel Serdengeçti tarafından çıkarılmaya başlanan “Serdengeçti” dergisi dönemin öne çıkan yayınlarından olmuştur (Duman, 1997:80) Derginin sloganları; “Allaha, Millete, Vatana Koşanların Dergisi” ve “Hakka Tapar Hakkı Tutar”dır. 1947 ve 1962 yılları arasında 33 sayı yayınlanan dergide

çoğunlukla Osman Yüksel Serdengeçti'nin kendi, müstear isimle ve imzasız yazıları bulunmaktadır. Nurettin Topçu, Ali Fuat Başgil, Necip Fazıl Kısakürek, Peyami Safa ve Eşref Edip Fergan'ın da dergide yazıları yayınlanmıştır. Din ve milliyetçilik temelinde bir yayın çizgisi yürüten derginin, özellikle CHP'ye karşı sert bir muhalefet yürüttüğü görülmüştür.

Dönemin öne çıkan Siyasal İslamcı-muhafazakâr dergilerinden “Selamet” 1947’de Mehmet Akif Ersoy’un damadı Ömer Rıza Doğrul tarafından çıkarılmış ve 1949 yılına dek toplam 104 sayı yayınlanmıştır. Doğrul’un imtiyaz sahibi ve başyazar olduğu aylık dergide ağırlıklı olarak dini, ilmi tartışmalar, ahlaki ve felsefi konular işlenmiştir. Geleneksel çizginin muhafaza edilmesini savunan dergi, halk arasında yaşanmakta olan dinin korunmasının yanı sıra tarikatlaşmayı savunmuştur.

Said Nursi talebelerinden Abdurrahman Zapsu 1947 yılında “Ehli Sünnet” isimli bir dergi çıkarmaya başlamıştır. İmtiyaz sahipliğini ve başyazarlığını Zapsu’nun yaptığı dergi 1953’e kadar toplam 140 sayı yayımlanmıştır.

1948 yılında yayına başlayan “Doğru Yol” dergisi özellikle de gençlik için dini eğitimler vermeyi hedeflemiştir. 1925’te Şeyh Said İsyanı sonrasında çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ile kapatılan “Sebilürreşâd” dergisi Eşref Edip Fergan tarafından yeniden yayımlanmaya başlamıştır. 1948-1966 yılları arasında toplam 362 sayı yayınlanan dergide; Ali Fuat Başgil, Ahmet Hamdi Akseki, Cevat Rifat Atilhan, Hasan Basri Çantay, Ömer Nasuhi Bilmen, Yusuf Ziya Çağlı, Kamil Miras, Ömer Rıza Doğrul, Tahir Harimi Balcıoğlu, Kemal Kuşçu, Mehmet Raif Ogan gibi isimlerin yazıları yer almıştır. Mehmet Lütfullah Baydoğan’ın başyazarlığında temel dini eğitim içerikli “*Müslüman Sesi*” dergisi 1948’de, “Yeşil Nur” ise 1949’da yayına başlamıştır (İslamcı Dergiler Projesi, 2021).

Teknolojinin geliştiği ve dijitalleşmenin basın alanında etkin olduğu yakın döneme kadar dergicilik, Türkiye’de fikir ve siyaset alanında çok büyük bir işleve sahip olmuştur. Dergiler, özellikle ideoloji ve siyaset üretme ve yayma anlamında önemli bir yer teşkil etmiştir. Çoğu zaman aydınların bir araya geldiği, felsefi ve kuramsal konular hakkında düşünüp tartıştığı mecralar olmuştur. Dergiler deyim yerindeyse “düşünce okulu” benzeri bir görev de yapmıştır.

1923-1950 döneminde muhafazakâr-İslamcı çevrenin fikri, siyasi ve kültürel mücadelesini dar da olsa dergiler üzerinden sürdürdüğü görülmektedir. Bu süreçte muhafazakâr-İslamcı dergiler, genellikle dini bilgiler ve eğitimler vermelerinin yanı sıra tek parti iktidarına ve onun yürüttüğü devrimlere sert bir şekilde muhalefet etmişlerdir.

3.2.2. 1950-1960 Döneminde Muhafazakâr Basın

1950 yılında yapılan seçimlerle Cumhuriyet Halk Partisi'nin 27 yıllık tek parti iktidarı sona ermiştir. Muhafazakâr-sağ eğilimli ve İslami motifleri yoğun bir biçimde kullanan Demokrat Parti'nin iktidara gelişiyle birlikte, İslamcı-muhafazakâr gruplar ve tarikatlar etkin bir hale gelmiştir. Şerif Mardin, bu süreçte dini siyasetlerin liberalleştirilmesi sonucunda tarikat olarak adlandırılan dini grupların yeniden sahneye çıktıklarını ifade etmiştir (Mardin, 2012:100). Dolayısıyla bu çevrenin yayınlarının sayısı da aynı doğrultuda artmış ve yaygınlaşmıştır.

Demokrat Parti iktidarıyla birlikte oluşan serbestlik ortamında muhafazakâr-İslamcı yayınlar birbiri ardına çıkmaya başlamıştır. Bunlardan ilki Nurcuların 1 Eylül 1950'de yayına başlayan "Hür Adam" adlı gazetesidir. İmtiyaz sahipliğini Sinan Omur'un yaptığı ve haftada iki kez yayımlanan gazetede, Risale-i Nur külliyyatı tefrikalar halinde verilmiştir. Ağırlıklı olarak tek parti dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi'ne muhalif yazılar yer almıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: "Evet, İsmet Efendi! Hakkınız Var", "Hele Bak! Şu Kasım Gülek Efendiye, Nasıl Hayret Ediyormuş?" (Hür Adam, 1950). 138 sayı çıkan dergi 27 Mayıs 1960 sonrasında kapatılmıştır.

Bu süreçte bir de çocuk dergisi yayına başlamıştır. 1951 yılında Çocuk Yayınları Kolektif Şirketi tarafından çocuklara dini bilgiler vermek ve Osmanlı tarihini öğretmek amacıyla "Müslüman Çocuk" isimli bir dergi çıkarılmaya başlanmıştır. İslamcı kesim siyasal iktidarın desteğiyle giderek kuvvet kazanmıştır. Geniş bir kadroyla 1956'da "İslam Mecmuası" isimli bir dergi yayına başlamıştır (İslam Mecmuası, 1956). Aylık olarak yayımlanan dergi, 1976 yılı sonuna kadar çeşitli yayın periyodlarıyla toplam 108 sayı çıkmıştır. Kemaleddin Şenocak'ın imtiyaz sahibi, sırasıyla Salih Özcan, Salih Doyuk ve Cihad Şenocak'ın yazı işleri müdürlüğü yaptığı dergide; İslam medeniyeti ve tarihine, Kur'an ayetlerine ve Türk tarihine ve kültürüne dair yazılar yer almıştır. Derginin yazarları arasında Diyanet İşleri'nde yer almış çeşitli isimler de bulunmaktadır. Süleyman Ateş, Lütfi Doğan, İsmail Cerrahoğlu, Hasan Basri Çantay ve Asım Köksal dergide yazıları yer almış isimlerdendir. Yine, M. Raif Ongan tarafından 1957'de siyasal yanı ağır basan "Hakkaniyet" isimli bir dergi çıkarılmıştır (Hakkaniyet, 1957). Haftalık olarak yayınlanan ve "Fikir'de İstiklal, 'Hürriyet'te İtidal ve İstikrar, 'Siyaset'te Milliyet" sloganına sahip dergi, 1959 yılına kadar toplam 80 sayı çıkmıştır. Dergide, Türkiye ve Ortadoğu gündeminin yanı sıra dini bilgiler de yer almıştır.

1958 yılında Salih Özcan ve İsmail Kazdal yönetiminde "Hilal" dergisi yayına başlamıştır. *Hilal* dergisi yoğun bir biçimde çeviri çalışmalarında bulunmuş, Seyyid Kutup, Hasan el-Benna, Mevdudi, Yusuf el-Kardavi, Said Havva gibi birçok isimden çeviriler dergide yer almıştır. Dergide aynı zamanda

Seyyid Kutup ve Cezayir'deki Bağımsızlık Mücadelesi için özel sayılar yayımlanmıştır (<https://katalog.idp.org.tr/dergiler/77/hilal>).

1950'li yılların öne çıkan diğer İslamcı-muhafazakâr dergileri ise şunlardır: “Büyük Dava”, “Hakka Doğru”, “Vazife”, “İslam Dünyası”, “Selamet”, “Hakyol”, “Doğan Güneş”, “Serdengeçti”, “İslam” ve “Yeşil Nur” (Kitap Haber, 2013). Adı geçen dergiler arasında “İslam” diğer dergilerden farklı olarak, İslami kaynaklı politikayı daha açık bir biçimde yürütmüştür. Dergi aynı kulvarda yer alan kimi dergilerin yapmaya çalıştığı, diğer Müslüman ülkeler ve buradaki İslamcı yapılarla bağlantı kurma hususunu daha sistemli bir şekilde sürdürmüştür. Derginin amacı ise şöyle ifade edilmiştir:

“Gayemiz, İslam dininin esaslarını yaymak ve müdafaa etmektir. Binaenaleyh İslami esaslara aykırı muzır fikirleri ihtiva eden yazılara mecmuamızda yer verilemez” (Subaşı, 2005:227).

3.2.3. 1960-1971 Döneminde Muhafazakâr Basın

27 Mayıs 1960'daki askeri müdahaleyle birlikte İslamcı-muhafazakâr çevreler bir süre sessizliğe bürünmüştür. Muhafazakâr basının da buna paralel olarak bu dönemde suskun olduğu gözlenmiştir. Tarikat çevreleri arasında Nurcular ise diğer tarikatların ve muhafazakâr-İslamcı çevrelerin aksine çeşitli yayınlar çıkarmıştır. 1962'de “Şule”, 1963'te “İrşat”, “Bediülbeyan” ve “İhlas”, 1964 yılında İzmir'de “Zülfikâr” isimli bir dergi çıkaran Nurcular, bu derginin toplatılması üzerine “Uhuvvet” adıyla yayın faaliyetini sürdürmüşlerdir. Yine 1964'te Erzurum'da “Hareket”, Trabzon'da “Vahdet” isimli dergiler çıkarılmıştır (Yeni Asya, 2015). 1965'te ise “İttihad” isminde aylık bir dergiyi yayımlamaya başlayan ve bu dergi etrafında örgütlenme faaliyeti yürüten Nurcular; çıkarmış oldukları dergilerden sağladıkları tecrübe ve kadro potansiyeliyle önemli bir yayıncılık birikimi sağlamışlardır (Haksöz Haber, 2014).

1961 Anayasası'nın getirdiği görece özgürlük ortamı ile birlikte Türkiye'de yayın faaliyetleri hız kazanmıştır. İktidara gelen Adalet Partisi “Adalet” isimli bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Konya'da İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti tarafından Mart 1961'de “İslam'ın İlk Emri Oku” adlı bir dergi çıkarılmaya başlanmıştır. Mustafa Pektut'un imtiyaz sahibi, Halit Güler'in yazı işleri müdürü olduğu ve 1979 yılı Ekim ayına dek aylık olarak çıkan dergi, toplam 209 sayı yayımlanmıştır. Sonraki yıllarda, ilahiyat alanında ve Diyanet çevresinde söz sahibi olmuş çok sayıda ismin “Oku” dergisinin bünyesinde yer aldığı gözlenmiştir. Türkiye'de dine dair meseleleri ele alan dergide, Endonezya, Pakistan gibi çeşitli İslam ülkelerinden yazılara da rastlanmıştır. Dergide; Hayrettin Karaman, Ahmet Suphi Fırat, Halit Güler, Ahmet Gürtaş, Mehmet Şeker, Ali Ulvi Kurucu, Kadir

Mısıroğlu gibi isimlerin yazıları yayınlanmıştır (<https://katalog.idp.org.tr/dergiler/92/islam-in-ilk-emri-oku>).

Mehmet Akif Ersoy'un damadı Rıza Doğrul tarafından ilk olarak 1947-1949 yılları arasında toplam 104 sayı yayımlanan "Selamet", 1962'de yeniden çıkmaya başlamış ve yayını 1979'a kadar devam ettirmiştir. Kendisini "Aylık manevi değerler ve milli kültür dergisi" olarak tanımlayan derginin yazarları arasında; Ahmet Hamdi Akseki, Süheyl Ünver, Ahmet Himmet Berki, Asım Köksal, Celal Saraç gibi isimler yer almıştır. İslami şahsiyetler, tefsir, ilmi-dini araştırmalar, fıkri ve felsefi yazılar dergide öne çıkan bölümlerdendir (Selamet, 1962).

Bu dönemin bir başka yayını ise Mahir İz yönetiminde çıkarılan haftalık "Yeni İstiklal" dergisidir. Türkiye'de muhafazakârlığın önde gelen isimlerinden Ali Fuat Başgil'in desteklediği derginin başyazarları sırasıyla; Mahir İz, Necip Fazıl Kısakürek, Sezai Karakoç, Osman Yüksel ve Nevzat Yalçıntaş'tır. Derginin yayın yönetmeni ve sahibi olan Mahir İz, bu görevlerini bir süre sonra Mehmet Şevket Eygi'ye bırakmıştır. Derginin yayını 1967'de sona ermiştir. Mehmet Şevket Eygi bu tarihten itibaren "Bugün" gazetesini çıkarmaya başlanmıştır. Eygi, gazetede yoğun bir şekilde komünizm karşıtı propaganda yürütmüştür. Yazı dili oldukça radikal olan Eygi, "Müslüman Endonezya komünistleri nasıl temizledi?" başlıklı yazısında Endonezya örneğinden hareketle Türkiye'deki komünistleri dikkatli olmaları konusunda uyarılmış, hatta kelimenin tam anlamıyla tehdit etmiştir (Taşkın, 2009:205). Eygi, aynı zamanda 1969 yılında Amerikan 6. Filosu'nu protesto eden solcu gençlerin yürüyüşünü hedef alan yazılar yazmıştır. Sağ görüşlü bir grup, gençlerin eylemine saldırıda bulunmuş ve olaylar sonucu iki genç öldürülmüştür. Eygi'nin bahsi geçen yazıları nedeniyle olayların tırmandığı şeklinde iddialar bulunmaktadır.

1963 yılında İstanbul İmam-Hatip Okulları Mezunları Cemiyeti tarafından "Tohum" isimli bir dergi çıkarılmaya başlanmıştır (Tohum,1963). Ali Ayaroğlu'nun ilk imtiyaz sahibi ve Ahmed Semiz'in yazı işleri müdürü olduğu dergi aylık olarak 1979 yılına kadar toplam 117 sayı yayımlanmıştır. "Fikre, Sanata, Ruha" sloganını kullanan ve dini konuların yer aldığı dergi, ağırlıklı olarak İmam Hatip Okulları'nı olumlama ve propagandasını yürütme yönünde bir yayın politikası izlemiştir.

1960'ların en etkili yayın organlarından birisi de Sezai Karakoç'un "Diriliş" dergisidir. 1960 yılında Ankara'da yayına başlayan dergi, 1992'ye kadar çeşitli aralıklar birlikte toplam 396 sayı yayımlanmıştır (Diriliş, 1960). Modernleşme sürecine eleştiriler getiren ve Türkiye'deki sorunların İslam medeniyetinden kopuş yüzünden oluştuğunu savunan dergide, sosyal bunalımların çözümü İslami referanslarda aranmıştır. Sezai Karakoç'un kimliği nedeniyle edebi yanının tasavvuf kadar ağır bastığı görülen dergide; Karakoç'un yanı sıra Mehmet Şevket Eygi, Erol Güngör, Nevzat Yalçıntaş, Nuri Pakdil, Kadir Mısıroğlu, Abdullah Hacıtahtiroğlu, Rasim Özdenören, Cahit Zarifoğlu, Cahit Koytak, Ebubekir Eroğlu, Erdem Bayazıt, İsmail Kılıçoğlu, Alaeddin Özdenören, İsmet Özel gibi birçok ismin

yazıları ve şiirleri yer bulmuştur. Derginin adı olan ve Sezai Karakoç’la birlikte anılan, yıllar sonra kurduğu partilere de isim olan “Diriliş” fikri, geçmişten bu yana İslamcı-muhafazakâr aydınların İslam’ın ilk kaynaklarına dönme ve bu inancı tekrar şahlandırma hayalini ve amacını göstermektedir. Karakoç, İslam uygarlığının güçsüz düşürüldüğünü, ancak buna rağmen asla ölmeyecek yegâne bir uygarlık olduğunu belirtmiştir (Lekesiz, 2011:967).

Kasım 1969’da yayına başlayan “Seher Vakti” dergisi Şule Yüksel Şenler tarafından çıkarılmıştır. Derginin başyazarı olan Şenler, Türkiye’de İslamcı-muhafazakâr kesimin önemli aktivistlerindendir. Logosunun altında “İmanlı Türk Gençliğinin Sesi” sloganı yer alan ve aylık periyodla yayınlanan dergide, dini bilgilere yer verilerek, imam hatip okulları övgüsüne, genç neslin İslam medeniyeti ve kuralları doğrultusunda yetiştirilmesine ve özellikle de kadınların örtünmesine ağırlık verilmiştir. Şule Yüksel Şenler, tesettür konusunun Türkiye’de adeta bayraktarlığını yapmış bir isimdir. Derginin 15 Mart 1970 tarihli 5. sayısı “Açtığımız İslami Örtünme Çığırını Avrupa’da da Meyvesini Verdi” kapağıyla yayımlanmıştır. Kapakta yabancı dergilerden alınmış tesettürlü kadınların fotoğrafları yer almıştır. Yine kapağında tesettürlü bir kadın fotoğrafıyla yayınlanan 10. sayıda “Biz Modaya Değil, Moda Bize Tabi Olmalı” sloganı bulunmaktadır (Seher Vakti, 1970). Derginin arka kapağında ise modernizme yönelik eleştiri kapsamında yüzü garip bir şekilde boyanmış, makyaj yapan bir kadının fotoğrafı yer almıştır. Şule Yüksel Şenler’in bir yazısından dolayı 28 Haziran 1971’de hapse girmesi nedeniyle derginin 22. ve son sayısı 1 Temmuz 1971’de yayımlanmıştır. Derginin kapağında Yüksel’in tesettürlü bir fotoğrafı ve “Şule Yüksel Hapse Girdi” yazısı bulunmaktadır. Şenler’in sonraki yıllarda da birçok muhafazakâr-İslamcı yayında yazıları yer almış, kitaplar ve konferanslar yoluyla faaliyetlerini sürdürmüştür.

Bu dönemde sağ muhafazakâr-İslamcı yapılanmalar arasında öne çıkan Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) “Milli Gençlik” adlı bir dergiyi 1963 yılında yayımlamaya başlamıştır. Derginin imtiyaz sahibi Abid Özmen’dir (Milli Gençlik, 1963). 1960’ların sonuna kadar İslamcı, milliyetçi, sağ görüşlü üniversite gençliğine yönelik yayın yapmıştır. MTTB’nin başına İsmail Kahraman’ın geçmesiyle birlikte örgüt içerisindeki sağ ve milliyetçi kesimler ayrılmış, derginin yayın çizgisi de 1970’lerde özellikle İslamcı gençliğe seslenen bir hâle dönüşmüştür. Bu değişiklikte birlikte dergi “Kaynağımız Kur’an’dır” sloganını kullanmaya başlamış ve ümmetçi bir çizgi izlemiştir (İslamcı Dergiler Projesi, 2021). Dergide yazıları ve şiirleri yer alan isimlerden bazıları; Yüksel Çengel, Sabri Karayel, Turgut Er, Güner Artamlı, Ömer Lütfi Mete, Sezai Aslan, Adil Özmen, Adil Doğru, Sami Mengüçoğlu, Ahmet Memduhoğlu’dur. Dergide aynı zamanda Necip Fazıl Kısakürek’in yazıları ve kendisiyle yapılan röportaj da yer almıştır (Milli Gençlik, 1974). 1979 yılına kadar düzensiz periyodlarla yayınlanmıştır.

MTTB, Türk siyasi yaşamında muhafazakâr sağ-İslamcı kesimden devlet yönetiminde önemli noktalara gelmiş çok sayıda ismi kazandırmıştır. Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül, İsmail Müftüoğlu, Bülent Arınç, Beşir Atalay, Necati Çetinkaya, Yaşar Karayel bu isimlerden bazılarıdır.

MTTB'nin haricinde, etkili olan bir diğer grup ise Yeniden Milli Mücadele Hareketi (YMM)'dir. Özellikle ideolojik anlamda gençlerin örgütlenip, yetiştirildiği bir çevre olan YMM, Türk siyaseti başta olmak üzere entelektüel camiaya da çok sayıda isim yetiştirmiştir. YMM için bir anlamda sağ muhafazakâr-İslamcı çevrenin “kadro yetiştirme okulu” da denilebilir. Ömer Ziya Belviranlı'nın sahibi olduğu, Yazı İşleri müdürü ve başyazarlığını Aykut Edibali'nin yaptığı “Yeniden Milli Mücadele” dergisinin ilk sayısı 3 Şubat 1970 tarihinde “Milletim Uyan” kapağıyla yayımlanmıştır. Haftalık olarak çıkan ve kendisini “Milletin İman, Ahlak, Kültür, Tarih ve Menfaatine Bağlı Haftalık Siyasi Milli Dava Mecmuası” olarak nitelendiren dergi, 18 Mart 1980 tarihine kadar toplam 528 sayı yayımlanmıştır. En belirgin özelliği radikal bir komünizm karşıtlığı olan dergi, amacını “millet ideolojisini” tesis etmek olarak belirtmiştir. Burada “millet” kavramından daha ziyade “ümme” işaret edilmektedir. Dergi, YMM hareketinin düşünsel ve politik kimliğini vurgulayan “İnkılap İlmi” ile hareketin yöntem ve stratejilerini ortaya koyan “Yeniden Milli Mücadele'nin Stratejisi” başlıklı yazılar yoluyla amaçlarını kamuoyuna açıklamıştır. Dergi ve hareketin öne çıkan isimleri arasında; Aykut Edibali, Cemil Çiçek, Ali Müfit Görtuna, Hüseyin Gülerce, Atilla Yayla, Melih Gökçek, Ahmet Taşgetiren, Mustafa Erdoğan, Necmettin Erişen, İrfan Küçükköy yer almaktadır. Adı anılan bu isimler daha sonra Türk siyasi hayatında ve yayın alanında çeşitli mevkilerde yer almışlardır. Derginin amblemi kırmızı zeminden oluşan bir daire içerisinde yer alan yıldız, yumruk ve Kur'an'dan oluşmaktadır. Kendisine aynı zamanda “Milli Mücadele Birliği” adı veren YMM'ciler üniversitelerde sol görüşlü öğrencilere karşı sağcı-İslamcı öğrencileri mücadele etmeye çağıran yayınlar da yapmıştır (Yeniden Milli Mücadele, 1970). Dergide aynı zamanda, yükselen işçi hareketinin sendikal örgütlenmesi olan sol yapıdaki DİSK ve ilerici öğretmenlerin örgütü TÖS (Türkiye Öğretmenler Sendikası) karşıtı yazılar yer almıştır. Ümmetçi, milliyetçi çizgide ve anti-komünist sloganların yer aldığı kapaklar ve yazılarla yayını sürdürülen YMM dergisi, çeşitli mitingler de tertiplemiştir. Derginin bazı kapaklarında ve söylemlerinde; “İçimizdeki Beyinsizler”, “Eşkıya”, “Kızılıların İhtilal Planı”, “Kızıl Çeteciler”, “Kızıl Anarşi”, “Kızıl Terör”, “Kızıl İhtilal Karargâhı”, “Kızıl Paçavra Hayranları”, “Rus Emperyalizmi”, “Masonlar”, “Yahudi Lobisi”, “Komünizm Canavarı”, “Yahudi Simsarlığı” gibi nefret söylemi ve ötekileştirici sayılabilecek çeşitli ifadeler kullanılmıştır. Yeniden Milli Mücadele Hareketi'nin YMM dergisi dışında bir diğer yayın organı ise “Pınar” dergisidir. 1960 yılında Çapa Yüksek Öğretmen Okulu Talebe Derneği tarafından yayımlanmaya başlanan dergi, 1972 yılından itibaren Yeniden Milli Mücadele'nin yayın organlarından biri olmuştur. Bu tarihten itibaren derginin yayın politikası “Millî idealizm” ve “Millî realizm” ekseninde sürmüştür. Dergi ilk yayına başladığı 1960'dan 1980'e kadar

toplam 115 sayı çıkmıştır. Ahmet Taşgetiren, Mehmet Akif Ak, Ahmet Efe, Veli Şirin, Recep Kırış, Mehmet Taşdiken, Mehmet Ali Taşçı ve Cevat Özkaya gibi isimler yazarları arasındadır.

Önceki yıllarda birçok dergi yayınlayan ve yayıncılık konusunda önemli bir kadro ve tecrübe edinen Nurcular için 21 Şubat 1970 tarihinde günlük olarak yayınlamaya başladıkları “Yeni Asya” gazetesi adeta bir dönüm noktası olmuştur. Zübeyir Gündüzalp ve Mehmet Kutlular’ın kurucusu olduğu gazetenin logosunun yanında “Asya’nın bahtının miftahı meşveret ve şuradır” sloganı yer almıştır. Mustafa Polat imzasıyla yayınlanan “Neden Yeni Asya?” başlıklı yazıda “*Cumhuriyet’in beşiği (Asr-ı Saadet), demokrasinin beşiği de Asya’dır. İslâm demokrasisinin en muhteşem, en heybetli, en âdil, en faziletli idaresine Asya sahne olmuş, Asya’nın evlâdı olan Türk milleti de bu kıt’a üzerinde İslâm olmuş, bu kıt’a üzerinde İslâm’ın bayraktarlığını yapmıştır*” sözleriyle “Asya” tercihinin açıklaması yapılmaktadır (Yeni Asya, 1970). “Yeni Asya” imzasıyla yayınlanan “Memleketin Manzarası” başlıklı Başmakale’de ise dünyada ve Türkiye’deki durum fikri, politik, iman ve ahlâk noktasında buhran olarak özetlenmiştir. Ülkedeki atmosfer anarşi ve terör ortamı olarak nitelendirilip bu durumdan hoşnutsuzluk dile getirilmiştir:

“Huzuru, sükûnu, emniyeti, asayişî düşünmek, bunların muhafazasına çalışmak ise, adeta suç sayılıyor. Memleket manzarası gerçekten hazin, gerçekten vahim... Peki, biz ne yapmak istiyoruz? Nereye gidiyoruz?” (Yeni Asya, 1970).

Nurcular, 1960’larda gelişen sol harekete karşı Adalet Partisi’ni desteklemişlerdir. Siyasal İslam çizgisindeki grup, 1970’lerde merkez sağcı ve milliyetçi kesimlere İslam’da bir araya gelme davetinde bulunmuştur. “Yeni Asya” gazetesi, yayın hayatı süresince çeşitli kereler toplatılmış ve kapatılmıştır. 12 Eylül 1980’deki askeri darbe sonrası 4 Ekim 1980 tarihinde kapatılan gazete, yayınına 14 Kasım’da “Yeni Nesil” adıyla devam etmiştir. Bu gazete ise 26 Mayıs 1982 tarihinde kapatılmıştır. Aynı kadro 17 Kasım 1982’den itibaren “Tasvir” isimli bir gazete yayınlamaya başlamıştır. *Tasvir* 1 Ekim 1983’te kapatılmış, 16 Kasım 1983’te ise yayınına izin verilmiştir. Bu süreçte “Yeni Nesil”in yayınına müsaade edilmesiyle birlikte 3 Ocak 1990’a kadar gazete faaliyeti “Yeni Nesil” adıyla sürdürülmüştür. Bu tarihte gazetenin mallarına el konulması sonucunda Mehmet Kutlular, “Yeni Asya” gazetesini 15 Ocak 1990 tarihinde yeniden yayına başlatmıştır (Yeni Asya, 2015).

Dönemin bir diğer önemli gazetesi ise “Türkiye”dir. Enver Ören tarafından ilk olarak 22 Nisan 1970 tarihinde “Hakikat” adıyla çıkarılmaya başlanmıştır. Enver Ören, Nakşibendi tarikatının şeyhi Abdülhakim Arvasi’nin müridi, sonraki süreçte “Işıkçılar” diye adlandırılan grubun lideri olan Hüseyin Hilmi Işık’ın da damadıdır (Bianet, 2001). Gazete Adalet Partisi’ni heyecanlı ve partizan bir biçimde desteklemiştir. Gazetenin adı 30 Nisan 1972’de “Türkiye” olarak değiştirilmiştir (İhlas Gazetecilik, 2021). *Türkiye* gazetesi bu tarihten itibaren dinin yanı sıra milliyetçiliği de öne çıkarmış, demokrat ve

görece laik bir çizgi izlemiştir. Gazetenin önceden olduğu gibi anti-komünist tarzını ise sürdürdüğü görülmüştür. 1970’li yıllar boyunca 10 binin altında bir tiraja sahip olan “Türkiye” gazetesinin yazarları arasında; Yalçın Özer, Ergun Göze, Vecihi Önal, Mustafa Necati Özfatura gibi isimler yer almıştır (Topuz, 2003:332).

1960’lı yılların diğer muhafazakâr-İslamcı yayınları arasında; Ticani tarikatı mensubu Mehmed Kemal Pilavoğlu ve çevresi tarafından “Hakkın Dostu Haksızın Düşmanı” sloganıyla 1966’da çıkarılmaya başlanan on beş günlük “İlahi Işık” dergisi, Nakşibendilere bağlı olarak 1966’da yayına başlayan “Sabah” gazetesi, Türkiye İslam Enstitüleri Talebe Federasyonu tarafından 1967’de yayımlanmaya başlanan “İslam Medeniyeti” dergisi, M. İhsan Babalı tarafından Mart 1967’de çıkarılmaya başlanan üç aylık “İslam Düşüncesi” dergisi, 1970’de Süleymancılar tarafından yayımlanan “Ufuk” gazetesi, Anadolu Fikir Derneği Erzurum Şubesi adına Şücaeddin Erdem’in imtiyaz sahipliğinde ilk sayısı Şubat 1970’de yayınlanan “Adımlar” dergisi yer almaktadır.

3.2.4. 1971-1980 Döneminde Muhafazakâr Basın

1970’ler dünya genelinde İslamcı hareketlerin yükselişe geçtiği bir dönem olmuştur. Bilhassa Suudi Arabistan olmak üzere, petrol yönünden zengin İslam ülkeleri başka ülkelerdeki İslamcı-muhafazakâr hareketlere destek vermişlerdir (Şaylan, 1192:100). Türkiye’de de 12 Mart 1971 askeri muhtırası ve sonrasındaki süreçte İslamcı-muhafazakâr kesim çeşitli parti, dernek, platform ve dergi çevrelerinde örgütlenmiştir. Bu cemahta görülen önemli gelişmelerden biri, muhtıra sonrası 20 Mayıs 1971’de kapatılan Milli Nizam Partisi’nin yerine 11 Ekim 1972’de Milli Selamet Partisi’nin kurulması olmuştur. Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde geniş bir şekilde incelenecek olan *Milli Gazete*, 12 Ocak 1973 tarihinde kurulmuş ve Milli Selamet Partisi’nin propaganda ve örgütlenmesine yönelik yayın yapan bir gazete işlevini yerine getirmiştir.

Milli Selamet Partisi’nin yan örgütü olan ve dönemin en etkili gençlik gruplarından “Akıncılar” içinde yer alan bir grup radikal İslamcı, 1975’te “Gölge” isimli bir dergi çıkarmaya başlamıştır. “İnsanımız ve İncancımızın Kavgası” sloganıyla aylık olarak yayınlanan derginin ilk sayısı “Çağlar Üstü Mutlak Fikir’e Doğru” kapağıyla çıkmıştır (Gölge, 1975). Salih İzzet Erdiş’in sahibi ve lideri, Yalçın Turgut’un yazı işleri müdürü olduğu dergi, Haziran 1978 tarihine kadar 14 sayı yayımlanmıştır. Erdiş, “Mirzabeyoğlu” soyadını ilk kez bu dergide kullanmıştır. Dergi, Necip Fazıl Kısakürek’in kurguladığı “Büyük Doğu” fikri çerçevesinde bir İslam devleti kurmayı hedefleyen ve ilerleyen yıllarda “İslami Büyük Doğu Akıncıları-İBDA” olarak adlandırılan terör örgütünün de aynı zamanda kökeni olmuştur. 1979’da Mirzabeyoğlu Akıncılar’dan ayrılarak “Akıncı Güç” adında bir dergi kurmuştur. 15 günde bir yayınlanan ve “İyi, Güzel, Doğru Yolunda” sloganını kullanan derginin ilk sayısı “29 Mayıs Yeniden

Fethe Doğru” kapağıyla çıkmıştır (Akıncı Güç, 1979). Salih Mirzabeyoğlu, Hüsnü Kılıç, Kurtuluş Tezbi, Atilla Özdür, Zübeyir Yetik derginin kadrosunda yer alan isimlerdendir. Sözü edilen Akıncılar Derneği ise 1977 yılı Mayıs ayında “Akıncı” adıyla bir dergi çıkarmıştır. Mehmet Tezel’in imtiyaz sahibi olduğu derginin ilk sayısında, İstanbul’un fethinin yıldönümüne denk gelen bir sürede yayına başlamanın önemi “Sunuş” bölümünde vurgulanırken, zincirlerle çevrili Ayasoyfa ve Mescid-i Aksa fotoğrafları yer almıştır. 1 Mayıs İşçi Bayramı ile 29 Mayıs İstanbul’un Fethi karşılaştırılması yapılırken, 1 Mayıs’ta meydana gelen olaylar üzerinden anti-komünist propagandanın yapıldığı görülmüştür. Derginin yazarları arasında; Ali Bulaç, Nevzat Yalçıntaş, İsmet Özel, Kadir Mısıroğlu, Selahaddin Eş, Ali Rıza Demircan, Mustafa Yazgan, Sedat Yenigün, Osman Nuri Açıkgöz gibi isimler yer almıştır (Haksöz Haber, 2009).

Milli Türk Talebe Birliği, “Milli Gençlik” dergisinin yanı sıra bu dönemde bir de aylık bir fikir, sanat ve aktüalite gazetesi olan “Çatı”yı yayımlamaya başlamıştır. “Ne Zemin Ne de Teras Katıyız, Biz Vatan Köşkünde Çökmez Çatıyız” sloganını kullanan ve ilk sayısı 1975’de “Anadolu Çocuğunun Çilesi Ne Zaman Bitecek” manşetiyle çıkan derginin imtiyaz sahibi Abid Özmen, yazı işleri müdürü ise Hüseyin Öztürk’tür. Öztürk, derginin ilk sayısında “İdeal” isimli köşesinde “Gençlik ve Çatı” isimli bir yazı kaleme almış ve kendi çizgilerindeki gençliğin mazilerine ve manevi değerlerine bağlı olduğunu ve taklitçilikten uzak olduğunu belirtmiştir (Çatı, 1975). “Çatı” 1978 yılına kadar toplam 30 sayı çıkmıştır.

1970’li yıllarda Nurcu akımlar içerisinde ayrışmalar meydana gelmiştir. “Yeni Asya”dan ayrılan bir grup tarafından “Sur” ve “Zafer” dergileri çıkarılmıştır. Bu dergiler, güncel siyasete odaklanmıştır. Aynı zamanda da Said-i Nursi’nin açıkladığı İslami hakikatlerin bilimsel bir şekilde aktarılması vazifesi hususunda yayın yapmıştır (Çakır, 2012:99). Siyasi, edebi ve ilmi bir dergi olan “Sur” 1975’de “TÜRDAV A.Ş.” tarafından aylık periyodla yayımlanmaya başlamıştır. Dergide Mehmet Şevki Eygi, Vecdi Bürün, Hekimoğlu İsmail (Ömer Okçu) gibi isimler de yazmıştır. Aylık fikir dergisi “Zafer” ise Sakarya Gençlik Teşkilatı tarafından 1977 yılında çıkarılmaya başlanmıştır. “Zafer Hakkın ve Hakka İnananların Olacaktır” sloganıyla yayımlanan derginin kapağında Said Nursi’nin “Bir Tek Gayem Vardır” başlıklı sözlerine yer verilmiştir (Zafer, 1977). “Bilim, Araştırma, Kültür-Sanat Dergisi” *Zafer* yayını sürdürmektedir.

Büyük Nurcu çevreden ayrılan diğer bir isim ise, FETÖ terör örgütünün lideri Fethullah Gülen’dir. Örgüte bağlı ilk süreli yayın olan “Sızıntı” isimli dergi, Öğretmenler Vakfı eliyle 1979 yılında çıkarılmaya başlanmıştır.

Bu dönemin bir başka yayın organı ise Milli Görüş’e yakın ve o kökenden birçok ismin yer aldığı “Vesika” dergisidir. 1975 sonunda yayına başlayan ve 1977’ye kadar 32 sayı yayımlanan dergi, İsmail Müftüoğlu tarafından çıkarılmıştır. İmtiyaz sahipliğini Ahmet Hamdi Tan’ın yaptığı dergide;

Yasin Hatipoğlu, Şule Yüksel Şenler, Yılmaz Yalçiner, Mustafa Yazgan, Ali Galip Vural, Kemal Güleç, Erdem Akif, Erdem Murat, Adil Candemir yazıları yer alan isimlerdendir (Vesika, 1975). Milliciliğe ve milli kalkınmaya, MSP politikalarına vurgu yapan ve İslami kuralları sık sık vurgulayan derginin 14. sayısının kapağı ise; “Şeriat İslamdır” şeklindedir (Vesika, 1970). *Vesika* dergisi İslamcı-muhafazakâr birçok dergi gibi komünizm ve sol karşıtlığı yapmıştır. Derginin 1 Ekim 1976 tarihli 21. Sayısı “Komünizm Baş Kaldırıyor-DİSK, CHP, TÖB-DER” kapağıyla yayımlanmıştır.

Necip Fazıl Kısakürek benzeri radikal çıkışları bulunan ve ondan çok etkilenen Kadir Mısıroğlu’nun sahibi ve başyazarı olduğu haftalık “Sebil” dergisi 1976 yılında çıkmaya başlamıştır. “Her Şey Hak İçin” sloganını kullanan derginin ilk sayısında kapakta Kazım Karabekir’in portresi ve “*1 Ocak değil, 3 Ocak ‘1 Muharrem’ Hayırlı Olsun*” yazısı ve altında Mısıroğlu’nun kaleme aldığı “Nasıl Hristiyan Olacaktık” başlığı yer almaktadır (Sebil, 1976). Milliyetçi-muhafazakâr çizgideki dergide Mısıroğlu’nun yanı sıra; Ertuğrul Düздаğ, Mustafa Yazgan, Ahmed Selami, İsmail Fenni Ertuğrul, İsmail Hakkı Konyalı, Aynur Mısıroğlu gibi birçok ismin yazıları yer almıştır. “Sebil” dergisinin yayını iki dönemden oluşmaktadır. İlk dönemde 1976-82 yılları arasında toplam 249 sayı yayımlanmıştır. İkinci dönem ise 1988 ile 1991 yılları arasını kapsamaktadır ve bu süreçte toplam 20 sayı çıkmıştır (Derin Tarih, 2019).

Öne çıkan bir diğer yayın organı ise “Düşünce”dir. 1976’da Ali Bulaç, Ahmet Kuru, M. Sait Şimşek, Beşir Eryarsoy, Sabri Adıyaman gibi isimler tarafından çıkarılmaya başlanan derginin başyazarı Ali Bulaç’tır. İslami temelli yazıların ağırlık olduğu dergide, Batılılaşma, İslami hareket, devlet yönetimi, siyasal gelişmeler ve işçi hareketleri ele alınmıştır. “*Bağımsız ve özgün bir İslami kimliği*” vurguladığı belirtilen dergi, 1979 yılı Kasım ayına kadar toplam 36 sayı yayımlanmıştır (İslamcı Dergiler Projesi, 2021).

1976 yılında yayın hayatına başlayan “Şadırvan” dergisi ise kadınlar tarafından çıkarılmıştır. Hanımlar İlim Kültür Derneği’nin üç ayda bir çıkardığı derginin logosunda “Beşikten Mezara Kadar İlim Tahsil Ediniz” hadisi yer almıştır. Derginin ilk sayısı İstanbul’un fethinin yıl dönümünde 29 Mayıs 1976’da çıkmış ve kapağında fetih portresi bulunmuştur. Meliha Yalçıntaş’ın imtiyaz sahibi olduğu dergide Hicran Göze, Mukaddes Çıtlak, Nevzat Yalçıntaş gibi isimler de yer almıştır (Şadırvan, 1976). Milliyetçi-mukaddesatçı bir kimliğe sahip dergi, 1980’e kadar toplam 18 sayı yayımlanmıştır.

1970’lerin İslamcı-muhafazakârlarının edebiyat ve kültür alanındaki önemli dergilerinden olan “Mavera” da 1976 yılında yayın hayatına başlamıştır. Erdem Bayazıt’ın imtiyaz sahipliği ve yazı işleri müdürlüğünü, A. Cahit Zarifoğlu’nun başyazarlığını yaptığı dergi, 1976-1990 yılları arasında toplam 164 sayı yayımlanmıştır. Cahit Zarifoğlu, Erdem Bayazıt, Rasim Özdenören, Mehmet Akif İnan, Alâeddin Özdenören ve Ersin Nazif Gürdoğan gibi isimler tarafından yayımlanan dergi, İslamcı fikirlerin edebiyat alanında da güçlendirilmesi hedefiyle çıkarılmıştır. Derginin yazar kadrosunda yer

alan şair ve yazarlar, daha önce “Büyük Doğu”, “Diriliş” ve “Edebiyat” dergileri tarafından sürdürülen çizgiye sadık kalmışlardır (Sürgit, 2015:137-156).

1970’li yıllarda İslamcı-muhafazakâr kesimin “Akıncı Güç” dışında en radikal diğer yayınları ise *Şura*, *Tevhid* ve *Hicret*’tir. 1978’de yayına başlayan haftalık *Şura* gazetesi “*resmi yayınlardan yaptığı alıntılarla ‘şeriat=İslam inancı’ temasını işlemiş ve aktivist kimliğini ön plâna çıkarmıştır.*” (Duman, 1997:82). “Şura”nın ilk sayısının kapağında yeşil zemin üzerine kırmızı ve siyah yazıyla “Şeriatçı Gazete Olabilir mi?” yazmıştır (Şura, 1978). “Şura” gazetesinin kapanmasından sonra benzer bir kadroyla 1978 yılında haftalık “Tevhid” gazetesi yayına başlamıştır. Dünyadaki İslami hareketlerin yoğun bir biçimde yer bulduğu gazetede Cumhuriyet ve Batı karşıtlığı öne çıkmıştır. Abdülkadir Vural’ın imtiyaz sahibi olduğu gazetenin ilk sayısının manşeti “İran’da Zafere Duacıyız” şeklindedir (Tevhid, 1978). Ali Bulaç, Selahaddin Eş Çakırgil, Hüsnü Aktaş ve M. Beşir Eryarsoy yazarları arasındadır (Tevhid, 1978). *Tevhid*’in kapatılmasının ardından Eylül 1979’da Selahaddin Eş Çakırgil tarafından haftalık “Hicret” gazetesi çıkarılmaya başlanmıştır. “Cemaatten Devlete” sloganını kullanan gazetede İran’daki İslam devrimine dair çok sayıda yazı yer almıştır. Selahaddin Eş Çakırgil, Ali Bulaç, M. Beşir Eryarsoy, Eyüb Salah, Hüsnü Aktaş gibi isimler yazarları arasındadır. Açılan birçok dava nedeniyle “Hicret”’in yayınına 21 Nisan 1980 tarihinde son verilmiştir. Bu durum 21. ve son sayıda birinci sayfadan “Neşriyatımızı -şimdilik- tadil ediyoruz” ve “Tağut’a teslim olmak yok! Mücadele sürecektir” şeklinde duyurulmuştur.

Dönemin diğer İslamcı-muhafazakâr yayınları arasında şunlar bulunmaktadır: *Selamet* (1973), *Talebe* (1975), *Kriter* (1976), *İslam’ın Sesi* (1975), *İslam Alemi* (1976), *Yeni Ölçü* (1977), *İslami Düşünce* (1977), *Adım* (1978), *Aylık Dergi* (1978), *Köprü* (1977).

12 Mart 1971 muhtırası sonrasında başlayan ve 12 Eylül 1980 darbesine kadar devam eden bu dönemde, dünyada ve Türkiye’de İslamcı-sağ muhafazakâr hareketler sol ve sosyalist hareketler gibi yükseliş içerisinde olmuştur. Türkiye’de etkili siyasal yapılar ve aydınlar eliyle çok sayıda yayın organı faaliyete başlamıştır. İslamcı-sağ muhafazakâr kesimin de bu dönemde çok sayıda dergi ve gazetenin yayınına başladığı gözlenmiştir. Daha önce çıkan kimi yayınlar bu dönemde de çıkmaya devam etmiştir. Yayınların kimisi Adalet Partisi’ni, kimisi Milli Selamet Partisi’ni desteklemiş kimisi ise siyasal yapılara mesafeli durmayı tercih etmiştir. Dönemin düşünsel ve pratik hayatında görülen en belirgin özellik ise muhafazakâr milliyetçiliğin ve siyasal İslamcılığın önemli oranda birlikte hareket etmiş olmasıdır. Radikal bazı çevreler ise bu duruma en sert biçimde tepki göstermiş ve “millet” yerine “ümme”ye vurgu yapmış, “şeriat” istemişlerdir.

Dünyadaki İslami hareketleri yakından takip eden ve bunları sayfalarına taşıyan dergi ve gazeteler, Filistin meselesi başta olmak üzere, 1976’da Suriye’de Müslüman Kardeşler örgütünün başlattığı rejim karşıtı hareketi, 1977’de Pakistan’da darbeye başa geçen Ziya’ül Hak’ın “İslamlaştırma

Projesi”ni, 1979’da Sovyetler Birliği’nin Afganistan işgalinin ardından başlayan direnişi ilgiyle takip etmişlerdir.

1978 yılının Ocak ayında gerçekleşen İran’daki İslam devrimi ise dünya çapında, en çok da İslam ülkelerinde büyük etki yaratmıştır. Türkiye’de bazı muhafazakâr-İslamcı gruplar bu devrime ihtiyatlı yaklaşmış, özellikle genç ve radikal kesimler bu devrimden moral ve motivasyon elde etmişlerdir. Bu gruplar, İran’dakine benzer tarzda politik mücadele biçimini seçme yoluna gitmişlerdir.

Özetle, 1970’li yıllarda sağ muhafazakâr-İslamcı yayınların bir kısmının milliyetçi ve devletçi bir çizgide ılımlı bir yayın yaptığı gözlenmiştir. Diğer bölümünün ise bu çizgiden ayrışıp daha radikal, kendine has bir dil yarattığı ve bu doğrultuda yayın politikası izlemeye başladığı görülmüştür. Dünyadaki diğer muhafazakâr-İslamcı yönetimler ve yapılarla ilişkiler geliştirilmeye başlanırken, bu ülkelerde öne çıkan çeşitli alimlerin ve liderlerin eserleri Türkçe’ye çevrilerek yayınlanmaya başlamıştır. Öte yandan yayınlarda, İslam ülkelerinin birliği öne çıkarılırken, karşıtlık temelinde de siyonizm, kapitalizm, emperyalizm, sosyalizm kavramları sıkça kullanılmıştır. Muhafazakâr yayınlarda geçmişten bu yana görülen Batı karşıtlığı bu dönemde de sürdürülürken, karşıtlığın iktisadi temelden daha ziyade dini ve kültürel temel üzerinden yürütüldüğü dikkat çekmiştir.

3.2.5. 1980-2000 Döneminde Muhafazakâr Medya

12 Eylül 1980 askeri darbesi ve sonrasındaki süreç, muhafazakâr sağın ve siyasal İslam’ın devlet yönetiminin yürüttüğü Türk İslam sentezi eliyle yükseldiği dönem olmuştur. İmam Hatip okullarının sayısı arttırılmış, eğitim-öğretimin programı Türk İslam sentezi doğrultusunda düzenlenmiş, kamu okullarında din dersleri mecbur hale getirilmiştir.

Basın da bu süreçte iktisadi anlamda değişiklikler yaşamıştır. Holdingleşme ile birlikte medyaya yatırım yapanlar, medyanın gücünü ekonomi ve siyaset alanlarında daha etkin kullanmaya başlamışlardır. Basın 1980 sonrasında ekonomi ve siyaset alanıyla iç içe geçmiş, adeta bir sacayağı oluşturmıştır.

Solun büyük darbe gördüğü 1980 ve sonrasındaki evre, muhafazakâr-İslamcı kesim içinse Doğan Duman’ın tabiriyle adeta bir “*rönesans dönemi*” olmuştur (Duman, 1997:83). Devletin verdiği bu desteğin sonucunda çok sayıda süreli yayın çıkmaya başlamıştır. Zeynep Atikkan *Hürriyet* gazetesinde yer alan 18 Kasım 1993 tarihli “Müslüman Medyası” başlıklı yazısında, o tarih itibariyle yaklaşık 600 İslamcı gazete ve derginin çıktığı bilgisini vermiştir (Hürriyet, 1993). Çıkarılan yayın organlarını; “Radikal siyasi aktivizm propagandası yapanlar” ve “Uzlaşmacı bir yayın politikası izleyenler” olarak iki gruba ayırmak mümkündür (Duman, 1997:83). Bu dönemde yayın sayısının çok fazla olması nedeniyle daha çok etkili olanlar incelenecektir.

1980 sonrasında ilk ve önemli yayınlarından birisi “İktibas” dergisidir. 1981 yılı başında Ercümen Özkan tarafından çıkmaya başlayan dergi “Fikir Verir” sloganını kullanmıştır. Logosunun yanında Özkan’ın kurmuş olduğu “Basın Haber Ajansı Yayın Organıdır” ve “Sürekli Yayınlar Tarama Dergisi” ibareleri bulunmaktadır (İktibas, 1981). Dergide uluslararası ve ulusal çaptaki çok sayıda dergi ve gazeteden alıntılanan yazı ve haberlerin yanı sıra kendi yazarlarının yazıları da yer almıştır. Ercümen Özkan’ın yazılarında mezhepçiliğe karşı çıktığı görülmüştür (Erkilet, 2005:690). Dini, siyasi ve fikri konuların ele alındığı derginin yayını günümüzde halen sürmektedir.

Dönemin dergi ve gazeteleri ele alındığında tarikatların ve siyasi çevrelerin hemen hepsinin çeşitli yayınlar çıkarmaya başladığı göze çarpmıştır. Kadiri tarikatının İcmal kolunun lideri olan Haydar Baş öncülüğünde 1983 yılı Eylül ayında ilim, fikir, kültür dergisi “İcmal” Trabzon’da aylık olarak yayına başlamıştır. Muhafazakâr-milliyetçi çizgideki Baş, aynı zamanda derginin başyazarlığını yapmıştır. *İcmal* dergisi yayını sürdürmektedir. Aynı grup tarafından 1986 Kasım’ında aylık fikir aktüalite dergisi “Öğüt” Trabzon’da yayımlanmaya başlamıştır. Trabzon aynı zamanda Haydar Baş’ın memleketidir. Bu derginin de başyazarlığını Haydar Baş yapmıştır. *İcmal* ve *Öğüt* dergilerinde geleneksel İslam anlayışı benimsenmiş, ağırlıklı olarak tasavvuf işlenmiştir. *Öğüt* dergisi ayrı bir İslami siyasi hat oluşturmaktan ziyade merkez sağ partileri destekleyen ve parlamenter demokratik sistemi savunan bir çizgi izlemiştir (Duman, 1997:86). 1990’lardan itibaren özel televizyon ve radyoların yayına başlamasıyla “İcmalciler” de 1 Kasım 1992 yılında “Mesaj TV”nin yayınına başlatmışlardır. Haydar Baş, ilk özel televizyon kanallarından olan *Mesaj TV*’nin kuruluş öyküsünü şöyle anlatmaktadır:

“Evimin üst tarafındaki bir odada TV vardı, haberleri izlemek için çıkıyordum oraya. Çocuklardan uzak tutuyorduk televizyonu, çünkü çok ahlâksız sahneler vardı. Bir haber öncesi TV’de bir dizide, bir sahnede iki kardeş konuşuyor, anneleri de dinliyor. Bir kardeş, diğerine ‘sen benim hanımla şurada şurada beraber oldun, beni aldattın...’ diyor. Bunun üzerine arkadaşlara dedim ki, ben ceketimi satıyorum, siz de ne satarsanız satın, bir özel TV kuralım, milleti bu ahlâksızlıktan koruyalım. İşte Mesaj TV bu ruhla, düşünceyle kuruldu” (Yeni Mesaj, 2019).

Grup, daha sonra ilk olarak 25 Aralık 1994’te “Meltem TV”nin yayınlarını başlatmış, 7 Kasım 1997’de de “Yeni Mesaj” gazetesini çıkarmaya başlamıştır. 1999 yılının Ekim ayında ise “Meltem Radyo” adlı bir radyo istasyonu yayına geçmiştir. İcmalcilerin lideri Haydar Baş, 2001 yılında Bağımsız Türkiye Partisi (BTP)’ni kurmuştur. Baş, vefat ettiği 14 Nisan 2020 tarihine kadar partinin genel başkanlık görevini sürdürmüştür.

Nakşibendi tarikatının kolu olan İskenderpaşa Cemaati 1983 yılında “İslam” adında bir aylık derginin yayınına başlatmıştır. Abdullah Eren’in imtiyaz sahibi ve yazı işleri müdürü, Halil

Necatioğlu'nun başyazarı olduğu derginin yayın müdürü Mustafa Uysal, idari müdürü ise A. Zahid Akman'dır. Dini bilgiler, İslam dünyasından haberlerin yanı sıra iktisat, araştırma, kültür-sanat ve edebiyat konularının işlendiği dergide; Hilmi Gül, Emrullah İşler, Ekrem Doğanay, Hüda Ak, Ruşen Gezici, Orhan Çeker, İrfan Gündüz, Raşid Küçük, M. Asım Köksal, İsmail Kılıoğlu, Süleyman Arif Emre yazısı yer alan isimlerdendir (İslam, 1983). Anti-komünist söylemlerin de yer aldığı "İslam" dergisi 1999 yılında kadar toplam 178 sayı çıkmıştır. İskenderpaşa grubu 1985 yılında ise "Kadın ve Aile" adında bir dergiyi yayınlamaya başlamıştır. Kendisini "Aylık Ev Dergisi" olarak nitelendiren ve aylık periyotta yayımlanan derginin imtiyaz sahibi Rıfat Oral, yazı işleri müdürü ise Halime Torlak'tır. Muhafazakâr-İslamcı aile yapısını işleyen ve kadınlara seslenen dergide Fatma Bora, Kader Zeyrek, Ayşe Aslı Sancar, Afra Gürdoğan ve Halise Çiftçi gibi isimlerin yazılarına rastlanmıştır. Cemaatin lideri Prof. Dr. Mahmud Esad Coşan dergide yer alan başmakalesinde derginin "kadınların ev kadınlığı sanatını en yüksek seviyede başarmalarında rehberleri" olduğunu belirtmiştir (Kadın ve Aile, 1985). Dergi aynı zamanda "Gülçocuk" isimli bir de çocuk dergisi eki vermiştir. Cemaatin bir diğer dergisi de aynı yıl yayına başlayan "İlim ve Sanat"tır. Mayıs 1985'te yayına başlayan dergi iki ayda bir yayımlanmıştır. Derginin sahibi ve başyazarı Mahmud Esad Coşan'dır (İlim ve Sanat, 1985).

Nakşibendi tarikatının bir kolu olan ve Erenköy Cemaati olarak bilinen grup tarafından 1986 yılında aylık olarak "Altınoluk" isimli bir dergi yayına başlamıştır. Derginin imtiyaz sahibi Abdullah Genç, yazı işleri müdürü R. Fatih Uğurlu, başyazarı ise Osman Nuri Topbaş'tır (Altınoluk, 1986). Ahmet Taşgetiren, Mustafa Eriş, İsmail Çakan, Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, Yusuf Kaplan, İsmail Çakan, Muhammed Ratib Nablusi, Nurettin Yıldız, Mustafa Karabacak, Mahmut Sami Ramazanoğlu dergide yazıları yer alan isimlerdendir. Dini bilgilere yer verilen dergide, gençliğin İslami hassasiyete sahip olması isteği doğrultusunda yayınlar yapılmıştır. "Gençlik Kimliğini Arıyor", "Gençlik ve Tasavvuf" bu kapaklardan bazılarıdır (Altınoluk, 1986). Gençlerle birlikte; çocuk, kadın ve aileye özel önem verilmiştir. "Yuvamız" adlı bir ek veren dergi, daha sonra çocuklara yönelik "Altın Çocuk" ve kadınlara yönelik "Şebnem" adlı ekler de sunmuştur. Derginin yayını günümüzde halâ devam etmektedir.

Emine Şenlikoğlu (Özkan) ve Recep Özkan tarafından 1985 yılında "Mektup" isimli bir dergi yayın hayatına başlamıştır. Şenlikoğlu'nun yayın yönetmeni olduğu ve aylık yayınlanan derginin sloganı "Kadınların Kaleminden Kadın Erkek Herkes İçin"dir (Mektup, 1985). Aynı yıl yayına başlayan ve Arif Kingir'in imtiyaz sahibi ve yazı işleri müdürü, Mehmet Metiner'in yayın yönetmeni olduğu aylık "Girişim" dergisi ise radikal bir yayın çizgisi sürdürmüştür. Derginin Yayın Kurulu'nda; "Mehmet Metiner, İhsan Işık, Ahmet Kekeç, Ş. Fuat İnci, Hüseyin Okuç, Serap Yavuz, Arif Dülger, Ahmet Cemil Karasaç, Celalettin Vatandaş ve Bülent Sönmez gibi isimler yer almıştır. "Girişim'den" başlıklı sunuş yazısını ise Mehmet Metiner kaleme almış ve derginin genç bir ekip tarafından çıkarıldığını

vurgulamıştır (Girişim, 1985). Dergide, Türkiye’de İslamcılık, başörtüsü, Güneydoğu’daki gelişmeler, Filistin, İran-Irak savaşı, diğer İslam ülkelerindeki gelişmeler, dini ve kültürel konular ele alınmıştır. Dergide ayrıca, İsrail, ABD ve SSCB karşıtlığı da göze çarpmıştır. Dergi, 1990 yılına kadar toplam 60 sayı çıkmıştır.

1980 öncesi “Türkiye” gazetesini yayınlamaya başlayan Işıkçılar, 1980’lerde ve 90’larda ticari ve yayıncılık faaliyetlerini arttırmışlardır. 1978’de elden dağıtıma başlayan *Türkiye* gazetesi, 1980’den itibaren gazete dağıtım teşkilatını kullanarak pazarlama faaliyetlerine de başlamıştır. 1981’de kendi matbaasını kurarak ofset sistemine geçen gazete, 1982’de “Türkiye Gazetesi Çocuk Dergisi”ni yayınlamaya, İngilizce “Made in Turkey” ilavesi vermeye başlamıştır. 1985’te *Türkiye* gazetesinin sayfa sayısı 12’den 16’ya çıkarılmış, tirajının ise 119 bine ulaştığı belirtilmiştir. 1987’den itibaren Avrupa’da, Frankfurt’ta da baskıya başlamıştır. 1993’te *TGRT* (Türkiye Gazetesi Radyo Televizyonu) adlı bir özel televizyon kanalı ve *TGRT FM* adlı bir radyo istasyonunu ve *İhlas Haber Ajansı* (İHA) kurulmuştur. İhlas Holding bünyesinde çeşitli ticari faaliyetler gerçekleştiren Işıkçılar, 2000 yılında İhlas Gazetecilik A.Ş.’nin kuruluşunu gerçekleştirerek medya gruplarını gittikçe büyümüşlerdir (İhlas Gazetecilik, 2021). Genellikle merkez sağ partileri destekleyen Işıkçılar, *TGRT* televizyonunu 1998 yılında büyük bir tanıtım kampanyası sonrasında geniş bir izleyici kitlesiyle buluşturmak için Savaş Ay ve “A Takımı”, Seda Sayan ve Sibel Can’ın sunduğu kimi programlar ve yerli diziler yayınlamaya başlamıştır. Bu yönelim sonrasında *TGRT*’nin izlenme oranı önemli ölçüde artmıştır (Özçağlayan, 2000:48).

Muhafazakâr-İslamcı kesim yayıncılık alanında 1980’den sonra kadınların yanı sıra çocuklara ve gençlere de özel önem vermeye başlamıştır. Bu dönemde “Çocuğa Selam” isimli bir dergi Mayıs 1985’te yayına başlamıştır. Kenan Yabanigül, derginin 9-15 yaş grubundaki çocuklara hitap ettiğini ve isminin çocukların kendilerine çocuk denmesini sevmedikleri için “Selam” olarak değiştirildiğini belirtmiştir (Dünya Bizim, 2018). Öte yandan, Alican Kerimoğlu’nun sahibi ve yazı işleri müdürü olduğu “Kitap Dergisi” Mart 1986’da, Ali Haydar Haksal’ın yayın yönetmenliğinde aylık edebiyat dergisi “Yedi İklim” Mart 1987’de, İslami İlimler Kültür ve Edebiyat Vakfı tarafından Ali Nar sahipliğinde “İslami Edebiyat” dergisi üç aylık periyodla Mayıs 1988’de yayına başlamıştır.

1980’lerin sonları aynı zamanda üniversitelerde türbanın serbest bırakılması için yapılan eylemlerin kitleselleşmeye başladığı bir dönem olmuştur. Muhafazakâr-İslamcı kesimin önemli yazarlarından Abdurrahman Dilipak’ın öncülüğünde “Dış Politika” isimli bir dergi 1988’de yayımlanmaya başlamıştır. Yayın kurulunda Abdurrahman Dilipak, Fatih Emin ve M. Ali Siraceddin’in yer aldığı dergide, isminden de anlaşılacağı üzere dış politika konuları İslami bir bakış açısıyla ele alınmıştır (Dış Politika, 1988). Ayrıca, dünyada ve Türkiye’deki önemli siyasal gelişmeler üzerine analizler yer almıştır. Ali Bulaç, Nevzat Yalçıntaş, Recai Kutun, Fehmi Kuru, Temel Karamollaoğlu, Niyazi Öktem, Hasan Hüseyin Ceylan, Fatih Emin, Beşir Hamitoğulları, Nureddin Yıldız, Kahraman

Emmioğlu, Haluk Gerger, Hasan Aksay, Cevat Ayhan, Cengiz Çandar, Murat Belge, Ayşe Ceylan, Ekmeleddin İhsanoğlu gibi birçok ismin yazısı dergide yer almıştır. Üç ayda bir yayımlanan “Dış Politika” 1990 yılına kadar toplam 10 sayı çıkmıştır. Dilipak, bu dönemde Aytunç Yiğit ve Can Aykök ile birlikte “Panel” dergisini de çıkarmaya başlamıştır. 1989 yılında aylık olarak yayımlanmaya başlayan “haber, yorum ve aktüalite” dergisi *Panel*, ağırlıklı olarak İslam ülkelerindeki gelişmeleri sayfalarına taşımıştır. Nihat Hatipoğlu, Mehmet Demir, Ömer Vehbi Hatipoğlu, Sadık Ahmedoğlu, Selim Aydos, Ahmet Rıdvan, Ali Bulaç, Gökhan Özcan gibi isimlerin yazıları dergide yer almıştır.

1987 yılında Nureddin Şirin tarafından yayına başlayan “Şehadet” dergisi kendisini “Evrensel İslami Siyaset ve Kültür Dergisi” olarak tanımlamıştır. İran’daki İslami rejimi destekleyen ve dünyadaki bütün Müslümanların birleşmesi gerektiğini belirten dergi, ABD, SSCB ve İsrail karşıtı bir yayın çizgisi izlemiştir: “*Ey Dünya Müslümanları! İslam’ın yardımına koşunuz*” (Şehadet, 1987), “*Amerika ile savaş bölgesi yalnız körfez değildir ve Amerika ile savaşmak en büyük ibadettir*” (Şehadet, 1988). Nurettin Şirin, aynı zamanda 1985-86 yılları arasında aylık “İstiklal” dergisini de yayımlamıştır.

Dönemin en radikal terör örgütlerinden olan Salih Mirzabeyoğlu liderliğindeki İBDA Hareketi 1986 yılında “Tavır” dergisini yayınlamaya başlamıştır. 1989’da çıkarılan “Ak Doğuş” dergisi ise kendisini “İslamcı Militan Dergi” olarak nitelendirmiştir. “Oluş” (1987), “Son Karar” (1988), “Kararlı Genç Adam” (1990), “Ak Zuhur” (1991), “Taraflar” (1994), “Akıncı Yolu” (1995), “Tahkim” (1995), “Aylık”, “Furkan” (1995), “Siyah Bayrak” (1996), “Akademya” (1996), “Bediyyat” (1997), “Beklenen Yeni Nizam” (2001), “Beklenen Nizam” (2002), “Aylık” (2004), “Yeni Furkan” (2006) bu örgütün yayınlamış olduğu dergilerdendir.

Mustafa Ak’ın sahibi ve yazı işleri müdürü, Burhan Kavuncu’nun yayın yönetmeni olduğu aylık “Yeryüzü” dergisi 1990’da yayına başlamış ve ilk sayısında Mazlum-Der’in kuruluşunu “Mazlum-Der Kuruluyor” şeklinde duyurmuştur (Yeryüzü, 1990). Aynı yıl yayına başlayan haftalık “Cuma” dergisi de muhafazakâr-İslamcı çevrenin etkili yayınları arasında olmuştur. 2004 yılına kadar toplam 702 sayı yayınlan derginin sahibi ve yazı işleri müdürü O. Nuri Karahasanoğlu’dur. Yayın Kurulu’nda; Hasan Aksay, Mustafa Karahasanoğlu, Yalçın Turgut Balaban, Abdurrahman Dilipak, Atilla Özdür, Hasan Maden, Kemal Güler, İbrahim Balcı ve Metin Hasırcı yer almıştır (Cuma, 1990). Dergâh Yayınları tarafından 1990’da çıkarılmaya başlanan aylık edebiyat, sanat ve kültür dergisi “Dergâh” ise bu dönemin uzun soluklu yayın yapan dergilerinden olmuştur. Ezel Erverdi’nin imtiyaz sahibi olduğu dergi, 2016 yılına kadar toplam 332 sayı yayımlanmıştır. İlk kez 1921’de çıkan “Dergâh” dergisiyle aynı ismi taşıyan derginin ilk sayısında yayınlanan “Bu Dergi” başlıklı merhaba yazısında, bir yandan eski derginin çizgisinin devam ettiği bir yandan da kendine özgü bir duruşu olacağı belirtilmiştir:

“Eski Dergâh dergisinin uyandırdığı çağrışımlar, aynı adla yeni bir dergi çıkarırken bizi rahatsız etmiyor, hatta yerli, milli ve bağımsız olma bağlamında bir memnuluk bile uyandırıyor. Yine de bizim çıkışımız yeni ve kendine has bir çıkıştır” (Dergâh, 1990).

İsmet Özel, Beşir Ayvazoğlu, Halil İnalçık, Süleyman Çobanoğlu, İhsan Deniz, Hüseyin Atlansoy, Nazan Bekiroğlu, Hasan Akay, Ethem Baran *Dergâh* dergisinde şiir ve yazıları yayınlanan isimler arasındadır. “Kur’an’ın aydınlığına doğru” sloganıyla 1991’de yayın başlayan aylık “Haksöz” dergisi aynı adla anılan İslami siyasal ve yöntem açısından ıslahatçı bir harekettir. İslami kurallara uygun bir yaşam biçimini savunan ve Kürt sorununa ilişkin çok sayıda görüşün yer aldığı derginin imtiyaz sahibi ve genel yayın yönetmeni Hamza Türkmen’dir. Murat Göçer, Şuayip Mekeç, Fevzi Zülaloğlu, İbrahim Turhan, Mustafa Alphan Başbekleyen, Muharrem Tan, Resul Bozyel, Orhan Sarıkaya, Ahmet Demirel derginin yazarları arasındadır (Haksöz, 1991).

1980-2000 yılları arasında öne çıkan diğer muhafazakâr-İslamcı dergiler arasında ayrıca; “Araştırma ve Kültür Vakfı Bülteni” olarak 1991’de yayına başlayan ve 1993’ten bu yana yayınını “Umran” adıyla sürdüren dergi de bulunmaktadır. İslamcı aydınların derinlemesine analizlerinin yer aldığı “Umran”ın yanı sıra; Ahmet Şişman’ın imtiyaz sahibi, Hüsrev Şeref’in yazı işleri müdürü olduğu aylık “İzlenim” dergisi, Türkiye Caferilerinin bir yayını olan ve 1993-99 yılları arasında yayınlanan İslami fikir ve araştırma dergisi “Ehl-i Beyt Mesajı”, Menzilciler tarafından 1999’da yayınlanmaya başlayan ve Mehmet Sıddık Çağıl’ın imtiyaz sahibi olduğu aylık tasavvuf dergisi “Semerkand”, Hakan Albayrak ve Nihat Genç tarafından 1989-90 yılları arasında ancak üç sayı yayınlanan ve “Umutsuzlara Ölüm” sloganını kullanan “Çete” dergisi, Resul Tosun ve Mehmet Köse’nin imtiyaz sahipliğini yaptığı haftalık haber dergisi “Yörünge”, İslamcı fikirleri Batı felsefesi ve bilimi ile buluşturmuş olan ve akademik-entelektüel özelliğe sahip *Tezkire* dergisi, Mehmet Metiner’in başyazarlığını yaptığı aylık kültür ve politika dergisi “Yeni Zemin”, 1992’de ilk Kürtçe İslami yayıncılık yapan “Nûbihar” dergisi, Hakan Albayrak öncülüğünde 2000 yılında haftalık olarak yayına başlayan ve 2016’da Albayrak Medya Holding bünyesine katılan “Gerçek Hayat” dergisi öne çıkan yayınlar arasında bulunmaktadır.

Ticari hayatta 1980’den sonra giderek büyüyen ve çok sayıda holdingin kuruluşunu gerçekleştiren muhafazakâr sermayeye dahil iş adamlarının kuruluşu olan “Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği” (MÜSİAD) 1992 yılında “Çerçeve” isimli aylık bir dergi yayınlamaya başlamıştır. MÜSİAD’ın kurucu başkanı Erol Yazar’ın imtiyaz sahipliğinde çıkmaya başlayan dergi, dernek faaliyetlerini duyurmakta ve üyeler arasındaki iletişimi sağlamaktadır. Ayrıca, dış ülkelere dair incelemeler, ekonomik, siyasi ve toplumsal olaylar ve dünyadan haberler de derginin sayfalarında yer bulmaktadır. Yayını günümüzde halen devam etmektedir. 1992 yılında muhafazakâr kesimin iş dünyasına ilişkin çıkan bir başka yayını ise “İktisat ve İş Dünyası Bülteni” olmuştur. Ahmet Şişman’ın imtiyaz sahibi, Hüsrev Şeref’in yazı işleri müdürü olduğu derginin ilk sayısında dünya ve Türkiye’de iş dünyasına dair inceleme yazıları, faiz

politikaları, borsanın tarihi, bankacılık sektörüne ilişkin yazıların yanı sıra “Attila İlhan ile Müslüman Burjuvazi Üzerine” söyleşi ve “Necip Fazıl’ın Kısa Şiirleri” yayımlanmıştır (İktisat ve İş Dünyası Bülteni, 1992). Dergi 1993 yılına kadar toplam 18 sayı yayımlanmıştır.

Milli Görüş hareketi 1980 öncesinde olduğu gibi 1980’li ve 1990’lı yıllarda da *Milli Gazete*’nin yayını sürdürmüştür. Hareketin gençlik örgütlenmesi olan Milli Gençlik Vakfı (MGV), 1995-2000 yılları arasında “Biat” adıyla bir dergi yayımlamıştır. Çoğunlukla üniversiteli gençlerin yazılarından oluşan ve düzensiz bir periyotla çıkan derginin imtiyaz sahibi Halil Bulanık, yazı işleri müdürü Yunus Tekgöçen’dir. MGV’nin kapatılması sonrasında kurulan Anadolu Gençlik Derneği (AGD) de “Anadolu Gençlik” ismiyle Şubat 2000’de bir dergi çıkarmaya başlamıştır. Aylık yayımlanan dergide dini, siyasi ve aktüel yazılar yer almıştır. AGD’nin ayrıca “Genç İstikbal” ve kadınlara yönelik “Zehra” isimli dergileri de bulunmaktadır.

1980-2000 yılları arasında yayımlanan diğer muhafazakâr-İslamcı dergi ve gazetelerden bazıları ise şunlardır: *Bu Meydan, İnsan, Olaylara Objektif, Mektep, Ribat, Kitap, Köprü, Fetih, Genç Akademi, Dava, Kayıtlar, Sahabe, Hira, Kalem, Davet, İmza, Nehir, Dünya ve İslam, Kardelen, Değişim, Yeni Yeryüzü, Yeni Dünya, Matbuat, Somuncu Baba, Kadın Kimliği, Evrensel Kadın, Nida, Kültür Dünyası, Merdiven Sanat, Kaşgar, Genç Birikim, Bilgi ve Hikmet, Ay Vakti, Vahdet*.

Muhafazakâr-milliyetçi sağ kesimin önemli isimlerinden olan ve Başbakan Müşavirliği, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) Müsteşar Vekilliği görevlerinin yanı sıra 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarını hazırlayan ekipte yer alan, Anavatan Partisi (ANAP)’nden milletvekili seçilen, Devlet Bakanı ve Hükümet Sözcülüğü yapan, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı görevinde bulunan, 1992’de Yeniden Doğuş Partisi (YDP)’ni kuran Hasan Celal Güzel’in 1994 yılında kurduğu “Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi” ve “Yeni Türkiye” dergisi de önemli kuruluşlardandır. İki ayda bir çıkan ve Türk kültürü ve tarihi üzerine akademik yayın yapan “Yeni Türkiye” dergisinde; akademisyenler, aydınlar başta olmak üzere, aralarında Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın da yer aldığı birçok devlet ve siyaset adamının makalesi yayınlanmıştır. Sağcı, muhafazakâr, milliyetçi, liberal demokrat çizgide yayın politikasına sahip dergi; daha açık bir ifadeyle Turgut Özal çizgisinin felsefi olarak yeniden üretildiği ve geliştirildiği bir düşünce okulu olarak da değerlendirilebilir. Nitekim, Hasan Celal Güzel’in dergisine ve stratejik araştırma merkezine verdiği isim olan “Yeni Türkiye”; Turgut Özal benzeri bir yol izleyen ve kendisini muhafazakâr demokrat olarak nitelendiren Adalet ve Kalkınma Partisi ile Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın da düşünce ekseninin ve yöneliminin adı olmuştur.

Muhafazakâr sağ, İslamcı cenah, dergi ve haftalık/aylık gazeteler haricinde günlük gazeteler de çıkarmaya başlamıştır. Yayını önceki dönemlerde başlayan ve bu dönemde de devam eden *Türkiye, Tercüman, Yeni Asya* ve *Milli Gazete*’nin yanı sıra, FETÖ örgütünün lideri Fethullah Gülen’in önerisiyle 1986’da bir grup işadamı tarafından yayımlanmaya başlanan *Zaman* gazetesi bulunmaktadır. Yine *Milli*

Gazete ile birlikte çalışmanın dördüncü bölümünde ayrıntılı olarak incelenecek diğer bir gazete olan *Yeni Şafak*, 1995 yılında yayına başlamıştır.

Muhafazakâr-İslamcı yayınlar arasında belki de en radikal ve en sert çizgiye sahip olanı “Akit” gazetesidir. Zaman zaman hedef gösterici bir dil kullanmaktadır. 12 Eylül 1993’te Mustafa Karahasanoğlu’nun genel yayın yönetmenliğinde günlük olarak yayına başlayan ve ilk yayınlandığında ismi “Beklenen Vakit” olan gazetenin imtiyaz sahibi İnan Yayıncılık, yazı işleri müdürü Hasan Karakaya, sorumlu yazı işleri müdürü İhsan Karahasanoğlu ve genel yayın danışmanı Yılmaz Yalçınır’dır. Gazetenin kadrosunda; Hasan Aksay, Hasan Karakaya, Abdurrahman Dilipak, Hüseyin Üzmez, Kemal Güler, Ülkü Kumral gibi isimler yer almıştır. *Vakit* gazetesi hakkında verilen tazminat kararlarını ödemekte zorlanmıştır. Ekonomik durumu gerekçe göstererek 3 Aralık 2001 tarihinde okurlarından “helallik” isteyerek yayınına son vermiştir. Son sayıda yazarların ortak imzasıyla yayınlanan veda yazısında; “*Korkmadık demek doğru olmaz, korktuk, ama korkaklık etmedik... Beynimiz, yüreğimiz yerli yerinde, kalemlerimiz elimizde*” ifadeleri kullanılmıştır (Yeni Şafak, 2001). “Beklenen Vakit” gazetesinin kadrosuyla Nuri Aykon’un imtiyaz sahipliğinde 5 Aralık 2001’den itibaren “Anadolu’da Vakit” isimli gazete yayına başlamıştır. Gazetenin adı yayın kurulu tarafından 11 Ekim 2010 itibariyle “Yeni Akit” olarak değiştirilmiştir. Gazete halen yayını “Yeni Akit” adıyla sürdürmektedir. “Akit”, nefret söylemine en çok rastlanan ulusal gazete olarak nitelendirilmektedir (T24, 2021).

Türkiye’de 1990’lı yıllarla birlikte özel radyo ve televizyon yayıncılığında *TRT* tekeli sona ermiş, özel sermayeli radyo ve televizyonlar yayına başlamıştır. Devlet yayıncılığında özel yayıncılığa geçişin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel, teknolojik birçok nedeni bulunmaktadır. Bunların en başında ise küreselleşme gelmektedir. İktidarda bulunan ANAP’ın neoliberal politikaların savunucusu ve uygulayıcısı olması da bu süreçte etkindir.

1990’da Uzan ailesinin sahibi olduğu Rumeli Holding “Magic Box” şirketine ait “Star 1” isimli televizyon kanalının Almanya üzerinden uydu yayınına başlatmıştır. Bu dönemde çok sayıda yayın kuruluşunun yurt dışından ülke içine yayın yapmak gibi geçici bir çözüm bulduğu, bu sayede yasal engellerin aşıldığı görülmüştür (Kuyucu, 2015:915).

Özellikle 1980 sonrasında gelişen Siyasal İslam, dışa açılma ve genişleme kapsamında medyaya olan ilgisini basılı ve süreli yayınlar haricinde de sürdürmüştür. Türkiye’de özel radyo ve televizyonların yayına başladığı 1990’lardan itibaren bu mecralarda da çok sayıda yayının kuruluşu gerçekleştirilmiştir. 1998 yılı itibariyle Türkiye’de 124 radyo istasyonu ve 41 televizyon kanalının yayınının çeşitli dini gruplar tarafından yapıldığı belirtilmiştir (Cumhuriyet, 1998).

Televizyon kanalları incelendiğinde 1990’lı yıllarda muhafazakâr yapıdaki *Mesaj TV*, *TGRT*, *Samanyolu TV*, *Kanal 7*, *Meltem TV*’nin yayına başladığı görülmektedir. *Kanal 7*, Temmuz 1994’te

dönemin Refah Partisi tarafından kurulmuştur. 1989-94 yılları arasında İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı yapmış olan Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP)'li Nurettin Sözen tarafından Ekim 1992'de kurulan *BRT* (Boğaziçi Radyo TV), 1994 yerel seçimlerinin ardından belediye başkanlığını Refah Partili Recep Tayyip Erdoğan'ın kazanmasının ardından frekanslarını *Kanal 7*'ye devretmiştir. Refah Partisi'nin desteklediği kanalda; Nabi Avcı Genel Müdür, Özkul Eren Genel Yayın Yönetmeni, Zekeriya Kahraman Genel Koordinatör olarak görev yapmıştır (Serim, 2007:360). *Kanal 7* yayını halen sürdürmektedir.

Bu dönemde “İktibas” dergisi sahibiERCÜMEND ÖZKAN 1992’de dini içerikli ve ulusal çapta yayın yapacak bir özel televizyon kanalı kurma girişiminde bulunmuştur. Özkan, televizyonun “Kur’an’da belirtilen İslam ilkeleri doğrultusunda yayın yapacağını” belirtmiştir (Cumhuriyet, 1993). Ankara’da bir süre test yayını yapan *BHA TV*’nin yayını kısa süreli olmuştur. Öte yandan muhafazakâr kesim çok sayıda yerel televizyon kanalının da kuruluşunu gerçekleştirmiştir. *Atlas TV*, *Güneş TV*, *Altın Kanal*, *Hedef-1*, *Kon TV*, *Ak TV* bunlardan bazılarıdır. İstanbul’da “Atlas TV” Sami Kılıç tarafından kurulmuştur. Kanalın genel müdürlüğünü MSP eski Milletvekili Hasan Aksay’ın yeğeni Mustafa Aksay yapmıştır. *Atlas TV*’nin “İslami ideolojik yayınlardan ziyade, sanat ağırlıklı programlara” yer ayıracağı belirtilmiştir (Cumhuriyet, 1993). Bu süreçte yapılan tüm tanıtım ve kampanyalara rağmen başarısız olan girişimler de mevcuttur. Bunlardan birisi de “Birlik TV”dir. Ömer Serim’in aktardığına göre; hazırlıkları “Ajans 1400” önderliğinde sürdürülen kanal için bir de “Birlik TV, Reklam, Film A.Ş.” adlı program üretim merkezi oluşturulmuştur. Yücel Çakmaklı, Şenol Demiröz, Ahmet Beyazıt, Nabi Avcı, Nuri Şahin, Mustafa Çelik, Mehmet Soyak, Özkul Eren gibi isimler kurucu ortaklardandır. Hisse senedi satılarak maddi imkân yaratmaya çalışılan “Birlik TV” girişimi yeterli parayı toplayamamış, Haziran 1993’te proje sonlandırılmıştır (Serim, 2007:346-347). 1991 yılında başlattığı “Hilal 1” girişimi de başarısızlıkla sonuçlanan Yücel Çakmaklı, Nevzat Yalçıntaş ve Şaban Karataş dönemlerinin *TRT*’sinde genel müdür danışmanı olarak görev yapmıştır. Sinemacı ve yönetmen olan Çakmaklı, *Birlik TV* projesinin hayata geçememesinin sonrasında Temmuz 1993’te *TGRT*’de Genel Müdür Resul İzmirli’nin danışmanı olarak çalışmaya başlamış ve dünya sinemasının klasiklerinin *TGRT*’de yayınlanmasının öncülüğünü yapmıştır (Serim, 2007:351).

Televizyon kanallarının yanı sıra çok sayıda özel radyo istasyonu da 1990’lı yıllarda yayına başlamıştır. Muhafazakâr-İslamcı cenah ulusal ve yerel çapta çok sayıda radyo istasyonu kurmuştur. Radyo yayınının maliyetinin televizyona göre daha az olması ve yasal düzenlemelerin çok sonraları hayata geçmiş olması nedeniyle bu mecrada büyük bir yoğunluk görülmüştür. Çeşitli tarikat, vakıf ve derneklerin öncülüğünde açılan radyolar, muhafazakâr görüşlü iş adamlarından da destek bulmuştur. 1990’ların başlarında yayına başlayan muhafazakâr çizgideki en popüler radyolar ise şunlardır: *Akra FM*, *Moral FM*, *TGRT FM*, *Üsküdar FM*, *Marmara FM*, *Meltem Radyo* ve *Burç FM*.

Akra FM İskenderpaşa Cemaatinin, *Moral FM* Nurcuların Yeni Nesil Grubu'nun, *Marmara FM* Refah Partisi'nin, *Burç FM* ise FETÖ örgütünün radyolarıdır. İstanbul'da *Özel FM*, Ankara'da *Radyo Denge*, *Dost FM*, *Dünya FM* ve *Hedef Radyo*, Konya'da *Ribat FM*, *Gözyaşı FM* ve *İsra FM*, Malatya'da *Radyo Nida*, Denizli'de *Mir Radyo* yerel radyolar arasındadır.

Sonuç olarak, 1980-2000 yılları arasındaki dönemde muhafazakâr sağ-İslamcı kesim ekonomik anlamda önemli bir atılım gerçekleştirmiş, çok sayıda holding kurulmuştur. Köyden kente göçün yoğunlaşmasıyla birlikte, önceki dönemlerde daha çok Anadolu'da yer alan muhafazakâr-İslamcı çevrenin büyük kentlere gelişiyile ticari ve sosyal yaşam başka bir boyuta evrilmiştir. Bu durum hem ekonomik hem de kültürel dünyada çeşitli dönüşümlere neden olmuştur. Sermaye alanındaki bu gelişmeler yayıncılık alanında da önemli bir değişimi beraberinde getirmiştir.

Bu dönemde muhafazakâr-İslamcı medyadaki büyüme sadece gazete ve dergi gibi süreli yayınlarla sınırlı kalmamıştır. Özel radyo ve televizyonların kurulduğu 1990'lı yıllarla birlikte ulusal ve yerel çapta çok sayıda televizyon kanalı ve radyo istasyonu yayına başlamıştır. Bu yayınlarda çoğunlukla insanlar kültür, ahlâk ve maneviyat düzleminde dini kurallara göre yaşamaya davet edilmiştir. Bir grup bu propagandayı daha ılımlı bir şekilde sürdürürken, kimi gruplar ise daha radikal bir dil kullanmış, kendileri gibi düşünmeyen çevreleri hedef göstermiştir. Bu dönemde dergicilik ve yayıncılık anlamında ise teorik meseleler üzerinde daha fazla düşünülüp tartışıldığı görülmüştür.

4. BÖLÜM

2000 SONRASI MUHAFAZAKÂR MEDYANIN YAPISAL DÖNÜŞÜMÜ: YENİ ŞAFAK ve MİLLÎ GAZETE ÖRNEKLERİ

4.1. Muhafazakâr Sermayenin Yükselişi

Anadolu’da oluşan ve gelişen muhafazakâr sermaye özellikle 1980 sonrasında büyümeye başlamıştır. 1980 sonrası neoliberal ekonomi düzeninin sağladığı yarar sayesinde Anadolu’daki muhafazakâr-İslamcı küçük ve orta boydaki girişimcilerin geliştiğini belirten Hakan Yavuz, dönemin Başbakanı Turgut Özal tarafından bazı petrol zengini Arap ülkelerinden fonlar elde edildiğini ve bu fonların İslami temellere göre çalışan çeşitli finans kuruluşları vasıtasıyla çeşitli tarikatların bağlantılarıyla sözü edilen bu sermaye kesiminin desteklendiğini belirtmiştir (Yavuz, 2005:124). Tarikat ve cemaatlerle bağlantılardan da yararlanan bu yeni sınıf güçlenmiş ve başka bir sermaye rezervi yaratmıştır. Gelişmiş ve büyümüş yeni sınıf, ekonomide devletin çekildiği alanlara yerleşme uğraşı içinde olmuştur. Böylece yeni İslamcı-muhafazakâr entelektüeller, eğitim kurumları ve medya ortaya çıkmıştır (Uzgel, 2009:17).

Geleneksel Türk burjuvazisinin kuruluşu olan Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD)’ne alternatif olarak İslamcı-muhafazakâr sermaye sahipleri tarafından 5 Mayıs 1990 tarihinde Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSİAD) kurulmuştur. Dernek “Ahlaklı kapitalizm” söylemini benimsemiştir. İstanbul’da 12 iş adamının kurduğu dernek, hızla büyümüş ve 1994’te 18 ilde örgütlenerek üye sayısını 1.819’a yükseltmiştir (Bulut, 1995:426). Derneğin üye sayısı 2020 yılı itibarıyla 11 bini aşmıştır. Yurtiçinde 89 irtibat bürosu bulunan MÜSİAD, yurtdışında da 95 farklı ülkede faaliyetlerini sürdürmektedir (MÜSİAD, 2021). Sözü edilen bu sermayenin 1990’lardaki en etkin kesiminden ilki, geleneksel küçük burjuvaziye oluşturan esnaf ve zanaatkarların içinden gelerek organize sanayi bölgelerindeki teşviklerle büyüyen KOBİ (Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler) sahipleridir. Diğer kesim ise özellikle 1994’te Refah Partisi’nin yerel yönetimlerde sağladığı başarıyla birlikte belediyelerden ihale alan ticaret ve inşaat sektörü temsilcileridir (Doğan, 2009:289).

Öte yandan bu dönemde çok sayıda holding kurulmuştur. Bu holdinglerin sermayesini çoğunlukla yurtdışındaki dini-muhafazakâr düşünce ve duyarlılığa sahip insanlara “kâr payı” sistemiyle hisse senetleri satarak sağladığı gözlenmiştir (Doğan, 2009:289). 1990’ların sonlarına doğru, çoğunlukla Milli Görüş’ün “Adil Düzen” çizgisinde ilerleyen muhafazakâr burjuvazinin önemli bir kısmı, bu tarihten itibaren küresel sermaye ve Avrupa ile ilişkileri geliştirme, sistemle bütünleşme yöneliminde

olmaya başlamıştır. Milli Görüş'teki yol ayrımı sonucunda 2001 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi kurulmuş ve 2002'de tek başına iktidara gelmiştir. Büyümek ve dışa açılmak isteyen kuruluşlar, holdingler, şahıs ve aile şirketleri, küçük ve orta boyllu işletmeler olmak üzere genel anlamıyla muhafazakâr sermaye, siyasal iktidarın da desteğiyle 2000'lerde önemli ölçüde büyümüştür. En büyük atılımı sağlayan firmalar ise çoğunlukla inşaat sektöründe faaliyet gösterenler olmuştur. Muhafazakâr-İslamcı sermaye sahiplerinin büyük bölümü de Adalet ve Kalkınma Partisi'ni desteklemiştir. MÜSİAD'ın 23 üyesi 3 Kasım 2002 seçimlerinde partinin listelerinden milletvekili seçilmiştir. Dönemin MÜSİAD Başkanı Ali Bayramoğlu, seçmenin tercihini yaptığını belirterek “Artık hiçbir şey eskisi olmayacak” sözlerini kullanmıştır (Yeni Şafak, 2002).

Bu dönemdeki önemli gelişmelerden birisi de muhafazakâr kesimin önemli isimlerinden, Adalet ve Kalkınma Partisi Kurucu Üyesi Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş'ın oğlu Murat Yalçıntaş'ın 2009 yılında İstanbul Ticaret Odası (İTO) başkanlığını kazanmasıdır. İstanbul gibi finansın ve ticaretin en önemli kentinde İTO Başkanlığını TÜSİAD karşısında muhafazakâr çevrenin bir adayının kazanmış olması dikkat çekmiştir.

2000'lerin diğer muhafazakâr-İslamcı sermaye örgütlenmeleri ise; Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu (TUSKON) ve Anadolu Aslanları İşadamları Derneği (ASKON)'dir. TUSKON FETÖ'nün 2005'de kurduğu iş adamı örgütüdür ve 2016'da kapatılmıştır (Sabah, 2016).

1998 yılında kurulan Anadolu Aslanları İşadamları Derneği (ASKON) ise “haklı zenginlikler” üretme hedefinde olduğunu belirtmektedir. Merkezi İstanbul'da bulunan ASKON'un, 2020 itibariyle Anadolu'nun 34 farklı şehrinde temsilcilikleri ve Brüksel, New York, Pekin, Cidde, Cakarta'da ofisleri bulunmaktadır. Derneğin 6 binin üzerinde kurumsal üyesinin olduğu ifade edilmektedir (ASKON, 2021). Milli Görüş çizgisinde yer alan dernek, 2013 yılı Haziran ayındaki Gezi eylemleri sürecinde Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarına destek vermiştir. ASKON 14 Haziran 2013 tarihinde *Hürriyet*, *Habertürk*, *Posta*, *Sabah*, *Star*, *Türkiye*, *Yeni Şafak*, *Zaman* ve *Akit* gazetelerine tam sayfa ilan vererek; Gezi Parkı'ndaki eylemlere karşı çıkmış, hükümetin yanında oldukları mesajını vermiştir (Sabah, 2013).

2020 yılı itibariyle geleneksel Türk burjuvasının örgütü Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD)'nin 4 bin 500'e yakın üyesi bulunduğu görülmüştür. Gülseren Adaklı, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kendisini destekleyen MÜSİAD eksenli “yeşil sermaye”yi güçlü şekilde desteklediğini, ancak bu durumun Türkiye'de sermayenin yapısal niteliklerini köklü biçimde dönüştüren bir içerik taşımadığını belirtmiştir (Adaklı, 2009:604). Türkiye'de 2000 sonrasındaki yukarıda değinilen siyasal, iktisadi ve kültürel bütün gelişmelere rağmen dernek hem kayıtlı istihdamın (kamu ve tarım hariç) yüzde 50'sini, hem de kamu dışı milli gelirin yüzde 50'sini oluşturmaktadır (TÜSİAD, 2021).

2000 sonrasında özetle, muhafazakâr kesimde sermaye sahipleri artmış ve bu kesim siyasal iktidar tarafından desteklenmiştir. Neoliberal ekonomiye entegre olan muhafazakâr sermaye gücünü arttırmak için ılımlı bir çizgi izlemiştir. Bunun sonucunda kapitalist tüketim tarzına adapte olduğu gözlenmiştir. Yaşam tarzı anlamında “burjuvalaşma” eğiliminin görüldüğü bir evre olmuştur. Nitekim, muhafazakâr giyim tarzı ve moda dergileri bu süreçte öne çıkmıştır. Sözü edilen yeni sınıf; lüks semtlerde, korunaklı site ve villalarda oturmaya, lüks arabalar kullanmaya ve tatilini İslami lüks otellerde yapmaya başlamıştır.

“Lüks tüketim kalıplarının neo-Osmanlıcı temsillerle süslenen İslami versiyonlarıyla, İslamcı sermaye örgütleri, insan hakları örgütleri, kadın platformlarının kurulması, romanlarda kadın-erkek ilişkisinde aşk temasının işlenmeye başlanması gibi göstergelerin oluşturduğu toplam, İslam’ın ve İslamcı kesimin içindeki farklılaşmanın modern kent yaşamıyla harmanlanan kamusal görünümleri olarak kaydedilmelidir”(Doğan, 2009:294).

4.2. 2000 Sonrasında Muhafazakâr Medya (2000-2020)

Medya siyasal iktidara seçim sonucunda verilen yetkinin kuvvet alanını büyütmesinde önemli bir destek faktörüdür (Yılmaz ve Erdoğan, 2015:153). Bundan ötürü kitle iletişim araçlarının iktidar için değeri yüksektir. Kitle iletişim araçları aynı zamanda rızanın temininde ve ideolojik yeniden üretimi sürdürmede önemli bir işleve sahiptir (Çoban, 2014:27). Muhafazakâr demokrat kimlikli Adalet ve Kalkınma Partisi de siyaset sahnesinde yer almaya başladığında medyanın gücünü fark etmiş ve bu anlamda çeşitli kuruluşların yayına başlamasına ön ayak olmuştur. Muhafazakâr kesim 2000 sonrasında medya alanında daha da etkili olmuştur.

2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidar olduğu dönemde Türkiye’de ana akım olarak tabir edilen medyanın önde gelen kuruluşları; Doğan Medya, Uzan Grubu, Çukurova Grubu, Doğuş Grubu ve İhlas Holding’e bağlı olan medya kuruluşlarıdır. 2002 sonrasındaki süreçte çeşitli büyük medya grupları muhafazakâr sermaye çevrelerinin eline geçmiş, bu kuruluşlar süreç içerisinde siyasal iktidar yanlısı yayın çizgisi izlemeye başlamıştır. Bu dönüşümde Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF)’nin rolü büyüktür. 2001 krizi nedeniyle batan bankaların sahiplerinin aynı zamanda medya kuruluşlarına da sahip olmaları, TMSF aracılığıyla birçok yayının devrine olanak yaratmıştır. Uzan, Çukurova ve Merkez Medya grupları bunların en önemlilerindendir. Devredilen kuruluşlar ilk etapta TMSF’nin atamış olduğu yöneticiler tarafından yönetilmiştir. Sonrasında ise satış işlemleri gerçekleştirilmiştir. Medya kuruluşları siyasal iktidara yakın sermayenin eline geçmiştir. Cem Uzan’ın sahibi olduğu şirketlere el koyan TMSF, *Star* gazetesinin işadamı Ali Özmen Safa’ya satışını gerçekleştirmiştir. 1999’da Uzan tarafından çıkarılmaya başlanan gazete, 2004’te TMSF’ye, 2006’da ise Ali Özmen Safa’ya geçmiştir (Milli Gazete, 2006). Safa, bir süre sonra 2007’de hisselerinin büyük

bölümünü Ethem Sancak’a devretmiştir. Sancak, Adalet ve Kalkınma Partisi’nde MKYK (Merkez Karar Yönetim Kurulu) üyeliği de yapmış bir isimdir. Uzan’ın sahibi olduğu *Star TV* ise önce Doğan Grubu’na, ardından siyasal iktidara yakın Doğu Grubu’na geçmiştir. Cem Uzan özellikle 2002 seçimleri süresince, kurmuş olduğu ve Genel Başkanlığını yaptığı Genç Parti’yi kitleselleştirmiştir. Milliyetçi söylemler kullanan ve elinde bulundurduğu *Star* gazetesi ve *Star TV* aracılığıyla geniş bir propaganda imkânına sahip olan Uzan, yüzde 7,2 oranında oy aldığı 2002 seçimleri sonrasında da muhalif söylemlerini sürdürmüştür. Uzan’ın medya kuruluşlarının el değiştirmesi aynı zamanda önemli bir siyasi rakibin devre dışı kalması anlamına da gelmektedir.

Dinç Bilgin’in iflasının ardından Ciner Holding’in sahibi olduğu Merkez Medya Grubu’na geçen *ATV* ve *Sabah*’a 2007’de TMSF tarafından el konulmuştur. Yapılan ihaleyle bu yayın organları siyasal iktidara yakın Çalık Grubu’na geçmiş, grubun adı “Turkuvaz Medya” olarak değiştirilmiştir. Grubun bünyesinde *ATV* ve *Sabah* gazetesiyle birlikte; *Takvim*, *Fotomaç*, *Yeni Asır* gazeteleri, *Minika GO*, *Minika Çocuk*, *Yeni Asır TV*, *Radio Turkuvaz* ve *Romantik Radyo* ve *Aktüel* dergisi yer almıştır. 2013’te ise *ATV* ve *Sabah* muhafazakâr sermayenin önde gelen kuruluşlarından, siyasal iktidara yakın Kalyon Holding’e satılmıştır.

Bu dönemde TMSF tarafından el konulan bir diğer kuruluş ise Çukurova Medya Grubu’dur. 2013 yılı Mayıs ayında medya kuruluşlarına el konulan grubun elinde bulunan *Show TV* Ciner Grubu’na, *Sky Türk* televizyonu ise Cengiz-Limak-Kolin ortaklığına satılmıştır. Bu ortaklık üçüncü havalimanı başta olmak çok sayıda devlet ihalesi almıştır. *Sky Türk* bir süre sonra Ethem Sancak’a satılmıştır. *Akşam* gazetesi bir süre TMSF tarafından atanan Mehmet Ocaktan tarafından yönetilmiştir. Ocaktan, 23. Dönem Adalet ve Kalkınma Partisi Bursa Milletvekiliği yapmıştır. Aynı zamanda *Yeni Şafak* gazetesinin Kurucu Genel Yayın Yönetmeni olması da dikkat çekmektedir. *Akşam* gazetesi bir müddet TMSF’nin elinde bulunduktan sonra 2013 yılı Kasım ayında Ethem Sancak’ın sahipliğine geçmiştir (Anadolu Ajansı, 2013). Sancak’ın medya alanında oluşturduğu “Türk Medya Yayın Grubu” çatısı altında; *Akşam*, *Güneş* gazetelerinin yanı sıra *Sky Türk* televizyonu, *Alem FM*, *Lig Radyo* radyoları ve *Alem*, *Platin*, *Stuff*, *Autocar* ve *FourFourTwo* dergileri yer almıştır. Sancak, daha evvel satın aldığı *Star* gazetesini ve 2007’de kurduğu *Kanal 24* televizyonunu 2010 yılı Ekim ayında Adalet ve Kalkınma Partisi’nin kuruluşunda aktif rol alan, Fazilet Partisi ve Adalet ve Kalkınma Partisi Erzincan eski Milletvekili iş adamı Tevhit Karakaya’ya satmıştır. Sonrasında ise Doğan Grubu medyadan çekilmiş, yayın kuruluşları siyasal iktidara yakın sermayeye geçmiştir.

Türkiye’de ana akım ya da merkez medya olarak tabir edilen medya büyük oranda tasfiye olmuş, kuruluşlar el değiştirmiştir. Doğu Yayın Grubu gibi kuruluşların ise siyasal iktidarla uzlaşmacı bir çizgi izlediği gözlenmiştir. Diğer yandan muhafazakâr medyaya yeni kuruluşlar dahil olmuş, var olan kuruluşların büyük bölümü ise yayınlarına devam etmiştir.

Muhafazakâr medyanın Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı ile birlikte en çok güçlenenlerinden olan Albayrak Grubu; *Yeni Şafak* gazetesine ek olarak, 2007 yılında kurduğu *TVNET* adlı televizyon kanalı ile *Gerçek Hayat*, *Derin Tarih*, *Cins*, *Bilge Çocuk*, *Bilge Minik*, *Lokma*, *Nihayet*, *Post Öykü*, *SkyRoad* ve *Z Raporu* gibi dergilerin yayını da sürdürmektedir. Öte yandan grubun “Birlikte Dağıtım” isimli bir yayın dağıtım şirketi de bulunmaktadır (Albayrak, 2021). Grubun medya alanındaki etkinliği diğer sektörlerdeki yatırımları ve sosyal sermayesinin etkisiyle önem kazanmaktadır (Adaklı, 2009:585).

Kanal 7 ve *İhlas* Grupları da muhafazakâr medyada öne çıkan kuruluşlar olarak dikkat çekmektedir. *Kanal 7* grubunun ayrıca *Ülke TV* adlı bir televizyon kanalı ve *Radyo 7* isimli bir radyo istasyonu bulunmaktadır. *İhlas* Grubu ise uzun yıllardır yayını sürdürülen *Türkiye* gazetesinin yanı sıra; *TGRT Haber*, *TGRT Belgesel*, *TGRT FM* ve *İhlas Haber Ajansı*’nı elinde bulundurmaktadır (İhlas Yayın Holding, 2021). Enver Ören’in kurucusu olduğu, ancak geçmişteki gibi güçlü ve etkili olmayan *İhlas* Grubu, *TGRT* televizyonunu 2006 yılında ABD’li News Corporation şirketine (Rupert Murdoch) satmıştır. *TGRT*’nin adı “Fox” olarak değiştirilerek yayınları sürdürülmektedir. Grubun bünyesinde yer alan ve muhafazakâr milliyetçi sağın sembol gazetelerinden olan “*Türkiye*” gazetesi, 2013 yılı Eylül ayında Nuh Albayrak’ın genel yayın yönetmenliğinde büyük bir değişim yaşamıştır. Logosunu değiştiren gazete bünyesine “*Taraf*” gazetesinden ayrılan Alper Görmüş, Melih Altınok, Yıldırım Oğur, Arzu Yıldız ve Ceren Kenar gibi isimleri katmıştır. Ayrıca, *Akşam*’dan ayrılan Prof. Dr. Deniz Ülke Arıboğan da gazetenin yazarları arasına girmiştir. *Türkiye* gazetesinin bu dönemde daha liberal ve muhafazakâr medyanın merkez yayın organı olma hedefi içine girdiği gözlenmiştir.

FETÖ’nün yayın organları olan *Zaman*, *Today’s Zaman*, *Meydan*, *Taraf* gazeteleri, *Samanyolu TV*, *Samanyolu Haber*, *Mehtap TV*, *Yumurcak TV*, *Irmak TV*, *Aksiyon* dergisi, *Burç FM* ve *Cihan Haber Ajansı* ve yine *İpek Medya* Grubu bünyesindeki; *Bugün* gazetesi, *Kanal Türk Televizyonu* ve *Kanal Türk Radyo* sayılabilir. FETÖ’nün kuruluşlarına, holdingler ve şirketlerle birlikte el konulmuş veya kapatılmıştır.

Kadiri tarikatının İcmal kolu ise mevcut *Yeni Mesaj* gazetesi, *Mesaj TV* ve *Meltem TV*’ye ek olarak 2000 sonrasındaki dönemde “Özlem TV”, “Kadırga TV”, “Köy TV”, “Av TV”, “Sıhhat TV”, “Kanal 99” gibi yeni televizyon kanallarının kuruluşunu gerçekleştirmiştir.

Milli Görüşçüler (Saadet Partisi) *Milli Gazete*’nin yanı sıra 1977’den beri yayını sürdürdükleri “Yeni Devir” gazetesini bölgesel çapta dar bir kadroyla çıkarmaya devam etmektedirler. Aynı zamanda bir de televizyon kanalının kuruluşu gerçekleştirilmiştir. 2004 yılında Yozgat’ta yayın yapan yerel “Yaprak TV” satın alınmış ve “TV 5” adıyla yeni bir televizyon kanalının yayını başlatılmıştır. *TV 5* yayını halen sürdürmektedir.

Muhafazakâr cemaat, özellikle de tarikatlar tarafından çok sayıda televizyon kanalı bu süreçte yayına başlamıştır. Nurcuların bir kolu olan “Okuyucular” grubu 2005 yılında “Dost TV”yi kurmuştur. Ankara’da kurulan ve uydu üzerinden yayın yapan kanal haricinde grubun yine Ankara merkezli “Dost FM” adlı bir radyo istasyonu bulunmaktadır. Mustafa İslamoğlu’nun lideri olduğu “Akabe” grubu tarafından 2006 yılında “Hilal TV” kurulmuştur. Kanal, 13 yıl yayın yaptıktan sonra ekonomik kriz nedeniyle 29 Kasım 2019’da yayınına son vermiştir (Milli Gazete, 2019). 2010 yılında ise Menzilciler tarafından “Semerkand TV” yayına başlatılmıştır. Hür Dava Partisi (Hüda-Par) de 2011 yılında uydu üzerinden yayına başlayan “Rehber TV”nin kuruluşunu gerçekleştirmiştir. Merkezi Diyarbakır’da bulunan kanalın genel yayın yönetmeni İbrahim Halil Furkan, “*Rehber TV yayınlarında İslami hassasiyetleri gözetiyor*” demiştir (Doğru Haber, 2014). Partinin “Doğruhaber” isimli bir günlük gazetesi de bulunmaktadır. Nisan 2008’de haftalık olarak yayına başlayan gazete, 1 Kasım 2016 itibariyle günlük olarak çıkmaya başlamıştır. Gazetenin ilk sayısının manşeti “Yeniden Bismillah”tır. Yayın politikasında; “*Gazetemiz İslam’a hizmet şiarı ile hareket edecek, İslami bir gençliğin yetiştirilmesi görevini yerine getirmeye çalışacak ve gençleri, aileleri ifsat ve yozlaşmaya karşı duyarlı hale getirmeye yönelik tavsiyelerde bulunacaktır*” ifadeleri yer almaktadır (Hürseda Haber, 2016).

Nurettin Şirin’in başında olduğu, “İsra Kültür Merkezi” çatısı altında çalışmalarını sürdüren ve Şii inancına dayalı bir görüşü savunan grubun ise “Kudüs TV” isimli bir televizyon kanalı bulunmaktadır. Nurettin Şirin’in genel yayın yönetmeni olduğu televizyon 2008 yılında yayına başlamıştır. 15 Temmuz 2016 sonrası Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile kapatılan kanallar arasında yer alan *Kudüs TV*, kapatma kararının kaldırılmasının ardından Aralık 2016’da yeniden yayına başlamıştır (İslami Analiz, 2016). İskenderpaşa cemaatinin televizyonu “FM TV” de 2015’de kurulmuştur. Bu dönemde yayına başlayan televizyon kanalları arasında Nurcular tarafından kurulan “Moral TV” de bulunmaktadır. İsmailağa Cemaati ise 2014’te “Lalegül TV” adında bir televizyon kanalını kurmuştur. Grubun aynı adla yayın yapan “Lalegül FM” radyo istasyonu ise 2005 yılından bu yana yayınına sürdürmektedir. Yahyalı cemaatinin *Seyr FM* adlı bir radyo istasyonu ve dergisi bulunmaktadır. Ensar Vakfı ise internetten yayın yapan “Ensar TV” adlı bir televizyona sahiptir.

“Harun Yahya” takma adını kullanan Adnan Oktar kurmuş olduğu “Bilim ve Araştırma Vakfı” aracılığıyla evrim teorisi karşıtı faaliyetler yürütmüştür. Vakfın yayınları ve basın açıklamaları *Milli Gazete* ve *Yeni Şafak*’ın da aralarında olduğu birçok gazetede yıllar boyunca yayınlanmıştır. Adnan Oktar cemaati “A9” isimli televizyon kanalını 2011’de kurarak uydu üzerinden yayına başlatmıştır. Gruba 2018 yılı Temmuz ayında operasyon düzenlemiş ve Oktar ve beraberindeki çok sayıda kişi gözaltına alıp tutuklanmıştır. A9 televizyonu da kapatılmıştır.

Türkiye Caferileri de Kasım 2011’de “On4 TV” isimli televizyon kanalını uydu üzerinden yayına başlatmıştır. “On4 TV” 15 Temmuz 2016 sonrası Olağanüstü Hal (OHAL) kapsamındaki KHK’larla kapatılan 23 kanaldan biri olmuştur. Kanalin yayın yasağı, OHAL İnceleme Komisyonu’nun 05.06.2018 tarihli kararı ile kaldırılmıştır (Tanyeri Haber, 2018). Televizyonun yayını uydu üzerinden halen devam etmektedir.

Bu dönemde kamu eliyle, TRT ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nca, 2012 yılında “Diyanet TV” kurulmuştur. Televizyon kanalı tematik bir dini kanal özelliğindedir. Öte yandan *Akit* gazetesi bünyesinde aynı adla, 2015 yılı Nisan ayında “Akit TV” kurulmuş ve test yayınına başlamıştır. “İnananların Ekranı” adlı sloganı kullanan televizyon kanalı Haziran 2015’de normal yayına geçmiştir (Akit, 2015). Televizyon kanalı Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu ve ebedi önderi Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün vefatının yıl dönümü olan 10 Kasım 2015’te, altyazıyla “*Zulüm 1938’de Son Buldu, Mustafa Kemal Yıllar Önce Bugün Öldü*” yayını yapmış ve bu çirkin bir ifadeler için RTÜK tarafından *Akit TV*’ye ceza verilmiştir (Sözcü, 2015).

Ankara Büyükşehir Belediye eski Başkanı Melih Gökçek’in oğlu Osman Gökçek tarafından 2010’da Ankara’da kurulan *Beyaz TV* de muhafazakâr medya arasında öne çıkan kuruluşlardandır.

Ulusal çapta yayın yapanlar haricinde, Türkiye genelinde hemen her ilde yerel çapta yayın yapan muhafazakâr-İslamcı televizyon kanalı/kanalları da bulunmaktadır. Bu televizyon kanallarından bazıları ise uydu aracılığıyla yayınlarını geniş bir izleyici kitlesine ulaştırmaktadır.

Radyo istasyonları ele alındığında ise; günümüzde de halen yayınıni sürdüren muhafazakâr-İslamcı radyolar arasında; *Radyo 7, Akra FM, Bayram FM, Semerkand Radyo, Dost FM, Lalegül FM, Gözyaşı FM, TGRT FM, Özel FM, Moral FM, Radyo Erkam, Dolunay FM, Berat FM, Diyanet Radyo, Seyr FM, VAV Radyo* bulunmaktadır. Yerel düzeyde de çok sayıda radyo istasyonunun yayınıni sürdürdüğü gözlenmiştir.

Geçmişte Adalet ve Kalkınma Partisi çizgisinde yer alan ve 2014 yılı sonunda Star Medya Grubu’ndaki işlerine son verilen Mustafa Karaalioğlu, Mehmet Ocaktan ve Yusuf Ziya Cömert tarafından “Karar.com” isimli bir internet portalı kurulmuştur. Ahmet Davutoğlu’na yakın bir çizgide olan ve siyasal iktidara muhalif bir yayın politikası izleyen haber portalı, 7 Mart 2016’da günlük gazete olarak da yayınlanmaya başlamıştır. Siyasal iktidara yakın medyada bir süre yer almış ve sonrasında ayrılmış olan isimlerin bir arada bulunduğu “Karar” gazetesinin imtiyaz sahibi iş adamı Mehmet Aydın, genel yayın yönetmeni İbrahim Kiras, yazı işleri müdürü Levent Güneş, Ankara temsilcisi ise Yusuf Ziya Cömert’tir. *Karar* gazetesini çıkaran kadro incelendiğinde aynı ekibin 1995’te *Yeni Şafak* gazetesinin kuruluşunda da yer almış isimler olduğu görülmektedir. Gazetenin “Daha İyi Bir Türkiye”

manşetiyle çıkan ilk sayısında; *Yeni Şafak* yazarı Hayrettin Karaman, *Star* Başyazarı Ahmet Taşgetiren, *Star* yazarı Beril Dedeoğlu, ilahiyatçı Hayrettin Karaman, ekonomist Asaf Savaş Akat, tarihçi Kemal Karpat, AB uzmanı Emre Gönen, siyaset bilimci İlter Turan, gazeteci Gülay Göktürk, Anayasa hukukçusu Yusuf Şevki Hakyemez gibi isimler *Karar*'ın yayına başlamasına ilişkin görüşlerini belirtmişlerdir (Karar, 2016). Taha Akyol, Beşir Ayvazoğlu, İbrahim Kahveci, Etyen Mahçupyan, İsmet Berkan, Elif Çakır, Hakan Albayrak, Mehmet Ocaktan, Ali Bayramoğlu, Mehmet Atalay gazetesinin yazarlarındandır. Gazetede spor yazıları kaleme alan Mehmet Atalay, Recep Tayyip Erdoğan'ın İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı (İBB) döneminde İBB Spor Etkinlikleri Genel Müdürlüğü ve Spor Danışmanlığı, *Yeni Şafak* gazetesinin 2000 yılında Genel Müdürlüğünün yanı sıra, 2003-2008 yılları arasında Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü, ardından da Basın İlan Kurumu (BİK) Genel Müdürlüğü yapmış bir isimdir.

2000-2020 yılları arasındaki dönemde muhafazakâr-İslamcı gazeteler incelediğinde; *Vakit (Akit)*, *Yeni Asya*, *Tercüman*, *Millî Gazete*, *Yeni Şafak*, *Yeni Mesaj*, *İstiklal*, *Milat*, *Diriliş Postası*, *Yeni Birlik*, *Doğru Haber*, *Karar* dikkat çekmektedir. *Türkiye*, *Sabah*, *Star*, *Analiz* gazeteleri ise liberal muhafazakâr-merkez sağ çizgide yayın yapan gazetelerdendir.

Bu dönemde çıkan dergilere bakıldığında ise çoğunluğu fikir ve edebiyat dergisi olmak üzere şunlar sıralanabilir: *Umran*, *Bilgi ve Düşünce*, *Gerçek Hayat*, *Haksöz*, *İktibas*, *Semer kand*, *Semer kand Aile*, *Semer kand Çocuk*, *Genç Öncüler*, *Ribat*, *Genç Yaklaşım*, *İnzar*, *Vuslat*, *Mostar*, *Yüzakı*, *Caferiyol*, *Genç*, *Baran*, *Kur'ani Hayat*, *Somuncu Baba*, *Genç Doku*, *Seyyide*, *Beklenen Nizam*, *Berceste*, *Bilge Adam*, *Tarih Bilinci*, *Tasfiye*, *Bir Nokta*, *Biyografi Analiz*, *Muhafazakâr Düşünce*, *Anlayış*, *Ardıç*, *Ayasofya*, *Ayine*, *A'mak-ı Efkâr*, *Akademya*, *Akıncı Gençlik*, *Akpınar*, *Alternatif Bakış*, *Altın Çocuk*, *Altınoluk*, *Anadolu Gençlik*, *Burhan*, *Buruciye Edebiyat*, *Çatı*, *Çete*, *Cuma*, *Değirmen*, *Dem Dergi*, *Dergâh*, *Derkenar*, *Din ve Hayat*, *Diriliş Işığı*, *Diriliş Saati*, *Doğru Yorum*, *Düşünce Gündem*, *Ebe Sobe*, *Edebi Pankart*, *Edebiyat Ortamı*, *Edebiyatta ve Sanatta Kundak*, *Edep*, *Editör*, *Eğitim Yazıları*, *Ehâd*, *Ehl-i Beyt Dünyası*, *Ekoreel*, *Elif Elif*, *Fayrap*, *Fecre Doğru*, *Fidan*, *Fikir Dünyası*, *Fıtrat*, *Fiyaka*, *Furkan*, *Genç Adam*, *Genç Birikim*, *Genç Dünya*, *Genç Düşünce*, *Genç İstikbal*, *Genç Yürüyüş*, *Gülistan*, *Guraba*, *Haberci*, *Hak Hakikat*, *Hanımefendi*, *Hayat Bülteni*, *Hazan*, *Hece*, *Hece Öykü*, *Hendese*, *Heybeden*, *Horanta*, *Hüküm*, *Huruç*, *İfade*, *İki Deniz*, *İkindi Yağmuru*, *İkra*, *İkra'r*, *İlim*, *İlim ve İrfan*, *İlim ve İrfan Ailemiz*, *İlk Tohum*, *İlkadım*, *İlma*, *İmsak*, *İnkişaf*, *İnsanca*, *İntibah*, *İnzar*, *İslam Dünyası*, *İslami Hayat*, *İslami Yorum*, *İtibar*, *İzler*, *Kaçak Çay*, *Kalembek*, *Karabatak*, *Karakalem*, *Kaşgar*, *Kelhaamed*, *Kertenkele*, *Kible*, *Kırklar*, *Kırknar*, *Kırlangıç*, *Kırmızı Beyaz*, *Kitap Haber*, *Kitap Postası*, *Kitap ve Hikmet*, *Kökler*, *Köklü Değişim*, *Kudüs*, *Kurtuba*, *Lâ Dergisi*, *Layiha*, *Mahalle Mektebi*, *Mecra*, *Med Cezir*, *Medeniyet*, *Mektup*, *Merdiven Şiir*, *Mimar ve Mühendis*, *Minber-i Aksa*, *Misak*, *Moral Dünyası*, *Müslüman Genç Davetçi*, *Nesl-i Cedit*, *Nevzuhur*, *Nida*, *Nûbihar*, *Okumuş*

Adam, Okuntu, Oluş, Özgün Aile, Özgün Düşünce, Özgün İrade, Özgür ve Bilge, Rahle, Rihle, Sancaktar, Sarmaşık Kültür, Satır Araları, Şebnem, Sefine, Şefkat, Seher, Şehir ve Medeniyet, Şehrengiz, Seriyeye, Seyir, Sığınak Sanat, Siyah Sanat, Söz Ola, Söz ve Adalet, Sufi Gelenek, Sur, Süveyda, Tefekkür, Temmuz, Temrin, Tevhid Gemisi, Uhde, Ümmet Coğrafyası, Üslûp, Vavelif, Yakın Doğu, Yansıma, Yedi İklim, Yeni Bayrak, Yeni Dünya, Yeniden Sebilürreşad, Yitik Düşler, Yokuş Yola, Yol Düşleri, Yolcu Dergisi, Yüce Devlet, Yüzakı, Zafer.

Bu süreçte dikkat çeken bir diğer yayın kuruluşu da “Muhafazakâr Düşünce” dergisidir. İlk sayısı 2004 yılında “Gelenekten Geleceğe: Muhafazakârlık” kapağıyla çıkan dergi, kendini “Türkiye’de muhafazakâr külliyyatın gelişmesi bakımından önemli bir işlev yüklenmiş dergi” olarak nitelendirmiştir (Muhafazakâr Düşünce, 2004). Altı ayda bir yayınlanan ulusal hakemli dergi, “Kadim Yayınları” tarafından çıkarılmaktadır. Serhat Buhari Baytekin’in sahibi olduğu derginin genel yayın yönetmeni Yunus Şahbaz, genel koordinatörü Üzeyir Tekin, sorumlu yazı işleri müdürü ise Fatih Yıldız’dır. Yayın ve danışma kurulunda çok sayıda akademisyen yer almaktadır.

2000 sonrasında muhafazakâr sermayenin medya alanında güç kazanması, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin de güç kazanmasını sağlamıştır. Siyasal iktidarın, kendisine destek vermeyen küçük bir muhafazakâr medya grubunu da dönem dönem yanına çektiği görülmüştür.

Özetle, muhafazakâr-İslamcı kesim ve medya 1990’ların ortalarından sonra, özellikle de 28 Şubat 1997 süreci sonrasında, siyasal iktidarlara ters düşmüş ve muhalif bir noktada konumlanmıştır. 2002’de Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidara gelişiyle birlikte bu çizgi çoğunlukla düzenle uyumlu, ılımlı bir noktaya evrilmeye başlamıştır. 2000’lerin ortasından itibaren neoliberal sistemle uyumlu bir şekilde hareket eden muhafazakâr kesim yayıncılık anlamında da ilerleme kaydetmiş, çok sayıda gazete, radyo ve televizyon yayına başlamıştır. Dergicilik alanında ise genel olarak dijitalleşmenin yarattığı etkiye paralel olarak bir gerilemeden söz edilebilir. 1980’ler ve 1990’larda görece düzene muhalif olan ve dini referanslarla meseleleri yorumlamaya çalışan, bu yönelimle tartışma yürüten dergiler ve dergi çevreleri bulunmaktadır. 2000 sonrasında ise muhafazakâr kesimin önemli bir oranda düzenle bütünleşme gösterdiği ve zenginleşme yolunu seçtiği görülmüştür. Bu tablo fikri zemini de etkilemiştir.

Türk medyasında da genel olarak, 2000 öncesi ana akım medyada öne çıkan “seçkin” gazeteci ve yazarlar, 2000 sonrasında Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidara gelmesiyle değişiklik göstermiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi’ne yakın medya sahiplerinin sayısı çoğaldıkça; Ali Bulaç, Fehmi Kuru, Ömer Lütfü Mete, Ali Bayramoğlu, Ahmet Hakan Coşkun, İbrahim Karagül, Etyen Mahçupyan, Mustafa Karaalioglu, Ahmet Kekeç vb. isimler medyada yükselmiştir. Muhafazakâr kesim kendi yazarları dışında, geçmişte ana akım medyada öne çıkan kimi liberal yazarları bünyesine katmıştır. Kimlik siyasetinin öne çıktığı 1980’lerden itibaren, bazı İslamcı yazarlar entelektüel hegemonyanın

meydana gelmesine ön ayak olmuşlardır. Liberal bazı seçkinlerle yakınlaşan İslamcı yazarlar da, 1990'lardan itibaren medyada köşelere yerleşmişlerdir. Siyasal iktidarın neoliberal siyasetlerinin toplum nezdinde meşruluk kazanmasında bu seçkinlerin bir hayli etkisinin olduğu düşünülmektedir (Adaklı, 2009:600-601).

4.3. Muhafazakâr Medyanın 2000 Sonrası Dönüşümü

Türkiye’de genel itibariyle medya ve yayıncılık alanındaki dönüşüm 1980 ve sonrasında meydana gelmiştir. Neoliberal iktisadi politikaların uygulanmaya başladığı 1980’le birlikte medya endüstrisi de oluşmaya başlamıştır. 24 Ocak 1980 Ekonomik Kararları ve ardından gelen 12 Eylül 1980 askeri darbesi ekonomik, sosyal ve toplumsal alanda neoliberalizmin yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda küresel sermayeyle bütünleşme amacının izlendiği bu dönem, sermayenin hâkimiyetinde kültürel üretimin de dönüşüme uğradığı bir evre olmuştur.

“Deregülasyon uygulamaları, özelleştirmeler ve sektörde giderek hızlanan yoğunlaşmalar-toplulaşmalar ile teknolojik ilerlemeler sonucunda tüm dünyanın iletişim ortamı, 1980’li yıllarda, neredeyse tanınmayacak ölçüde değişmiştir. En köklü ve hızlı değişimlerin yaşandığı ülkelerden birisi de Türkiye’dir” (Kaya, 2016:249).

Türkiye’de medya alanındaki değişimde ilk göze çarpan sermaye ve sahiplik yapısıdır. Yerleşmiş mülkiyet yapısında çoğunlukla patronun kendisi de gazetecilik mesleğindendir. 1980’li yıllarla birlikte, özellikle de 1990’lardan itibaren bu durum değişmeye başlamış ve medya kuruluşlarının mülkiyeti ve bu alana yönelen sermayenin vasfı farklılaşmıştır. Aile işletmeleri zamanla yerini büyük sermayeye bırakmıştır. Bu sermaye sahipleri başka ticari alanlardan elde ettikleri varlıkla medya alanına girmişlerdir. Medyanın mülkiyet yapısındaki değişimde, bir taraftan teknolojik gelişimlere uyum sağlama gerekliliği, bir taraftan da 24 Ocak 1980 kararları ile birlikte deregülasyon politikalarının neticesinde gazete kağıdına yönelik devlet desteğinin son bulması ve sonrasında kağıda yapılan büyük zamlar etkili olmuştur (Aydın, 2015:33) Gazete maliyetleri giderek artmış, geleneksel gazeteci patronlar-aile işletmeleri bu yükü kaldıramaz duruma gelmiştir.

Bir gazete, medya organı sahibi olmak sermaye çevreleri için aynı zamanda güç anlamına da gelmektedir. Neoliberal ekonomi politikalarının hâkim olduğu dönemle birlikte, özellikle ihale ve kredi alımlarının, özelleştirmelerden faydalanmanın ve diğer sermaye grupları karşısında daha güçlü olmanın önünü açmıştır. 1990’larla birlikte televizyon ve radyo yayıncılığında devlet tekelinin kalkmasıyla, çok sayıda özel televizyon kanalı ve radyo istasyonu yayına başlamıştır. Bu anlamda *“kapitalizmin*

neoliberal evresinin işleyiş yasaları uyarınca şiddetli bir rekabetin hâkim olduğu modern medya endüstrisi” biçimlenmeye başlamıştır (Aydın, 2015:34).

Milli Görüş hareketinin ikiye bölünmesiyle 2001 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi’nin kuruluşu ve 2002 yılında iktidar olmasının ardından Türkiye’de iktisat, toplum, politika, eğitim, kültür, sanat, sağlık vb. birçok alanda değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Bu değişimlerin en yoğununu ise medya alanında gerçekleştirmiştir. Türkiye’de medya alanında 2000 sonrası yaşanan genel dönüşüm sektöre hâkim gruplardaki değişimle ve sahiplik yapısının değişimiyle başlamıştır. Muhafazakâr-İslamcı medya iktidar tarafından desteklenerek güç kazanmıştır. Dönemin Star gazetesi Genel Yayın yönetmeni Mustafa Karaalioglu, değişen sermaye yapısıyla birlikte medyadaki dönüşümü şu sözlerle ifade etmiştir:

“Muhafazakâr’ sermaye sahiplerinin sahip olduğu gazetelerin toplam tirajı, geri kalan gazeteleri geçti ve aradaki farkı da giderek açıyor. Star, Zaman, Sabah, Türkiye, Takvim, Yeni Şafak, Bugün, Yeni Akit, Yeni Asya, Milli Gazete, Milat ve Today’s Zaman’ın toplam günlük tirajı 2 milyon 250 bini aşmış bunuyor. Bu rakam, pazar payının yüzde 55’nin aşılması demektir. Buna karşılık, diğer bütün gazetelerin tirajı 2 milyonun altında seyrediyor. Ki o kesimde de bütün sermayeyi aynı başlık altında değerlendirmek doğru değil. Zira, sermaye çeşitliliği ve ideolojik ayrışmalar eski Türkiye medyasını da tek başlık altında toplamayı güçleştiriyor” (Star, 2013).

Türkiye’de süreç içerisinde merkez medya ile muhafazakâr medya arasındaki ayrım giderek derinleşmiştir. Bu durum özellikle iktidarın ilk dönemlerinde gerçekleşmiştir. Muhafazakâr medyanın büyük bölümü bu dönemde siyasal iktidarın icraatlarını ve söylemlerini destekler nitelikte yayınlar yapmıştır.

“Hükümet olmanın kısmi imkân ve avantajlarından yararlanan muhafazakâr kitleye hitap eden basın-yayın organlarının bu süreç içinde sergiledikleri habercilik anlayışı büyük oranda ‘camia’nın ve AKP’nin çıkarlarına endekslenmiştir. Bu habercilik yaklaşımı hem gönüllülük, hem de zorunluluk gibi algılanmıştır. Gönüllülük, ‘iktidar bizden’ mantığından doğarken, zorunluluk da dışarıdan gelen baskılara ‘mahalle/camia’ bakış açısı ile yaklaşılmasından kaynaklanıyordu” (Haksöz, 2008).

Adalet ve Kalkınma Partisi’nin 2007’den sonra, iktidarının ilk beş yılının tersine, daha baskıcı olduğu görülmüştür. Medya alanında da çok büyük değişimler yaşanmıştır. Süreç içerisinde ana akım medyanın neredeyse tamamına yakını ya siyasal iktidar yanlısı sermayenin eline geçmiş ya da iktidar yanlısı yayın politikası izler hale gelmiştir. Muhafazakâr medya da Adalet ve Kalkınma Partisi

döneminde, birkaç istisna hariç, daha çok “yandaş medya” olarak anılmaya başlamıştır. *Yeni Şafak* gazetesinin eski Genel Yayın Yönetmeni Yusuf Kaplan, bu duruma tepkisini şu sözlerle dile getirmiştir:

“Muhafazakâr medya dediğiniz medya kendisine ihanet ediyor, kendi ilkelerini çiğniyor. İktidarın çok fazla yanında, yöresinde dolaşıyor; bu çok yanlış bir şey. ‘Bundan önce de başkaları bunu yapıyordu’ denilebilir, ama ben bunu yapamam” (T24, 2012).

1980 sonrasında gelişmeye başlayan, 1990’lardan itibaren oldukça etkin olan muhafazakâr medya, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidar oluşundan sonra dönüşümler yaşamıştır. Muhafazakâr-İslamcı sermayenin gelişiminin yanı sıra medya da önemli oranda siyasal iktidar yanlısı bir çizgide yayın yapar hale gelmiştir. Mülkiyet ve kontrol yapılarındaki dönüşümün beraberinde içerik ve söylem anlamında da değişimler yaşanmıştır.

Muhafazakâr medyada dönüşüm anlamında reklam konusu da önemli bir yer teşkil etmektedir. 2000 öncesinde, faizsiz bankacılığı savunmaları nedeniyle, faiz veren bankaların reklamlarına yer vermemeye dikkat eden muhafazakâr yayın kuruluşları, çoğunlukla kendi şirketlerinin reklamlarını, kendi görüşündeki kitap, dergi ve küçük işletmelerin ilanlarını ve reklamlarını yayınlamıştır. 2000’lerin ortasından itibaren ise bu tutumda esnemeler görülmüştür. *Yeni Şafak* gazetesi 9 Ekim 2006’da Yapı Kredi Bankası’nın, 12 Ekim 2006’da Şeker Bank’ın reklamını yayınlamıştır. Benzeri reklamları sonrasında da yayınlamaya devam etmiştir. *Türkiye gazetesi* ve *Zaman gazetesi* de faiz veren bankaların reklamlarını sayfalarına taşımışlardır. İlerleyen süreçte kamu bankaları reklamları da gazetelerde yer almıştır. Banka reklamlarının çeşitli muhafazakâr gazetelerde yayınlanması çeşitli eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Hayrettin Karaman *Yeni Şafak*’ta yayınlanan “Banka Reklamı” başlıklı yazısıyla bu eleştirileri köşesine taşımıştır. “İslam’ı dava edinen veya İslami hassasiyeti olan insanlar tarafından alınması ve desteklenmesi beklenen, manevî değerlerimizi korumayı hedefleyen gazeteler var” diyen Karaman, “Banka vb. reklamı almadan, helal olan gelirlerle gazete çıkarmak, televizyon işletmek mümkün değil midir?” sorusunu sorarak tartışmaya başka bir boyut kazandırmıştır. Muhafazakâr-İslamcı kesimi özeleştiriye davet eden Karaman, “Gazeteleri ve televizyonları şu veya bu reklamı yayınladınız diye topa tutanlar kendilerine şunu sormalılar: Ben bu gazetenin veya televizyonun yaşaması, ayakta durması, emsali ile rekabet edebilmesi için ne yaptım” şeklinde sorgulamalarını istemiştir (Yeni Şafak, 2011).

4.4. Milli Gazete

Milli Gazete Milli Nizam Partisi'yle başlayan, Milli Selamet Partisi, Refah Partisi, Fazilet Partisi ve günümüzde de Saadet Partisi ile devam eden ve “Milli Görüş” olarak adlandırılan muhafazakâr-İslamcı hareketin yayın organıdır. Türk siyasal hayatında 1969 yılından bu yana var olan Milli Görüş hareketinin günlük gazetesi olan *Milli Gazete*, kurulduğu tarih olan 1973'ten bu yana teşkilatın ve harekete gönül verenlerin adeta gözü, kulağı ve sesidir. Bir kitle gazetesinden ziyade siyasal propaganda ve ajitasyon bülteni özelliklerini barındırmakta, ideoloji/fikir gazetesi niteliğini taşımaktadır. Gazetenin, 1970'lerden bu yana Türkiye'nin siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamına etkilerde bulunan İslamcı-muhafazakâr bir hareketin sözcüsü olduğu görülmektedir. Milli Görüş hareketinin değişmeyen lideri Necmettin Erbakan bir konuşmasında, verdikleri mücadelenin önemi açısından parti ve *Milli Gazete* özdeşliğini şu sözlerle dile getirmiştir:

“Saadet Partisi bir fabrikadır. Müslümanı alır, şuurlu Müslüman yapar. Nasıl şuurlu Müslüman yapıyor. Alıyor, Müslümanı başına üç tane çivi çakıyor. Bir tanesi cihat çivisi, ikincisi haftalık toplantı çivisi, üçüncüsü de Milli Gazete çivisi. Bir insanın başına cihat çivisi, haftalık toplantı çivisi, Milli Gazete çivisi çakılmışsa, bu insan artık şuurlu Müslüman olmuştur” (Milli Gazete, 2016).

Milli Gazete aynı zamanda İslamcı kesime birçok gazeteci ve yazar yetiştirmiştir. Bu isimlerden bazıları; Abdurrahman Dilipak, Fehmi Kuru, Mustafa Karahasanoğlu, Hakan Albayrak, Rasim Özdenören, Ahmet Kekeç, Mustafa Özcan, İbrahim Tenekeci, Yusuf Ziya Cömert'tir. Kendine özgü çizgisiyle Türk basın hayatında da bir yer edinmiş olan gazete, yayını günümüzde de sürdürmektedir. İslam ülkelerini savunan çizgisinden ötürü *Milli Gazete* kendini “Ümmetin Sesi” olarak ifade etmektedir. Diğer yandan da kamusal alanda başörtüsü takılmasının serbest olması için verdikleri mücadele, İmam Hatip Okullarına 28 Şubat süreci sonrası üniversiteye girişte uygulanan kat sayılara karşı çıktığı için de “Özgürlüğün Sesi” olduğunu belirtmektedir (Milli Gazete, 12 Ocak 2010).

1980 öncesinde koalisyon hükümetlerinde küçük ortak olarak yer alan Milli Görüş hareketi, 1994'te belediyelerin önemli bir bölümünü yönetmeye başlamıştır. 1995 genel seçimlerinden birinci parti olarak çıkmış ve 1996'da Refah-Yol hükümetinin büyük ortağı olarak iktidara gelmiştir. Bu süreçlerde ve Erbakan'ın Başbakan olduğu Refah-Yol koalisyon hükümeti (1996-97) döneminde gazetenin yeterince kitleselleşemediği ve tirajını ciddi oranda arttıramadığı görülmüştür.

Milli Gazete bünyesinde ayrıca “Maaile”, “Milli Çocuk” ve “Fikri” dergileri bulunmaktadır. On beş günlük olan çocuk dergisi “Milli Çocuk” 2011 yılından bu yana çıkmaktadır ve Ocak 2021 itibariyle 300. sayısı yayımlanmıştır. 2016 yılı Kasım ayında yayın hayatına başlayan “Maaile” kadın ve aile dergisi olarak aylık olarak çıkmaktadır. Derginin logosunun üzerinde “Bir olmak bize iyi gelecek” sloganı yer almaktadır. Kültür, mizah ve edebiyat dergisi “Fikri” ise Şubat 2017’den bu yana aylık olarak yayınlanmaktadır.

4.4.1. Gazetenin Kuruluşu, Künyesi

Milli Gazete 12 Ocak 1973 tarihinde yayına başlamıştır. Gazetenin kurulması bizzat Necmettin Erbakan’ın talebiyle olmuştur. Gazetenin ilk idare merkezi İstanbul Cağaloğlu semtinde Çatalçeşme Sokak Üretmen Han’dadır. Kurulduğunda ve sonrasında kendi matbaası olmadığından, baskısı bir süre diğer gazetelerin tesislerinde yapılmıştır. Gazetenin kırmızı renkteki logosunun hemen altında “Hak Geldi Batıl Zail Oldu” ayeti yer almıştır. “Yeni Neşriyat A.Ş.” adına Sahibi ve Genel Yayın Müdürü Hasan Aksay, Yazı İşleri Müdürü Muzaffer Deligöz, Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Abdülkadir İman, Haber Müdürü Ağâh Güçlü, Ankara Temsilcisi Abdullah Lelik’tir. Ankara dışında, İzmir ve Adana’da da temsilcilikleri bulunmuştur. Gazetenin Başyazarı da olan Hasan Aksay, daha sonra Milli Selamet Partisi’nden Adana Milletvekili seçilmiş, partinin Grup Başkan Vekilliği ve Devlet Bakanlığı görevlerinde bulunmuştur. Aksay, gazetenin adının Milli Nizam Partisi ve Milli Selamet Partisi’nin isimlerinden esinlenerek Erbakan tarafından “Milli Gazete” olarak konulduğunu belirtmiştir (Yeni Şafak, 2021). Aksay, gazetenin kuruluşu için gereken parayı nasıl topladıklarını ise şöyle anlatmaktadır:

“...Gazeteyi kuracak paramız yok zaten. Milli Nizam Partisi kapatılınca parti adına kayıtlı hiçbir şeyi kullanamıyoruz, hepsine devlet tarafından el konuluyor. Necmettin beyle (Erbakan) birlikte tanıdık iş adamlarını dolaştık ve beş bin lira topladık. Hoca parayı bana verdi ‘Hadi sen gerisini halledersin, gazeteyi kurarsın artık’ deyip gitti... Ben NİDAŞ’ın Genel Müdürüyüm o sıralar. İstanbul’da büyük bir depo açtık NİDAŞ için. Evi falan sattım 50 bin liraya onun parasını harcıyoruz. Osman abimi ortak ettim onun 27 bin lirası var onu harcıyoruz aynı zamanda. Bütün akrabalarımı gazeteye ortak ettim. Yani gazetenin ortağı çok. Elimde çok fazla hisse senedi var. Binlerce hisse senedi. Beş yüz liradan binlerce senet. Bunlarla gazeteyi kurduk” (Yeni Şafak, 2021).

Gazetenin kuruluş yıl dönümlerinde düzenlenen etkinliklere ve kuruluş öyküsüne her yıl gazetede geniş yer verilmiştir. 23. yıl kutlamaları için ayrılan sayfalarda gazeteyi çıkaran kadronun ve bazı

yazarların fotoğrafları, onlardan alınan kısa görüşler ile gazetenin idare binası ve matbaasının fotoğrafları yer almıştır. Hasan Aksay ile kuruluşa ilişkin yapılan röportaj da yer almaktadır. Aksay, gazetenin çok zor şartlar altında çıkarıldığını ve telefonları dahi olmadığını belirtmiştir:

“Milli Gazete’yi çıkardığımız zaman gazeteye telefon bağlatamamıştık, hanın telefonundan idare ediyorduk. Matbaamız, baskı yerimiz yoktu. Bunları anlaşmalarla, filmleri başka yerde, başlıkları başka yerde yaptırıyorduk. Matris alacak makinamız yoktu, bir başka yerden aldirmek üzere o sıcak dizgileri hamalın sırtında gönderirdik. Hamalın bir ayağı kaysa o günkü gazetenin çıkmasına imkân yok... Biz gazeteyi 500 bin lira sermaye ile kurduk, toplanabilmiş paramız ise 240 bin liraydı” (Milli Gazete, 1995).

Gazetenin 12 Ocak 1973 tarihli ilk sayısının manşeti “Yahudi Kongresi-2. Dünya Harbi’nden Sonra İlk Defa” şeklindedir. Aksay, gazetenin ilk sayısında kendi imzasıyla “Çıkarken” başlıklı bir başyazı kaleme almıştır. Yazıda İslami değerler, Osmanlı ve Fetih vurgusu öne çıkmıştır:

“Allah’ın sayısız nimetlerine şükreder; gazetemizin, Hakk’ı tutma, kötüyü menetme yolunda bulunmak üzere seçilmiş olan aziz milletimizin hizmetinde büyük nasiplere sahip olmasını Cenab-ı Hak’tan niyaz ederiz... Milli Gazete, gemileri karadan yürüten, çağ kapayıp çağ açan, Hak davasının bayraktarı, asırlarca bütün insanlığa ışıktutmuş büyük milletimizin temel duyuş, görüş ve çağrısının sahibi fikir gazetesi olmak için çıkmaktadır...”

8 sayfa olarak yayına başlayan gazete siyah beyazdır. Dini bilgiler içeren sayfalar, dosyalar, köşe yazıları yoğunlukla yer almıştır. Gazetenin manşetlerinde genellikle MSP bulunmuştur. Bu manşetlerden bazıları şunlardır:

“MSP Türkiye’yi AP’nin Buhranından Kurtaracaktır” (Milli Gazete, 1 Temmuz 1973)

“MSP Konya Milletvekili Erbakan 1 Aylık Orta Anadolu Gezisine Başladı” (Milli Gazete, 4 Temmuz 1973).

“Milli Selametçiler Büyük Toplantı İçin Hazırlanıyor” (Milli Gazete, 20 Temmuz 1973)

“MSP Erzurum Mitingi Muhteşem Oldu-Manâya Dayalı Bir Maarif Sistemi Getirilecektir” (Milli Gazete, 27 Ağustos 1973).

“Erbakan Güneyde de Gönülleri Fethetti” (Milli Gazete, 24 Eylül 1973).

Milli Gazete'nin kurucusu, sahibi, genel yayın yönetmeni olan Hasan Aksay Milli Selamet Partisi'nden Adana Milletvekili seçilip, daha sonra da bakan olunca gazetede bu görevlerini bırakmıştır. Genel Yayın Yönetmenliği koltuğuna Eylül 1974'de Zübeyir Yetik oturmuştur. Daha sonra 1978'de Mehmet Emin Aksay, 1979'da Sadık Albayrak bu göreve gelmiştir. 1983'te Abdülkadir Özkan, 1984'de Fehmi Kuru ve Ekrem Kızıldaş, ardından Necdet Kutsal ve 2011'de Mustafa Kurdaş Genel Yayın Yönetmeni olmuştur. Kurdaş, halen bu görevi sürdürmektedir.

İmtiyaz sahipliğine Hasan Aksay'ın ardından Sabri Özpala gelmiştir. Abdülbaki Aksay, Mustafa Karahasanoğlu, Selahaddin Aluç, Hazım Oktay Başer, Ömer Yüksel Özek bu görevi yerine getiren isimlerdendir.

Kuruluşundan 1976 yılına kadar başyazıları Hasan Aksay yazmış ve kendi imzasıyla yayınlamıştır. 1976'dan itibaren başyazılar "Milli Gazete" imzasıyla yayınlanmaya başlamıştır. Bir süre yeniden Hasan Aksay başyazıları yazmıştır. 1996'da ise gazetenin başyazarı Sadık Albayrak olmuştur. Genel müdürlük görevini yerine getiren isimler arasında; Hasan Aksay, Sabri Özpala, Abdülbaki Aksay, Mustafa Karahasanoğlu, Selahattin Aluç, Hazım Oktay Başer, Ömer Yüksel Özek, Yılmaz Bayat, Nezir Aydın yer almıştır.

2020 yılı itibariyle gazetenin künyesi ise şu şekildedir:

"Sahibi ve Genel Müdür: Yeni Neşriyat A.Ş. (Milli Gazete) adına Ömer Yüksel Özek

Genel Yayın Yönetmeni: Mustafa Kurdaş

Yazı İşleri Müdürü: Ercan Özcan

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Adnan Öksüz

Haber Müdürü: Fatih Yedier

İnternet Sorumlusu: Gökçen Göksal

Dış Haberler Editörü: Emre Miyasoğlu

Siyaset Editörü: Dursun Ali Bulut

Kültür-Sanat Editörü: Bilali Yıldırım

Spor Editörü: İlhami Yetiş

İlaveler Editörü: Nedim Odabaş

Dağıtım: Turkuvaz Dağıtım Pazarlama A.Ş.

Baskı: Milsan Basın Yayın Sanayii A.Ş.

Ankara Temsilcisi: Mustafa Yılmaz

Ankara Haber Müdürü: Sadettin İnan"

4.4.2. Gazetenin Yazarları

Gazetenin kuruluşundan itibaren başta Milli Görüş hareketinin lider kadrosu ve siyasi partilerinin yöneticileri olmak üzere, muhafazakâr-İslamcı kesimin kanaat önderleri, akademisyenler, siyasetçiler, fikir insanları, şair ve yazarlar, kitle örgütü liderleri ve gazetenin mutfağından yetişmiş gazeteci ve yazarlardan oluşan pek çok kişinin yazıları *Milli Gazete* sayfalarında yer almıştır. 2020 yılına kadar geçen 47 yıllık süreçte gazeteye yazılarıyla katkı verenler arasında şu isimler bulunmaktadır: Prof. Dr. Necmettin Erbakan, Recep Tayyip Erdoğan, Prof. Dr. Sabahattin Zaim, Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş, Prof. Dr. Saffet Solak, Prof. Dr. Osman Turan, Prof. Dr. Mustafa Ünal, Prof. Dr. Esad Coşan, Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma, Prof. Dr. İskender Pala, Osman Yüksel Serdengeçti, Süleyman Arif Emre, Kemal Unakıtan, Yasin Hatiboğlu, Nabi Avcı, Abdurrahman Dilipak, Mehmed Şevket Eygi, İsmet Özel, Afet İlgez, Ömer Vehbi Hatipoğlu, Şule Yüksel Şenler, Sadık Albayrak, Ali Bulaç, Hakan Albayrak, Mehmet Akif İnan, Cahit Zarifoğlu, Sezai Karakoç, Kadir Topbaş, Salih Mirzabeyoğlu, Melih Gökçek, Mehmet Metiner, Prof. Dr. Ahmet Akgündüz, Prof. Dr. Hasan Ünal, Prof. Dr. Ata Atun, Uğur Civelek, Abdullah Lelik, Tarık Tufan, Hasan Hüseyin Ceylan, Abdülkadir Kocamanoğlu, Ali Oğuz, Ahmet İhsan Genç, A. Hikmet Güner, Ahmed Hulusi, Ahmed Selami, Alaattin Özdenören, Ahsen Batur, Abdullah Öztemiz Hacıtahiroğlu, Prof. Dr. Asaf Ataseven, Prof. Dr. Ayhan Songar, Prof. Dr. Ahmet Suphi Fırat, Affan Gençosman, A. Mehmet Eminoğlu, Ahmet Yücenur, Ahmet Sağlam, Abdullah Faruk, Atilla Özdür, Abdullah Altay, Abdullah Özkan, Ayla Çeliktürk, Ahmet Fevzi İnceöz, Ali Haydar Haksal, Ahmet F. Günler, Ayhan Kaya, Arif Ersoy, Ali Yıldız, Ayhan Demir, Afşin Selim, Adnan Öksüz, Abdulkadir Özcan, Ahmet Yavuz, Ayşe Şasa, Bekir Sadak, Bilal Erdem, Bilal Davut, Burhan Bozgeyik, Bülent Alan, Burak Kılıoğlu, Cevat Ülger, Cevat Akkanat, Cafer Keklikçi, Durali Yılmaz, Doğan Bekir, Erdem Bayazıt, Ebubekir Sifil, Esra Elönü, Ebubekir Gülüm, Edip Yüksel, Ekrem Şama, Fahrettin Gün, Fehim Adak, Ferhat Koç, Fahri Güven, Fatih Sertyüz, Fatma Tuncer, Gülay Pınarbaşı, Gürsoy Erol, Gökçen Göksal, Hasan Karakaya, Hasan Aycın, Hulusi Özkul, Hüseyin Tanrikulu, Hüseyin Akın, İnci Beşoğlu, İsmail Hakkı Hatipoğlu, İsmail Kılıoğlu, İsmail Yetiş, İhsan Süreyya Sırma, İsmail Fatih Ceylan, İsmail Paşalı, İhsan Alperen, İshak Beyazay, İbrahim Paşalı, İsmail Hakkı Akkiraz, İbrahim Veli, İsrail Bayrakçı, İshak Koç, Kazım Naci Doğan, Kazım Arslan, Kemal Belgin, Kemal Eşfak Berki, Lütfü Aydın, Mustafa Müftüoğlu, M. Salih Gülen, Mehmet Saffet, Mehmed Uludağ, Mehmet Hocoğlu, Mine Alpay Gün, Mustafa Miyasoğlu, Mevlüt Özcan, Musa Uzunkaya, Mehmet Talu, Mahmut Toptaş, Mesut Karahasan, Mustafa Kılıç, Mehmet Seyfettin Erol, Mustafa Yılmaz, Mustafa Kaya, Mustafa Yıldırım, Mustafa Kasadar, Muhammet Demirci, Mehmet Biten, Mesut Uçakan, Nazır Özsöz, Necati Tuncer, Necdet Kutsal, Nedim Odabaş, Necmettin Çakmak, Nasuhi Güngör, Osman Aytekin, Ömer Uzunoglu, Ömer Korkmaz, Özhan Eren, Rasim Özdenören, Resul Tosun, Reşat

Nuri Erol, Remzi Çayır, Rıfkı Kaymaz, Sedat Yenigün, Sadri Çatmakaş, Selahaddin Eş, Sadık Özarslan, Selahattin Yusuf, Sadrettin Karaduman, Sadettin İnan, Siyami Akyol, Süleyman Çobanoğlu, Şükrü Kanber, Şakir Tarım, Tarık Behlül Akalın, Tuncay Özören, Turgut Akyüz, Tevhit Karakaya, Tahir Büyükkörükçü, Veyis Ersöz, Yılmaz Yalçiner, Yusuf Aydın, Yusuf Karacan, Yusuf Ünlü, Yılmaz Altunöz, Yakup Alper Yakupoğlu, Zeki Ceyhan.

Yukarıda sayılan isimlerden Nasuhi Güngör, 2013 yılı Aralık ayında TRT Haber ve Spor Yayınları Daire Başkanlığı'na atanmıştır. Güngör, Şubat 2016'ya kadar bu görevde kalmıştır.

Milli Gazete'nin yazarları arasında yer alan Abdurrahman Dilipak ve Mustafa Karahasanoğlu gazeteden ayrılarak 1993 yılında "Beklenen Vakit" isimli yeni bir gazete çıkarmaya başlamışlardır. Bu gazetede Dilipak ve Karahasanoğlu'yla birlikte *Milli Gazete*'den ayrılan birçok kişi de yer almıştır.

2010 yılında Milli Görüş'ün o dönemki partisi olan Saadet Partisi (SP)'nde ciddi bir bölünme yaşanmıştır. SP Genel Başkanı Prof. Dr. Numan Kurtulmuş partisinden istifa ederek "Halkın Sesi Partisi" (Has Parti) isimli yeni bir parti kurmuştur. *Milli Gazete*'den de kopmalar yaşanmıştır. Genel Yayın Yönetmeni Necdet Kutsal, Ekrem Kızıлтаş, İbrahim Tenekeci'nin de aralarında olduğu bazı isimler ayrılmış ve Kurtulmuş'un lideri olduğu Has Parti çizgisinde yayına başlayan "Dünyaya Yeni Söz" gazetesine geçmişlerdir (Medya Radar, 2011). Has Parti Genel Başkan Yardımcısı Akif Gürdoğan'ın imtiyaz sahibi olduğu gazetenin Genel Yayın Yönetmenliğine Ekrem Kızıлтаş, Yazı İşleri Müdürlüğüne Ahmet Z. Gayberi getirilmiştir. Rasim Özdenören, Ahmet Kekeç, Necdet Kutsal, Berat Demirci, Mehmet Bekaroğlu yazarları arasında olmuştur (Yeni Şafak, 2011). Ancak, 9 Mayıs 2011 tarihinde yayına başlayan gazetenin ömrü çok kısa olmuş ve 18 Temmuz 2011'de kapanmıştır.

Milli Gazete'nin 2020 yılı sonu itibariyle yazar kadrosunda şu isimler yer almaktadır: Mahmut Toptaş, Mustafa Kasadar, Fatma Tuncer, Ekrem Şama, Zeki Ceyhan, Burhan Bozgeyik, Ali Haydar Haksal, Adnan Öksüz, Abdülkadir Özkan, Mustafa Kurdaş, Reşat Nuri Erol, Muhammet Esiroğlu, Abdülaziz Kıranşal, Mine Alpay Gün, Şakir Tarım, Mustafa Kaya, İsmail Hakkı Akkiraz, Mustafa İşcan, Necati Tuncer, Cafer Keklikçi, Prof. Dr. Cevat Akşit, Bekir Gündoğmuş, Siyami Akyel, Hüseyin Akın, Doç. Dr. Necmettin Çalışkan, Hamit Dizman, Bahaddin Elçi, İsmail Kılıoğlu, İbrahim Veli, Burak Kılıoğlu, İshak Koç, Mücahit Gültekin, Mehmet Biten, İsrail Bayrakçı, Nedim Odabaş, Selime Sümeyye Atabay, Fatih Yılmaz, Abdurrahman Sevgili, Sadettin İnan, Remzi Çayır, Prof. Dr. Sait Yılmaz, Sadrettin Karaduman.

4.4.3. Gazetenin Genel Özellikleri

Gazete kurulduğu günden itibaren esas olarak Milli Görüş partilerinin faaliyetlerini duyurma, üyeler arasındaki iletişimi sağlama ve propaganda işlevini yerine getirmiştir. Parti bildirileri, genel başkanın ve yöneticilerin temaları ve açıklamaları, milletvekillerinin meclis konuşmaları, önergeleri, programları ve faaliyetleri gazetede geniş bir biçimde yer almıştır. Öte yandan, parti milletvekilleri, merkez yöneticileri ve belediye başkanlarının gündeme göre yazılarının da zaman zaman yayınlandığı görülmüştür. Bu yazılar çoğunlukla parti teşkilatlarına ve gazeteyi takip eden sempaticanlara yönelik mesajları içermektedir.

Dini içerikli sayfalar ve yazıların yanı sıra, aile, çocuk, kadın ve gençlik sayfalarıyla da kitlesini fikri olarak besleme yönünde yayın yapmıştır. Gazete bunu “hiçbir gazetenin yarışamayacağı bir içerikle milletimizin öz benliğinden kopmaması için çok büyük bir gayret” olarak nitelendirmektedir (Milli Gazete, 2021).

1979’da gazetenin sayfa sayısı 8’den 10’a yükselmiştir. 1994’de ise 12 sayfa yayınlanmaya başlamıştır. Sayfa sayısı 1996’da önce 16 sayfaya, sonra 20 sayfaya çıkmıştır. 1998’de sayfa sayısı 18’dir. Sonrasında ise sayfa sayısı çeşitli dönemlerde 18-26 arasında değişmiştir. 2020 yılı sonu itibariyle gazete 16 sayfa olarak çıkmaktadır. 5 sayfası güncel haberler, 2 sayfası ekonomi, 2 sayfası dış politika, 1 sayfası spor, 1 sayfası bölge haberleridir.

Gazete dönem dönem çeşitli ekler de vermiştir. Bunlardan bazıları; “Kardeşim Çocuk Kulübü” (Temmuz 1973) başlıklı bir sayfa ile çocuklara yönelik sayfa, MSP Gençlik Teşkilatı’nın “29 Mayıs” ilavesi, “Milli Gazete-2” eki, “Bereket” eki, “1 Mayıs Çalışma Hayatı” özel eki (2012), Necmettin Erbakan’ın vefatının 4. yılı için hazırlanmış olan özel ek (Şubat 2015) olarak sayılabilir.

Gazete kuruluşundan beri ilk kez 2012 yılında 1 Mayıs için özel bir ek çıkarmıştır. “Emek Kutsaldır” sloganıyla yayınlanan ve Hz. Muhammed’in “İşçiye ücretini alın teri kurumadan veriniz” Hadisinin de bulunduğu ek 16 sayfa tabloid baskıdır. Ekte; Türk-İş, Hak-İş ve Memur-Sen konfederasyonlarının genel başkanlarının mesajları ve çalışma yaşamına ilişkin haberler ve dosyalar yer almıştır (Birgün, 2012).

Kuruluşundan itibaren rotatif tekniğiyle basılan gazete 1977 yılı Ocak ayından itibaren ofset baskıya geçmiştir. *Milli Gazete*, Cağaloğlu’ndaki kiralık bürosundan 1978’de İstanbul Topkapı’da kendi tesislerine taşınmış ve yayınına buradan devam ettirmiştir. Gazetenin baskısı kendi kuruluşu olan Milsan Basın Yayın A.Ş.’nin matbaasında yapılmıştır. 1999 yılında ise İstanbul Sefaköy’deki tesislerine

taşınmıştır. Yayınını halen 40 bin metrekairelik arazi üzerine kurulu olan bu tesislerde devam ettirmektedir” (Milli Gazete, 2021).

Necmettin Erbakan, gazetenin 38. kuruluş yıldönümünde parti teşkilatına verdiği mesajda *“Yürüyün, daha ileri yürüyün, istikbal sizindir”* demiştir. Erbakan, sözünü ettiği bu yolda en önemli aracın *Milli Gazete* olduğunu belirtmiş ve gazeteyi *“Yiğit Gazete”* diye nitelendirmiştir:

“Türkiye’nin ve insanlığın tek kurtuluşu olan Milli Görüş’ü bütün millete ve insanlığa tanıtmak bir insanlık görevidir. Milli Gazete, bu görevin öncüsüdür... Milli Görüş çok mühimdir. Milli Gazete de çok mühimdir. Milli Gazete’nin değeri ve önemi, içindeki inanç ve şuur ile ölçülür. Milli Gazete’nin bugüne kadar yaptığı hizmetler önemliydi. Şimdi daha da önemlidir” (Milli Gazete, 2010).

4.4.4. Gazetede Yayınlanan Reklam ve İlanlara Genel Bakış

Gazetenin kurulduğu tarihten itibaren, Milli Görüş’ün geleneksel tabanı olan Anadolu merkezli küçük ve orta büyüklükteki işletmeler ve esnafların reklam ve ilanlarının geniş biçimde yer aldığı görülmüştür. Seri ilanlar sayfasında da çoğunlukla İstanbul ve diğer büyük şehirlerdeki küçük esnafın ilanları yer almıştır. Ayrıca dini içerikli kitaplar çıkaran yayınevlerinin ilanları, muhafazakâr-İslamcı dergilerin reklamlarının yanı sıra, yine bu kesimin dernek ve vakıflarının genel kurul ilanları, imam hatip okullarının dernekleri ve cami yaptırma derneklerinin genel kurul ilanları bulunmuştur. 1980 sonrasında ise katılım bankaları ve İslamcı holdinglerin reklamları gazete sayfalarında sıklıkla geniş bir biçimde boy göstermiştir.

Basın İlan Kurumu’nun ilanlarının yanı sıra, Eczacıbaşı Holding’in halka açılım ilanı (30 Ocak 1974), Grundig televizyonu (27 Ekim 1975), İş Bankası’nın “Köyümüz Gazetesi” (1 Ocak 1976), İş Bankası’nın Hayat Sigortalı Mevduat Hesabı reklamı (18 Mart 1976) da büyük ölçekli firma reklamlarına örnek olarak sıralanabilmektedir.

1994 yılında yapılan yerel seçimlerde Refah Partisi’nin İstanbul ve Ankara başta olmak üzere birçok belediyeyi kazanması sonucunda gazetede seri ilanlarda artış görülmüştür. Refah Partili yerel yönetimlerin ilanları sıkça gazetede yer almıştır. Bu süreçte muhafazakâr nitelikteki konut yapı kooperatiflerinin ve firmalarının reklamları yoğun bir biçimde gazetenin sayfalarında görülmüştür.

2000 sonrasında gazetede büyük ölçekli firma reklamlarına örnek olarak şunlar sıralanabilir: Beko (2001), Türk Telekom (2009), Arçelik (2009), Ford (2009), TT Net (2010).

4.4.5. Tiraj Durumu

Gazetenin kurucu yayın müdürü ve başyazarı Hasan Aksay, günlük tirajın 1977 öncesinde 20 binin altında olduğunu belirtmektedir:

“Gazete ilk başlarda az satıyordu. Ben de gençlere yönelik bir gazete çıkaralım dedim Necmettin Erbakan’a. Erbakan ikna olunca ‘Yeni Devir’ adlı gazeteyi kurduk. ‘Yeni Devir’ kurulunca o zamana kadar 20 bin bile satılmayan bizim gazetenin satışı 40 bin oldu. ‘Yeni Devir’ de 18 bin civarında satıyordu. İki gazete birbirinin reklamını yaptıkça okurumuz arttı” (Yeni Şafak, 2021).

Gazete 30 Nisan 1979 tarihli sayısında logosunun üzerinde bulunan *“İşte Hamlemiz Milli Gazete Büyük Gazete 60 Bine Ulaştık, Yeni Hedef 1 Haziran’da 100 Bin”* ibareli bir duyuruda bulunmuştur. 25 Mayıs 1979 tarihli sayıda ise tirajın 80 bine ulaştığı belirtilmiştir.

Gazetenin kuruluşundan 2004 yılına kadar olan dönemde günlük tirajının ortalama 14-15 bin arasında değiştiği belirtilmektedir. 2008’de bu rakamın ortalama günlük 50 bin olduğu görülmektedir (Önce Vatan, 2008). Erbakan da 2010 yılında gazetenin tirajının ortalama 50 bin civarında olduğunu belirtmektedir (Milli Gazete, 2010).

2013 yılı sonunda ise gazetenin tirajının günlük ortalama 23 bin olduğu belirtilmiştir (Yeni Şafak, 2013). 2016 yılında ise bu rakamın 30 bin civarında olduğu görülmüştür (Yeni Şafak, 2016). 2020 yılı itibarıyla *Milli Gazete*’nin ortalama tirajı günlük 22-25 bin arasında değişmiştir.

4.4.6. Yayın Politikası ve Haber Dili

Gazete yayın ilkelerini “Önce Ahlâk ve Maneviyat” sloganıyla özetlemektedir. Bu sloganı Milli Görüş hareketinin partileri seçim ve propaganda çalışmalarında sıkça kullanmıştır. *Milli Gazete* 1 Eylül 1975 tarihli sayısında MSP Genel Başkanı Erbakan’ın seçim çalışmalarını manşetten; *“Erbakan Seçim Gezilerine Başladı. Erbakan Seçim Gezilerine Önce Ahlâk ve Maneviyat Sloganıyla Başladı”* şeklinde duyurmuştur.

Gazete Necmettin Erbakan’ın da vurguladığı ve önem verdiği “İslam ülkelerinin birliği” konusunu her dönem savunmuş, İslam ülkelerindeki gelişmeleri haberlerle, dosyalarla, köşe yazıları ve röportajlarla sayfalarına taşımıştır. 12 Mayıs 1976 tarihli sayısında manşetten; “7. İslam Konferansı

Başladı, Bir Milyardan Bir Ordu” başlığıyla konferansı duyurmuştur. Ayrıca logosunun üzerinde mavi zemine beyaz renkli büyük harflerle; “Bütün Müslümanlar Kardeşdir” yazmıştır.

Ayasofya’nın ibadete açılması konusunun da sık sık gazetede gündem olduğu görülmüştür. Ayrıca iç ve dış politikaya ilişkin haberlerde ve yorumlarda sert ve aşırı bir dil kullanıldığı, meselelere çoğunlukla ideolojik pencereden bakıldığı gözlenmiştir. Emperyalizm ve kapitalizm daha çok Batı karşıtlığı üzerinden oldukça sert bir dille eleştirilmiştir. Dış politikada ise ABD, AB (Avrupa Birliği) ve İsrail karşıtı bir yayın politikası izlendiği görülmüştür.

Siyasal İslamcı-muhafazakâr çizgideki gazete, Batı ve modernite karşıtı haber dilinin yanı sıra anti-komünist söylemleri öne çıkarmış ve manşetine taşımıştır: “*Senato’da konuşan İçişleri Bakanı Oğuzhan Asiltürk: Komünizm ile Mücadele Etmeyi Vazife Sayıyoruz*” (Milli Gazete, 21 1976).

Milli Görüş hareketinin ve onun siyasi partilerinin bülteni biçiminde çıkan gazete, doğal olarak partinin siyasal yönelimleri ve söylemleri doğrultusunda bir yayın politikası sürdürmüştür. Parti muhalefetteyken daha agresif ve sert, iktidar ortağı/iktidar iken daha ılımlı bir yayın çizgisi izlediği gözlenmiştir.

Dini içeriğe her dönemde büyük ağırlık veren gazetede, alkol ve içkili yerlerle ilgili çok sayıda olumsuz habere rastlanmıştır. Başörtüsü konusu ise gazetenin kurulduğu günden bu yana sürekli işlenmiş, zaman zaman manşet olmuştur: “*Başörtüsüne Ancak Saygı Duymak Gerekir*” (Milli Gazete, 1974).

Necmettin Erbakan’ın ömrü boyunca yürüttüğü politikaların başında gelen “Ağır Sanayi Hamlesi”, “Milli Harp Sanayii” gazetenin en çok işlediği konulardan birisi olmuştur:

“*Erbakan Bayburt’ta Konuştu, Bugün Giresun’da ‘Uçağıyla Tankıyla Milli Harp Sanayii*” (Milli Gazete, 8 Eylül 1975).

“*Erbakan Bursa’da ‘Milli Harp Sanayii’ Konferansını Verdi’, Yeniden Büyük Türkiye Milli Harp Sanayiine Sahip Türkiye’dir*” (Milli Gazete, 22 Şubat 1976).

“*Program Bugün Meclis’te Görüşülecek, Programda Ağır Sanayiye Sahip Çıkılıyor*” (Milli Gazete, 18 Ocak 1979).

1980 öncesi MSP’nin koalisyon hükümetlerinde ve muhalefette yer aldığı dönemlerde olduğu gibi, 1980 sonrasında da Refah Partisi’nin TBMM ve yerel yönetimlerdeki çalışmaları gazetede geniş yer bulmuştur. Özellikle 1994 yerel seçimlerindeki başarının ardından RP’li İstanbul Büyükşehir

Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın ve belediyenin faaliyetleri geniş bir biçimde gazetede yer almıştır.

Milli Görüş hareketinin bölünmesi sonucunda 2001'de kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi'ne ve iktidarına sert muhalefet yapan gazete, 2018'de Saadet Partisi'nin Millet İttifakı'na katılması sonrasında yayın dilini ittifaktan yana bir çizgide düzenlediği görülmüştür.

4.4.7. İnternet Sitesi

Gazetenin internet sitesinin adresi “www.milligazete.com.tr”dir. 1998 yılında kurulan site 2011 yılında güncellenerek haber portalı haline getirilmiştir. Sitenin menüsünde; yazarlar, fotoğraf ve video galerileri, gazete manşetleri, röportajlar, özel haber, gündem, siyaset, ekonomi, dünya, teknoloji, kültür-sanat, spor, aile ve yaşam, eğitim, asayiş, afet ve kaza, sağlık, helal hayat, mirasımız Kudüs, Ramazan, biyografi içeriklerine ait bölümler bulunmaktadır. Sitede ayrıca; mekânlar, seri ilanlar, hava ve yol durumu, nöbetçi eczaneler, namaz vakti ve lig fikstürü ile birlikte kurumsal bilgiler de verilmektedir. Gazetede yer alan haberlerin yanı sıra güncel gelişmelere ilişkin anlık haber ve yorumlar da yer almaktadır. “Milligazete.com.tr” Türkçe ve İngilizce olarak iki dilde yayın yapmaktadır. Site üzerinden online abone olunabilmekte, günlük gazeteye ve arşive e-gazete biçimiyle elektronik olarak da ulaşılabilmektedir. Öte yandan “Askıda Gazete” uygulaması da sitede yer almaktadır. Okuyucuların katılımıyla gerçekleştirilen ve gazeteye destek olma temelli bu yöntemle; aboneliği gerçekleştiren kişi adına gazetenin bulunmadığı yerlere gazetenin gönderilmesi, yeni dağıtımı başlatılacak olan bölgelere dağıtımın yapılması, kıraathane, berber dükkânı benzeri kalabalık ortamlarda gazetenin çok daha fazla okunmasının sağlanması ve maddi imkânı elverişli olmayan kişilerin gazete okumasının önün açılması hedeflenmektedir.

Milli Gazete'nin gazetesinin internet sitesinin ziyaret edilme ya da yaygın kullanılan tabirle “tıklanma” oranlarına ilişkin bilgi veren gazetenin Genel Yayın Yayın Yönetmeni Mustafa Kurdaş, internet sitesinin 2020 yılına kadar günlük ortalama 250 bin ziyaretçi aldığını, 2020 yılı sonu itibariyle bu rakamın günlük 1 milyon 250 bin ziyaretçiye eriştiğini belirtmiştir (Kurdaş ile görüşme, 2021).

Gazetenin sosyal medya hesapları incelendiğinde ise Twitter'a 2010 yılı Ocak ayında katıldığı ve 2020 yılı sonu itibariyle 150 bin takipçisinin bulunduğu görülmüştür. Facebook sayfasının 151 bin, Instagram sayfasının ise 29 bin takipçisi vardır. Gazetenin sosyal medya hesaplarından her gün gazetenin birinci sayfasının, haberler ve çeşitli videoların paylaşıldığı gözlenmiştir.

Gazetenin “MG TV” adlı bir Youtube kanalı da bulunmaktadır. Bu mecraya oldukça geç bir tarihte, 12 Ekim 2021’de girdiği görülmüştür. Kanalin 2 bin 600 abonesinin olduğu ve video içeriklerinin 19 bin görüntüleme aldığı tespit edilmiştir.

4.5. Yeni Şafak Gazetesi

Yeni Şafak gazetesi Recep Tayyip Erdoğan hareketinin yayın organı olarak nitelendirilmektedir. Erdoğan’ın 1994’te Refah Partisi’nden İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı seçilmesinden sonra kendisini desteklemeye başlayan gazete, Milli Görüş hareketi içerisindeki bölünmede de Erdoğan’ın liderliğini yaptığı “Yenilikçiler” olarak adlandırılan grubu desteklemiştir. Erdoğan’ı siyaset sahnesinde aktif olduğu ve siyasi yasaklı olduğu süreç de dahil her dönem kesintisiz bir biçimde destekleyen gazete, 2001’de Adalet ve Kalkınma Partisi’nin kuruluşundan itibaren de adeta partiyle özdeşleşmiştir.

Yeni Şafak gazetesinin yayın politikasının Adalet ve Kalkınma Partisi’ni desteklemek üzerine kurulduğu şeklinde görüşler belirtilmektedir. Gazetenin kadrosunda yer almış, yazıları yayınlanmış isimlerden birçok bakan, milletvekili, açılım sürecinde görevlendirilen “Akil Adam”, danışman ve bürokratin çıkmış olması bu düşünceleri destekler niteliktedir.

Gazete, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidara gelişinden sonra büyümüş, daha etkili ve daha çok tiraja sahip bir gazete olmuştur. Türkiye’de siyaset, bürokrasi ve ekonomi temsilcilerinin, özetle sinir merkezlerinin takip ettiği bir yayın organı haline gelmiştir. Geleneksel muhafazakâr-siyasal İslamcı yapısının yanı sıra ana akım medyadan liberal ve eski solcu isimleri de bünyesine katmıştır.

Gazetenin her ne kadar Adalet ve Kalkınma Partisi ile özdeşleşmiş olsa da benzer tabana seslendiği *Milli Gazete*’nin parti bülteni tarzındaki çizgisinden ve *Akit*’in radikal söylemlerinden farklı bir yayın politikası izlediği görülmüştür. Muhafazakârlığın-siyasal İslam’ın 2000 sonrası Adalet ve Kalkınma Partisi ile birlikte neoliberal politikalar ekseninde dönüşüme uğramasına *Yeni Şafak* da entelektüel anlamda katkıda bulunmuştur. Siyasal erkin egemen söylemine dahil olup onu yeniden üretmenin ötesinde söylemin tahkiminde de etkin biçimde rol oynamıştır.

Gazetenin genel yayın yönetmenlerinden ve önemli ismi İbrahim Karagül, *Yeni Şafak*’ın “ülke yüz yıllık vesayetten kurtulmalı, özgürleşmeli, bir cephe ülkesi olmaktan kurtarılmalı, kendi coğrafyası ile yakınlaşmalı, Osmanlı sonrası yükseliş dönemini başlatmalı” diyen “ana omurga” ile özdeşleştirdiğini belirtmektedir. Karagül sözünü ettiği “ana omurga”nın yarattığı dinamiğin Türkiye’yi yönettiğini ifade etmektedir. Karagül’ün bu ifadelerle siyasi iktidarın “Parantezi kapatıyoruz”, “Vesayet

son buluyor”, “Yeni Türkiye” gibi politik söylemlerine sahip çıktığı ve “Neo Osmanlı” bir görüş belirttiği gözlenmiştir:

“Vesayet dönemleri kapatıldı, 20. yüzyıl parantezi kapatıldı, Anadolu sınırlarının çok ötelere varan bir yeni siyasi söylem ve duruş merkezileşiyor. Bu haliyle, dışarıdan ve içeriden büyük saldırılara direnirken aynı zamanda kendi ilgi haritamızı şekillendirmeye çalışıyoruz, Anadolu’nun ötelere ulaşmaya çalışıyoruz, onlarla yakınlaşmaya çalışıyoruz, bir coğrafya kimliği oluşturmaya çalışıyoruz” (Yeni Şafak, 2019).

Karagöl, siyasal İslamcı-muhafazakâr düşüncenin temsilcisi Adalet ve Kalkınma Partisi’nin politik aklının, eylem ve söylemlerinin kendilerine öncülük ettiğini belirtmiş, ancak entelektüel birikimin inşa edilmesi ve kültürel ve sosyal alanda da oluşturulması ihtiyacına dikkat çekmiştir.

Cumhurbaşkanı ve Adalet ve Kalkınma Partisi Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, 2019 yılında *Yeni Şafak* gazetesinin 25. yılı dolayısıyla gazeteye yolladığı kutlama mesajında gazeteyi yayın politikasından dolayı tebrik etmiştir:

“Çeyrek asırdır ülkemizin gelişmesine, ilerlemesine ve beka mücadelesine tanıklık eden, büyük Türkiye’ye ve hedeflerine inanan, bu süreçte halkımızın doğru, tarafsız ve eksiksiz bilgilendirilmesi görevini başarıyla yerine getiren Yeni Şafak gazetesinin 25. yılını tebrik ediyorum” (Yeni Şafak, 2019).

4.5.1. Gazetenin Kuruluşu, Künyesi

Hekimler Birliği Vakfı Başkanı Yakup Yönten ve Tufan Mengi tarafından 19 Eylül 1994’te “Şafak” adıyla kurulan gazete bir buçuk ay sonra ekonomik zorluklar sebebiyle kapanma noktasına gelmiştir. Gazete, Mahmut Kış ile Ahmet Şişman ortaklığındaki İz Yayıncılık⁸ tarafından alınarak “Yeni Şafak”a dönüştürülmüştür (Yeni Şafak, 2019). *Yeni Şafak*, 23 Ocak 1995’ten 1998 yılı Mart ayına kadar geçen dönemde İz Yayıncılık Ltd. Şti. tarafından çıkarılmıştır. Sonra Albayrak Grubu’nun bünyesine katılmıştır. Dolayısıyla *Yeni Şafak* muhafazakâr-İslamcı medyanın kendi içinde holdingleşmesinin en önemli örneklerinden biri olma özelliğine de sahiptir. Gazetenin ilk imtiyaz sahibi Mehmet Kahraman bu süreci şöyle anlatmaktadır:

⁸ İz Yayıncılık 1990’da kurulmuştur. İslam klasiklerini ve Batı düşüncesine dair çeşitli kitapları yayımlamıştır. Sahibi Ahmet Şişman aynı zamanda *Yeni Şafak* ile birlikte *İzlenim*, *Bilgi ve Hikmet*, *İktisat ve İş Dünyası* dergilerinin de sahipliğini yapmıştır. <https://www.iz.com.tr/hakkimizda> (Erişim tarihi: 29.10.2021).

“Gazete, Hekimler Birliği tarafından yayınlanıyordu. Yani Yeni Şafak yayınlanmadan önce birkaç aylık bir yayın serüveni var. Hekimler Birliği adlı bir grup vardı. Onlar tarafından yayınlanıyordu. Ben onlardan gazeteyi satın alıp, daha sonra yeni bir sahiplik yapısı oluşturarak devrettim. Benim Yeni Şafak’la ilgim o noktada oldu. Başlangıçta Kombassan’ın da içinde olduğu bir grup aldı gazeteyi Hekimler Birliği’nden ve İz Yayıncılık’a devrettik. Ondan dört sene sonra da Albayrak Grubu’na devredildi” (Yeni Şafak, 2019).

Yeni Şafak’ın 23 Ocak 1995 tarihli ilk sayısının manşeti “Türkiye’nin Önü Aydınlık” şeklindedir. “Türkiye’nin Birikimi” başlıklı “Yeni Şafak” imzalı sunuş yazısında “Bir şeylerin değişmesi gerekiyor. Türkiye kendi iradesi dışından oluşturulmuş kalıplara artık sığmıyor. Siyasetten ekonomiye, kùltürden dış politikaya, bütün alanlarda eski yapılar kirleniyor, zorlanıyor. Elbette bu değişimin bir istikameti de olması gerekiyor. Bu ÷lke insanının kimliğiyle, değerleriyle bağdaşmayan bir değişim yeni bir yanlışa yönelmekten başka bir anlam ifade etmiyor” denilmiştir.

Genel yayın yönetmenliği görevini 1995 yılında ilk olarak Mehmet Ocaktan yapmıştır. O dönemde Genel Koordinatör Ekrem Baki, Yazı İşleri Müdürü Mustafa Karaalioğlu, Haber Müdürü Rahmetullah Karakaya, Genel Müdür ise Yakup Kadri Şafak’tır.

Mehmet Ocaktan’ın ardından Nabi Avcı’nın 1996 yılında Genel Yayın Yönetmeni olduğu gazetede; Yusuf Ziya Cömert, Mehmet Ocaktan, Ersin Balcı, Akif Emre, Mustafa Özcan, İbrahim Kiraz, Hakan Albayrak gibi isimler yer almıştır. 1999 yılına kadar gazetenin kadrosunda sık sık değişiklikler gör÷lmüştür (Özdemir, 1998:129).

Nabi Avcı’nın ardından genel yayın yönetmenliği koltuğuna 1997 yılında Mehmet Ocaktan oturmuştur. Sırasıyla; Akif Emre (1998), Yusuf Kaplan (1999), Selahattin Sadıkoğlu (2000-2005), Mustafa Karaalioğlu (2005-2007), Yusuf Ziya Cömert (2007-2012), İbrahim Karag÷l (2012-2020) genel yayın yönetmeni olarak görev yapmıştır.

2020 yılı Aralık ayından itibaren gazetenin Genel Yayın Yönetmenliğini Hüseyin Likoğlu yapmaktadır. Likoğlu bu görevden önce Yeni Şafak Ankara Haber Müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Kuruluşunda İstanbul Topkapı’daki Albayrak İş Merkezi’nde bulunan gazete, 1999’da Bayrampaşa’da kendi tesislerine taşınmıştır. 2016’da ise gazetenin idare merkezi Albayrak Medya’nın İstanbul Topkapı’daki binasına taşınmıştır.

2020 yılı Aralık ayı itibariyle gazetenin künyesi ise şu şekildedir:

“İmtiyaz Sahibi: Yeni Şafak Gazetecilik A. Ş. Adına Sahibi Ahmet Albayrak

İcra Kurulu Başkanı: Mustafa Albayrak

Genel Yayın Yönetmeni: Hüseyin Likoğlu

Yazı İşleri Müdürleri: İdris Saruhan, Fatma Demircioğlu, Mustafa Kahraman

Ankara Haber Müdürü: Fazlı Şahan

Özel Haber Birimi: Mustafa Duran

Görsel Yönetmen: Numan İlhan

Ekonomi: İbrahim Acar

Dış Haberler: Sernur Yassıkaya

Spor: Ahmet Bıyıklı

Ekler Sorumlusu: Ayşe Olgun

Reklam Genel Müdürü: Abdullah Kayaönü

Reklam Genel Müdür Yardımcısı: Ziya Kadam

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Ersin Çelik

Adres: Maltepe Mah. Fetih Cad. No: 6 Topkapı-Zeytinburnu-İSTANBUL”

4.5.2. Gazetenin Yazarları

2020 yılına kadar geçen 25 yıllık süreçte gazeteye yazılarıyla katkı verenler arasında şu isimler bulunmaktadır: Mehmet Barlas, Nazlı Ilıcak, Cengiz Çandar, Fehmi Kuru, Ömer Çelik, Ahmet Davutoğlu, Nabi Avcı, Ali Bayramoğlu, İbrahim Karagül, Kürşat Bumin, Yasin Aktay, Salih Tuna, Nasuhi Güngör, Ömer Lütfü Mete, Yusuf Ziya Cömert, Yalçın Akdoğan, Abdülkadir Selvi, Hüsnü Mahalli, Şamil Tayyar, Mustafa Özcan, Afet Ilgaz, Düccane Cündioğlu, Mustafa Armağan, Sezai Karakoç, Hayrettin Karaman, Fehmi Kuru, Mustafa İslamoğlu, Kemal Sayar, İsmet Özel, Ahmet Taşgetiren, Ali Bulaç, Rasim Özdenören, Markar Eseyan, İsmail Kılıoğlu, Hüseyin Hatemi, Mustafa Karaalioğlu, Fikri Akyüz, Ayşe Böhürler, İhsan Süreyya Sırma, Mehmet Efe, Mustafa Özel, Davut Dursun, Necati Çavuş, Nurettin Canikli, Erdem Bayazıt, İbrahim Kahveci, Lütfullah Göktaş, Mustafa Özer, Şükrü Karatepe, Hilal Kaplan, Murat Aksoy, Süleyman Seyfi Ögün, Ali Saydam, Cem Küçük, Ergün Yıldırım, Prof. Dr. Kerem Alkin, Nedret Ersanel, Prof. Dr. Erdal Tanas Karagöl, Prof. Dr. Zekeriya Kurşun, Mehmet Acet, Şahap Kavcıoğlu, Akif Emre, A. Gaffar Taşkın, Arif Ay, Adnan Büyükdeniz, Ali Gümüş, Abdullah Muradoğlu, Ali Murat Güven, Ali Akel, Ahmet Ulusoy, Belkıs İbrahimhakkıoğlu, Bekir Boran, Bekir Hazar, Can Aksın, Cemal Aydın, Cihan Aktaş, Dursun Gürlek, Ebubekir Gürdoğan, Ersin Nazif Gürdoğan, Fatma Karabıyık Barbarosoğlu, Fikri Türkel, Fevzi Öztürk, Faruk Beşer, Gökhan Özcan, Hasan Kaçan, Hakkı Yanık, Hayati Telgeren, Hayrettin Oğuz, Hakan Arslan, Hüseyin Besli, Hürol Bilal, Hatice Karahan, Hatem Efe, Hikmet Genç, Hüseyin Likoğlu, Hasan Öztürk, Işın Eliçin, İbrahim Kardeş, İhsan Deniz, İsmail Berduk Olgaçay, İlhan Kutluer, İsmail Kılıçarslan, Kemal Kahraman, Koray Düzgören, Kamil Anahar, Kemal Öztürk, Leyla İpekçi, Levent Yılmaz, M. Akif Aydın, Mustafa Büyükbacı, Mustafa Kutlu, Muhammed Han Kayani, Mehmet Şeker,

Melikşah Utku, Mehmet Ertuğrul Yavuz, Müfid Yüksel, Murat Menteş, Merve Şebnem Oruç, Mahmud Erol Kılıç, Nazif Gürdoğan, Nuri Gedik, Orhan Özcan, Osman Akkuşak, Osman Özsoy, Ömer Erdem, Özlem Albayrak, Ömer Lekesiz, Reşat Nuri Erol, Resul Tosun, Sadık Kemal, Sami Hocaoglu, Sema Karabıyık, Serdar Tuncer, Şaban Abak, Tahsin Sınay, Tamer Korkmaz, Teodora Doni, Taha Kılınç, Turgay Polat, Prof. Dr. Ünsal Ban, Yaşar Taşkın Koç, Yusuf Kaplan, Yaşar Süngü, Yasin Doğan.

Bu isimlerin yanı sıra Fehmi Kuru “Taha Kıvanç” müstear adıyla da yazmıştır. Markar Eseyan, *Agos* gazetesinde başladığı köşe yazarlığına *Taraf* gazetesiyile devam etmiş, sonrasında ise *Yeni Şafak* gazetesinde yazılarını sürdürmüştür. Eseyan, Adalet ve Kalkınma Partisi’nden İstanbul Milletvekili olarak TBMM’ye girmiştir. *Yeni Şafak* yazarı birçok isim 2002 yılından bu yana Adalet ve Kalkınma Partisi listelerinden TBMM’ye milletvekili olarak seçilmiştir. Benzer şekilde bazı Adalet ve Kalkınma Partisi milletvekillerinin gazetede yazıları yayımlanmıştır.

Gazetenin kimi yazarlarının çeşitli zamanlarda kamu görevlerine atandığı da gözlenmiştir. 1995 yılında gazeteciliğe *Yeni Şafak*’ta başlayan ve sonrasında Kanal 7’de görev yapan Kemal Öztürk, 2008 yılında Erdoğan’ın Basın Danışmanlığını yapmış, Ağustos 2011’de ise Anadolu Ajansı Yönetim Kurulu Başkanlığı ve Genel Müdürlüğü görevine atanmıştır. Bu görevi Aralık 2014’e kadar sürdürmüştür. *Yeni Şafak* yazarı Şenol Kazancı Aralık 2014’te Anadolu Ajansı (AA) Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdürü olarak atanmıştır (Anadolu Ajansı, 2014). Gazetenin yazarlarından Yaşar Taşkın Koç, Şubat 2016’da TRT Haber ve Spor Yayınları Dairesi Başkanlığı görevine getirilmiştir (TRT Haber, 2016). Öte yandan gazetenin yazarlarından İsmail Cesur da 2018 yılı Eylül ayında Cumhurbaşkanlığı Danışmanlığına atanmıştır (Odatv, 2018). 2019 yılı Ocak ayından bu yana köşe yazarlığı yapan, Adalet ve Kalkınma Partisi eski Milletvekili Prof. Dr. Şahap Kavcıoğlu ise 2021 yılında Merkez Bankası Başkanlığı görevine getirilmiştir. Kavcıoğlu yazılarında yüksek faiz sonucunda enflasyonun arttığı yönünde görüş belirtmiştir (Yeni Şafak, 2021). Gazetenin eski yazarlarından Hilal Kaplan da 2021 yılı TRT Yönetim Kurulu Üyeliğine atanmıştır (Milli Gazete, 2021).

2020 yılı sonu itibariyle gazetenin yazar kadrosunda şu isimler yer almaktadır:

Mustafa Kutlu, Yasin Aktay, Yaşar Süngü, Tamer Korkmaz, Bülent Orakoğlu, Nedret Ersanel, Mehmet Acet, Taha Kılınç, Abdullah Muradoğlu, Mehmet Şeker, Ömer Lekesiz, Mehmet Metiner, İbrahim Karagül, Ali Saydam, İsmail Kılıçarslan, Hasan Öztürk, Gökhan Özcan, Ahmet Ünlü, Süleyman Seyfi Öğün, Prof. Dr. Erdal Tanas Karagöl, Selçuk Türkyılmaz, Yusuf Kaplan, Hayrettin Karaman, Faruk Beşer, Dursun Gürlek, Levent Yılmaz, Fatma Barbarosoğlu, Ayşe Böhürler, Mehmet Akif Soysal, Hüseyin Likoğlu, Turgay Polat, Ali Kemal Yazıcı, Ahmet Ulusoy, Ergün Yıldırım, Zekeriya Kurşun, Şahap Kavcıoğlu, Rasim Özdenören. Alper Tunga Albayrak, Münir Üstün, Engin Albayrak, Yusuf Aydın, Hayri Beşer, Ahmet Bıyıklı.

4.5.3. Gazetenin Genel Özellikleri

Gazete “Türkiye’nin Birikimi” sloganını kullanmaktadır. *Yeni Şafak*’ın ilk imtiyaz sahibi Mehmet Kahraman sözü edilen bu sloganın öyküsünü şöyle anlatmaktadır:

“İz Yayıncılık o dönem bir grup dergi yayınlıyordu. Bu dergilerde tanınmış yazarlar, isimler yer alıyordu. Bu çeşitli dergilerde yazan Türkiye’nin değeri olan isimler Yeni Şafak gazetesinin kurucu yazar kadrosunu oluşturdu. İlk reklamlarda kullanılan ‘Türkiye’nin Birikimi’ sloganı da buradan gelmektedir” (Yeni Şafak, 2019).

16 sayfa olarak yayına başlayan gazetenin ilk ve son sayfası renklidir. 1999’da sayfa sayısı 20’ye yükselmiştir. 2002’den itibaren sayfa sayısı zaman zaman 20, 24, 28 olarak değişmiştir.

1998’de “İslam ve Toplum”, “Haftalık” ve “Ev Hali” eklerini vermeye başlayan gazete, 2000’li yılların ilk yarısından itibaren hafta sonu ekleri yayınlamaya başlamıştır. Bu tarihten sonra tirajının yükselmesi ve reklam gelirinin de artmasının sonucunda yeni eklerin basım ve dağıtımını gerçekleştirmeye başladığı belirtilmiştir. Bu eklerden birisi Pazar günleri verilen “İstanbul”dur. Yine hafta sonları “Bulmaca” eki verilmiştir. 2006’da “Pazar” eki vermeye başlayan gazete, bu ekte kültür-sanat ve magazin haberlerine de yer vermiştir (Yeni Şafak, 2018). Bu tarihte çıkarılmaya başlanan eklerden bir diğeri “Kitap” ekidir. Gazete bu eklerin yanı sıra kuponla “Osmanlı Ansiklopedisi” de vermiştir.

2008’de ekler çeşitlenmeye başlamış, sektörlere yönelik ekler de verilmiştir. Bunlar; “Moda”, “Mobilya”, “Finans”, “Emlak” ekleridir.

2010 yılından itibaren “Bilişim” sayfası gazetede yer almaya başlamıştır. 2011’de “Hac ve Umre” eki verilmiştir. 2012 yılında ise “Pazar” ekinin içerisinde “Gençlik” sayfaları yer almaya başlamıştır. 2014’te “Tatil” eki ve “Bursa” eki yayınlanmıştır.

4.5.4. Gazetede Yayınlanan Reklam ve İlanlara Genel Bakış

Gazetede yayınlanan ilan ve reklamlar incelendiğinde; 1995’lerden 2002’ye kadar dini kitaplar, İslamcı-muhafazakâr gazete ve dergiler, muhafazakar nitelikteki konut yapı kooperatifleri, İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve iştiraklerinin ilanları, İslamcı holdingler (YİMPAŞ, KOMBASSAN, KİMPAŞ), İslamcı katılım bankaları (Kuveyt Türk, Albaraka Türk, Asya Finans), çeşitli şirketlerin (Aytaç, BİM, Gezer, Tansaş, Aycell) reklamlarının yanı sıra Basın İlan Kurumu (BİK) ilanları, küçük

ve orta boy işletmelerin ilanları ve seri ilanlar görülmektedir. Büyük sermayeden ise; Beko, Arçelik ve Ford reklamlarına rastlanmıştır.

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 3 Kasım 2002'de iktidara gelişinin ardından gazetenin reklamlarında artış ve çeşitlilik görülmüştür. Büyük sermayeden firmaların reklamları çeşitlenmiş ve çoğalmıştır. Reklamları ve ilanları yer alan firmalardan bazıları şöyledir:

“Çukurova Grubu, Akbank, Güneş Sigorta, Doğuş Holding, Beko, Arçelik, Migros, Fiat, Yapı Kredi, Garanti Bankası, Pegasus, İşbir, Bahçeşehir Üniversitesi, Dumankaya İnşaat, Ford, Kiğılı, Arzum, THY, Şeker Bank, Vatan Computer, Turkcell, Zorlu, Vestel, Banvit, Grundig, Digitürk, Toyota, Honda, Skoda, Renault, Mercedes Benz, Daihatsu, KIA, İş Bankası, TEB, Koçbank, Demirdöküm, TeknoSa, CarrefourSa, Oyak, Ciner Madencilik, Mudo City, Meysu, Doğa Koleji, Mapfre Sigorta, Uludağ, Socar, Bank Europa, ETS Tur, Uğur Okulları, Dünya Göz, Rixos Otel, DELL, Halkbank, Vakıfbank, İstikbal, Ülker, Kuveyt Türk, Al Baraka Türk, Kent Çikolata, Samsung, Wolkswagen, Opel, BMW, Asya Finans, Bank Asya, Türkiye Finans, Deniz Feneri, İHH, İttifak Holding, Medikal Park, Telsim, Turkcell, Ford, ATV, Show TV, TV 8, Genç Parti, Exper Bilgisayar, Yayla, İBB iştirakları, Saadet Partisi mitingi, BİM, Anı Tur, Caparol-Filli Boya, Hatemoğlu, MNG Kargo, Brilliant, Sırma.”

Öte yandan gazetede 2000'li yıllardan itibaren seri ilanların iki sayfa olarak yayınlandığı gözlenmiştir. Basın İlan Kurumu ilanlarında da artış görülmüştür.

4.5.5. Tiraj Durumu

Gazetenin 1996-97 yılları arasında Genel Yayın Yönetmenliğini yapan Nabi Avcı kendisiyle yapılan bir röportajda gazetenin o yıllarda tirajının 20-25 bin civarında olduğunu belirtmiştir (Yeni Şafak, 2017).

AKP'nin iktidarının ilk yılında, 9 Mart 2003 tarihli gazetenin ilk sayfasında tiraj raporu yayınlanmıştır. Buna göre, “İstanbul 68 bin 520, Ankara 35 bin 725, İzmir 11 bin 535, Trabzon 13 bin 325; toplamda ise 153 bin 835 adet” satış rakamı verilmiştir.

5 yıl sonra gazetenin 2008 itibariyle ortalama 114 bin adet satış rakamında bulunduğu belirtilmiştir (Önce Vatan, 2008). Tirajın yarısının abonelik, diğer yarısının ise bayi satışı yoluyla gerçekleştiği bilgisi verilmiştir (Yeni Şafak, 2008).

İktidarın 10 yıl sonrasında, 2013 yılı sonu itibariyle gazetenin günlük ortalama tirajı 112 bin şeklindedir (Yeni Şafak, 2013). 2016 yılında ise bu rakam 108-110 bin civarında olarak açıklanmıştır

(Yeni Şafak, 2016). 2020 yılı sonu itibariyle ise günlük ortalama tirajın ortalama 100-102 bin adet arasında olduğu belirtilmiştir (Gerçek Gündem, 2020).

4.5.6. Yayın Politikası ve Haber Dili

Yeni Şafak'ta diğer gazetelerde yer alan güncel konuların yanı sıra; Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetinin politikaları ve icraatları, partili belediyelerin icraatları, başörtüsü, Taksim'e cami projesi, imam hatip okulları, Kur'an kursları, sekiz yıllık kesintisiz eğitim, Kürt meselesi-Açılım süreci, AB üyeliği ve müzakere süreci, Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK), D-8 İttifakı, İsrail ve Filistin, Cezayir, Afganistan, Arap Baharı, Doğu Türkistan, İran, Suriye gibi konulara ağırlık verildiği görülmüştür.

Özelleştirme meselesinde ise 1990'larda "işletmeler çalışanlara satılsın" görüşünü savunan gazete, 2002 sonrasında özelleştirmeye destek vermeye başlamış ve sayfalarında bu yönde haberlerin yer aldığı görülmüştür: "Otogarlar da Satışa Çıkıyor" (Yeni Şafak, 15 Temmuz 2003), "Özelleştirme Tanıtımı İngiltere'de Başlıyor" (Yeni Şafak, 1 Nisan 2004).

1995'ten 2002'ye kadar olan dönemde Refah-Yol koalisyonu (1996-97) haricinde siyasi iktidarların politikalarını eleştirel bir haber diliyle yansıtan *Yeni Şafak*, ekonomik tablo ve insan hakları-demokrasi konusuna dair haberlere geniş yer vermiştir. Gazetede Osmanlıcılık da sıkça öne çıkmıştır: "*Yeni Şafak*'ın görüşlerine yer veren *La Republica*'ya göre: Türkiye'de 'Osmanlı ruhu' yeniden canlanıyor" (Yeni Şafak, 1996).

İktidarın Suriye politikasındaki değişimi ve Devlet Başkanı Beşar Esad iktidarına karşı muhalifleri destekleyen tavrı üzerine gazetede de söylemin değiştiği gözlenmiştir. 2012 Ocak ayından itibaren haberlerde "Esad" yerine "Esed" yazılmaya başlandığı görülmüştür.

4.5.7. İnternet Sitesi

Gazetenin internet sitesi "www.yenisafak.com" adresi üzerinden yayın yapmaktadır. 1998 yılında kurulan site; Türkçe, İngilizce ve Arapça olmak üzere toplam üç dilde yayınını sürdürmektedir. Sitede günlük gazetenin ilk sayfası, basılı gazetede yer alan haberler ve köşe yazarlarının yazıları yer almaktadır. Ayrıca son dakika gelişmeleri fotoğraf ve video galerileri de bulunmaktadır. Sitenin menüsünde; manşet, koronavirüs, gündem, dünya, spor, ekonomi, teknoloji, hayat, düşünce günlüğü, yazarlar, çizerler, bilgi kartları, infografik başlıkları vardır. Sitede ayrıca, döviz ve altın fiyatlarının yanı sıra hava durumu, namaz vakitleri, ramazan, seçim, 15 Temmuz darbe girişimi, kurumsal, iletişim

bölümleri de yer almaktadır. Gazetenin de sahibi olan Albayrak Medya bünyesindeki yayın kuruluşları; “GZT, Ketebe, Skyroad, Bilge Çocuk, Post Öykü, Arkitekt Derin Tarih ve Z Raporu”na erişim linkleri de “www.yenisafak.com”da bulunmaktadır.

Yeni Şafak gazetesinin internet sitesinin ziyaret edilme ya da yaygın kullanılan tabirle “tıklanma” oranları incelendiğinde ise 2018 yılında aylık ortalama 138 milyon 800 bin sayısına eriştiği görülmektedir (Süper Haber Tv, 2019). Sitenin 2020 yılında haber siteleri arasında en çok tıklanan 8. site olduğu gözlenmiştir (<https://ajanspr.com.tr/turkiyede-en-cok-ziyaret-edilen-internet-siteleri>).

Haziran 2016’da açılan Youtube kanalının ise 340 bin abonesinin olduğu ve yaklaşık 200 milyon görüntülenme aldığı tespit edilmiştir.

Gazetenin sosyal medya hesapları incelendiğinde; Twitter’a 2009 yılı Mart ayında katıldığı ve 2020 yılı sonu itibarıyla 900 bin takipçisinin olduğu gözlenmiştir. Facebook sayfasının 8 milyon, Instagram sayfasının 500 bin takipçisi bulunmaktadır. Sosyal medya hesaplarından her gün gazetenin birinci sayfasının, haberler ve çeşitli videoların yanı sıra gazetenin Youtube kanalında gerçekleştirilen programların tanıtımlarını içeren ve programlardan belli bölümlerin yer aldığı videoların paylaşıldığı gözlenmiştir.

4.6. Gündemdeki Çeşitli Olayların Yeni Şafak ve Milli Gazete’de Yer Alışı Üzerine İnceleme

4.6.1. Büyük Ortadoğu Projesi (BOP)

11 Eylül 2001’de ABD’de İkiz Kuleler’e düzenlenen saldırıların ardından “teröre karşı savaş” iddiasıyla ABD’nin Ortadoğu’ya müdahale için bahane yarattığı görülmüştür. ABD 2001 yılında Afganistan’ı, 2003 yılında Irak’ı işgal etmiştir. Bu süreçte ABD Başkanı George Bush tarafından gündeme getirilen ve Ortadoğu ve Kuzey Afrika’yı kapsayan Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) uzunca bir dönem tartışılmıştır. Türkiye de 2004 yılı Haziran ayında düzenlenen G-8 Zirvesi’nde BOP kapsamında oluşturulan mekanizmalardan olan “Demokrasi: Yardım Diyalogu”nun eş başkanlığı görevini İtalya ve Yemen ile beraber üstlenmiştir (Günel, 2004:160).

Milli Gazete ve *Yeni Şafak*’ın BOP konusuna farklı yaklaşımları görülmüştür. Hatta BOP konusu iki gazetenin en fazla ayrıştığı konuların başında gelmektedir. *Yeni Şafak* projeyi daha olumlu

ele alıp, Türkiye'nin bu projedeki yerine dair haberler yaparken, *Milli Gazete*'nin Büyük Ortadoğu Projesi'ni "Siyonist" bir emel, "Büyük İsrail Projesi" olarak nitelendirdiği gözlenmiştir.

Milli Gazete'de 14 Nisan 2004 tarihinde "Esrarengiz Toplantı" başlıklı bir haber yer almıştır. ABD'nin Türkiye ev sahipliğinde İstanbul'da gerçekleştirdiği "İslam Ülkeleri Demokrasi Kongresi"nden söz edilen haberde, kongrenin "*Halkı Müslüman olan ülkeleri ABD'nin istediği şekilde 'dönüştürme' amacı*" taşıdığı yönünde bir görüş belirtilmiştir. Bu toplantıya ilişkin 16 Nisan 2004'te bir haber daha yapılmıştır. "BOP'un İlk Adımı Atıldı" başlıklı haberde yer alan ifadeler dikkat çekmektedir: "*Esrarengiz toplantı'nın sonuç bildirgesinde İsrail görmezden gelindi. Kongrenin sonuç bildirgesinde yer alan öneriler ABD'nin BOP kapsamında İslam coğrafyasına biçtiği yeni rolle paralellik gösteriyor.*" Gazete, bu kongrenin Büyük Ortadoğu Projesi (BOP)'nin ilk adımı olduğunu vurgulamıştır. Zeki Ceyhan, 16 Nisan 2004 tarihli "Büyük Ortadoğu Projesi bu işte!" başlıklı köşe yazısında projeyi "*kan ve zulüm, camilerin bombalanması, kadınların kızların ırzlarına göz dikmek*" şeklinde yorumlamıştır. BOP'a ilişkin *Milli Gazete*'de yer alan bazı haberler şöyledir:

"Katliamlar BOP için, ABD ve İsrail'in Hedefi BOP'a Uyumlu Bir Filistin" (20 Nisan 2004).

"Karamollaoğlu Büyük İsrail'i Hedefleyen BOP'un Asıl Gayesini Açıkladı: TÜRKİYE'Yİ PARÇALAMAK" (19 Nisan 2004).

"Bardakoğlu: BOP'ta Yokuz" (26 Nisan 2004).

"Manavgat Suyu Konya Ovası Projesi'ne Verilmiyor, KOP'A YOK BOP'A ÇOK" (28 Nisan 2004).

"Amerika BOP için Kesenin Ağzını Açıyor" (30 Nisan 2004).

"BOP'un Hedefi Türkiye" (16 Ocak 2005).

"Irak'taki Seçim Büyük Ortadoğu Projesi'nin Bir Parçası, TEHDİT ÜZERİMİZE GELİYOR" (31 Ocak 2005).

"Türkiye de BOP Bölgesinin İçinde" (5 Ocak 2007).

"Somali Saldırısı BOP'un Adımı" (11 Ocak 2007).

Saadet Partisi (SP) Büyük Ortadoğu Projesi'yle ilgili çok sayıda konferans ve panel gerçekleştirmiş, etkinlikler gazetede ilanlarla duyurulmuş ve haberleri geniş yer bulmuştur:

“BOP, Siyonistlerin Plânıdır. Saadet Partisi İstanbul İl Kadın Kolları’nın düzenlediği ‘Büyük Ortadoğu Projesi’ konulu konferansa katılan Saadet Partisi Genel Başkan Yardımcısı Şevket Kazan, ‘BOP’un yol haritasının ABD’de çizildi, bu planı Siyonist güçler yaptı’ dedi” (Milli Gazete, 2006).

Yeni Şafak gazetesinin ise *Milli Gazete*’nin aksine Büyük Ortadoğu Projesi’ne ilişkin haberlerde ılımlı ve olumlu bir dil kullanıldığı görülmüştür. 1 Şubat 2004 tarihli *Yeni Şafak*’ta yer alan “Türkiye Merkezli Büyük Ortadoğu” başlıklı haber dikkat çekmektedir. Duygu Güvenç imzalı haberde, dönemin ABD Başkanı Bush tarafından dönemin Başbakanı Erdoğan ile görüşmesinde gündeme getirilen BOP’un Türkiye’de yeteri kadar tartışılmadığından büyük belirsizlikleri bulunduğu ifade edilmiştir. ABD’nin demokrasi, güvenlik ve serbest piyasa ekseninde şekillenen BOP peşinde olduğu belirtilen haberde, Türkiye’nin İslam ülkeleri için rol model olduğu vurgulanmıştır:

“Türkiye’nin, ‘Müslüman bir halkın laik, demokratik sistemi başarıyla uygulayabileceği’ yönünde örnek olması, ABD’nin, özellikle İslam ülkelerine yönelik olarak sürekli vurguladığı ciddi bir konu. ABD, bu amaçla, Başbakan Erdoğan ve özellikle Dışişleri Bakanı Abdullah Gül’ün İKÖ Zirvesi ve Tahran’da bu yönde yaptığı çağrıları da hatırlatarak, Türkiye’ye bu projede ‘merkezi rol’ vermek istediği belirtiliyor” (Yeni Şafak, 2004).

Yeni Şafak’ın 30 Ekim 2004 tarihli “Türkiye, Ortadoğu’ya Demokrasi Öğretecek” başlıklı haberinde “eş başkan” sıfatıyla Türkiye, İtalya ve Yemen’in Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da, “demokrasiyi yaygınlaştırmak için ‘Demokrasi Yardım Diyalogu’ oluşturacağı” bilgisi aktarılmıştır.

13 Aralık 2004 tarihli “BOP’a Büyük Protesto” başlıklı haberde ise 11 Aralık 2004 tarihinde Fas’ta yapılan “Orta Doğu ve Kuzey Afrika için Gelecek Forumu”na dair gelişmelere yer verilmiştir: “Çoğu Ortadoğu ve Kuzey Afrika’dan 30 kadar ülke Fas’ta Büyük Ortadoğu Projesi’ni masaya yatırdı.” Türkiye’nin toplantıda, 2005’de “Demokrasi Yardım Diyalogu”nun öncelik verdiği meselelerden birine ev sahipliği yapmayı öngördüğü bilgisinin de aktarıldığı haberin sonunda protesto eylemlerine yer verilmiştir.

4.6.2. Irak Tezkeresi

2003 yılında ABD’nin Irak’a yönelik harekâtına Türkiye’nin de destek vermesi konusunda Adalet ve Kalkınma Partisi hükümeti içerisinde iki farklı görüş hâkim olmuştur. Milletvekillerinin bir

bölümü desteği savunmuş, bir bölümü ise karşı çıkmıştır. Dönemin Başbakanı Abdullah Gül, Türk askerinin Kuzey Irak’a yollanmasını “*Türk askeri Kuzey Irak’ta kurşun sıkmak için değil, korumak için görev yapacak*” sözleriyle savunmuştur (Yeni Şafak, 2003).

Hükümetin “yurt dışına asker gönderme ve Türkiye’de yabancı asker bulundurma” tezkeresine *Milli Gazete* ve *Yeni Şafak*’ın başından beri karşı çıktığı görülmüştür. Her iki gazete de yoğun bir biçimde tezkere karşıtı yayın politikası izlemiştir.

Yeni Şafak, ABD’nin Irak’a yönelik müdahalesine karşı çıkmış, Türkiye’nin bu müdahalede ABD’ye destek vermemesini istemiştir. 5 Şubat 2003 tarihinde “Kararı Veren Akıbetten Sorumludur-Savaş Çılgınlığı” sürmanşetiyle Irak harekâtının Türkiye için bir yıkım olduğunu dile getirmiştir. 6 Şubat 2003’te sürmanşetten “Katliama Evet Mi Hayır Mı?” ifadeleri kullanılmıştır. Mehmet E. Yavuz da aynı tarihte köşesinde “Savaşa Havet” başlıklı bir yazı yazmış ve “*TBMM, ‘büyük müttefik’i üzmeyecek bir formülasyonla ‘savaşa havet’ diyecek. Espri olsun diye demiyorum. Ucuz mizahçı zekâsının ürettiği ve tam da Ankara’nın yaşadığı ikilemi yansıtan bir durum*” ifadeleriyle siyasal iktidara eleştiride bulunmuştur. Yavuz, Türkiye’nin savaşta yer almamasını istemiştir: “*Türkiye’nin bu vahşi, bu haksız, bu ‘Batı medeniyetine dair kuşkuları besleyen’ savaşta yeri yok... Olmamalı.*”

7 Şubat 2003 tarihli *Yeni Şafak* manşeti ise “Sonuna Kadar Barış” şeklindedir. Manşetin spotunda “*Başbakan, tezkerelerin ayrı ayrı Meclis’e verilmesinin barışa fırsat tanıdığını belirterek, ‘Türkiye savaşa katılmayacak’ dedi*” ifadeleri yer almıştır. Gazetenin 11. sayfasında “Hükümete İlk Yetki” başlıklı haberde “*TBMM, ABD’ye mensup teknik ve askeri personelin, askeri üs ve tesisler ile limanlarda gerekli çalışmalar yapması amacıyla 3 ay süreyle Türkiye’de bulundurulmasına izin verdi*” denilmiştir.

Gazetede ABD’yi protesto eylemleri ve Türk askerinin Irak’a yollanmaması taleplerini içeren haberler yoğun biçimde yer almıştır. Ankara ve İstanbul’da yapılan eylemler 16 Şubat 2003 tarihli *Yeni Şafak*’ta “ABD Askerine Hayır”, “Savaşa Karşı ‘1 Dakika Karanlık’”, “Bisikletle Savaşa Hayır” başlıklı haberler yer almıştır.

17 Şubat 2003 tarihinde “Editörden” başlıklı yazıyla kamuoyuna açıklamada bulunan *Yeni Şafak*, “Savaşa Hayır” dediğini vurgulamıştır. Yazıda ABD’ye karşı çıkılırken Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin’in de bir diktatör olduğu savunulmuştur: “*Saddam Hüseyin’in ne kadar acımasız bir diktatör olduğunu, en iyi Irak halkı bilir. ABD bombalarının ne kadar acımasız olduğunu, ne kadar kan döktüğünü de en iyi Irak halkı bilir. Yeni Şafak bu gerçekleri göz ardı etmeyerek, ‘Savaşa Hayır’ diyor.*”

Gazetede bu konuda yer alan haberlerden bazıları şöyledir:

“ABD Sözünü Tutmaz” (17 Şubat 2003).

“Meşru Olmayan Tezkere Geçmez” (22 Şubat 2003).

“Zoraki Tezkere” (25 Şubat 2003): *“Yurtdışına asker gönderme ve Türkiye’de yabancı asker bulundurma tezkeresi, ABD ile uzlaşamamasına rağmen Meclis yolunda.”*

“Tezkere Meclis’te Vekiller İsyanda” (26 Şubat 2003).

“Meclis’in Ateşle İmtihanı” (27 Şubat 2003).

“Ayı ile Yatağa Girilmez” (27 Şubat 2003): *“Olağanüstü toplanan AK Parti Grubu’nda gün boyu tezkere tartışıldı. Ankara Milletvekili Haluk İpek, İnönü’nün ‘Süper güçlerle ilişkiye girmek ayıyla yatağa girmeye benzer’ sözlerini hatırlattı. İnci Gülser Özdemir ise ‘ABD’ye güvenilmez’ dedi.”*

Yeni Şafak tezkerenin Meclis’te oylandığı gün olan 1 Mart 2003’te “Dünya ‘Hayır’ Diyor” manşetiyle yayınlanmıştır. İbrahim Karagül köşesinden *“Türkiye tarihinin en stratejik kararının verileceğini”* belirterek “evet” diyenlere seslenmiştir: *“Osmanlı’dan sonraki ‘ikinci büyük çöküş’e imza atmayın.”* Politika sayfasının manşeti de “Meclis’in Tarihi Sınavı”dır. Aynı sayfada “Meclis’te Tezkere Meydanlarda Miting” başlıklı haberin “ABD askeri olmayacağız” yazılı pankartların yer aldığı bir eylemin fotoğrafıyla birlikte verilmesi dikkat çekmektedir. Erdoğan’ın tezkere konusundaki sözleri ise “Devletin Zirvesinde Tereddüt Yok” başlığıyla verilmiştir. Gazetede ASKON’un “Savaşa Hayır” ilanı da göze çarpmaktadır.

Milli Gazete de *Yeni Şafak* gibi 1 Mart Irak tezkeresine karşı bir yayın çizgisi izlemiştir. Gazetenin aynı zamanda tezkereye destek veren iktidara sert bir muhalefet yürüttüğü de görülmüştür. 1 Şubat 2003 tarihinde sürmanşetten Saadet Partisi lideri Recai Kutan’ın gazeteye verdiği özel demeç *“Kutan, Irak konusunda hükümeti bir kez daha uyardı: ABD’ye Maşa Olmayın”* başlığıyla verilmiştir.

Milli Görüş lideri ve 54. Hükümetin Başbakanı Necmettin Erbakan, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin ABD’nin Irak operasyonuna desteğini sert sözlerle eleştirmiş ve uyarılarda bulunmuştur. *Milli Gazete* bu sözleri 17 Şubat 2003 tarihli sayısında sürmanşetten “Müstemleke Değiliz” başlığıyla vermiştir: *“Erbakan, biz müstemleke değiliz. Tarihin affetmeyeceği yeni Amerikan tekliflerini sakın Meclis’e getirmeyin. Pazarlıkları bir an önce kesin. Mehmetçiğin bir damla kanını, bütün ABD bütçesine değişmeyiz’ dedi.”*

24 Şubat 2003 tarihli gazete manşetten “ABD’ye Kanmayın” ifadelerini kullanarak, Irak’a asker gönderme tezkeresinin Meclis’e getirileceği haberini vermiş ve “Küresel emperyalizm bizi de boğar”

denilmiştir. Manşetteki “Kanmayın” kelimesinin “Kan” kısmının kırmızı renkte yazılmış olması ise dikkat çekmiştir.

25 Şubat 2003 tarihli *Milli Gazete*’de hükümete tezkere konusunda eleştirilerde bulunulan bir manşet yer almıştır: “*İktidar, vekillere tezkere için baskı uyguluyor, AKP’DE İKNA KUŞATMASI*”. 26 Şubat’ta da asker tezkeresi üzerinden eleştiriler devam etmiştir: “*Milletimiz karşı, Bakanlar huzursuz, vekiller şaşkın ama süreç işliyor, HEM AĞLIYOR, HEM GİDİYORLAR*”. Aynı gün birinci sayfadan *Milli Gazete*’nin görüşünü yansıtan imzasız “Sunuş” yazısında da hükümetin “Türkiye’yi göz göre göre bir bitişin, bir tükenişin, yok oluşun eşiğine getirdiği” savunulmuştur.

Saadet Partisi’nin Adalet ve Kalkınma Partisi milletvekillerinin tezkereye red oyu vermesi çağrısını içeren basın açıklaması 27 Şubat 2003’de manşette yer bulmuştur: “*TARİHİ UYARI, Vebale Ortak Olmayın*”. Yine birinci sayfada “Erdoğan’ın kanlı dolar hesabı” başlıklı bir haber yer almıştır.

Milli Gazete, tezkerenin Meclis’te oylanacağı 1 Mart 2003’ten önceki gün (28 Şubat 2003) yayınlanan sayısında çoğunlukla sayfalarını bu konuya ayırmıştır. Köşe yazarları da tezkereyi işlemiştir. 28 Şubat 2003 tarihli gazetenin manşeti “İktidar Ateşle Oynuyor” olmuştur. Aynı tarihte birinci sayfada, okuyuculara “Uyarı Görevinizi Yapın” denilerek Adalet ve Kalkınma Partisi milletvekillerinin telefon ve faks numaralarının listesi yayınlamıştır. “AKP Çatırdıyor” başlıklı haberde parti içinde tezkere konusundaki görüş ayrılıklarına yer verilmiştir. Gazetede tezkerenin kabul edilmemesi için verilen ilanlar da göze çarpmaktadır. Sağduyu Partisi’nin “Bu Tezkere Oylaması Bir İnanç İşidir!” başlıklı ilanında “*Sağduyulu olun, insaflı olun, sorumluluğunuz gereği doğru olanı yapın, tezkereye ‘hayır’ deyin*” ibareleri bulunmaktadır. ASKON’un “Her şeye Rağmen Savaşa Hayır!” ilan da yer almıştır.

Milli Gazete yazarlarının da tezkere yaklaştıkça iktidara yönelik eleştirilerinin dozunu arttırdıkları görülmüştür. Zeki Ceyhan 28 Şubat 2003 tarihli “Amerika Kardeşimiz Partisi” başlıklı köşe yazısında Adalet ve Kalkınma Partisi’ni sert bir dille eleştirmiştir: “*AKP yöneticileri Amerikan gâvuru ile iş tutmanın ağır faturasını ödeme durumundalar. Ve izledikleri politikalar ile AKP’nin açılımını Amerika Kardeşimiz Partisi haline getirmiş bulunuyorlar.*” Yine aynı tarihli gazetede Burhan Bozgeyik “Müslümanlara Karşı Küffara Yardım Eden, Mürted Olur”, Ömer Korkmaz “İhanet Tezkeresi” başlıklı köşe yazılarıyla tezkereye karşı çıkıp, iktidarı sert bir biçimde eleştirmişlerdir.

Gazete tezkerenin Meclis’te oylanacağı 1 Mart 2003’te “Hayır’da Hayır Vardır” manşeti atmıştır. 1 Mart 2003 tarihli *Milli Gazete*’de dikkat çeken diğer haberler ise şöyledir: “ABD’nin Değil Milletin Vekili Olun”, “Onur Parayla Satılmaz”, “Elinizi Kana Bulamayın”, “Ankara’da Savaşa Hayır Mitingi”, “Tezkereye ‘Ret’ Deyin”, “Savaşa Karşı Barış Yürüyüşü”, “Konya’da Hamburgerli Protesto”.

Hükümetin “Türk askerinin yurtdışına gönderilmesi ve yabancı askerlerin Türkiye topraklarında konuşlanması” için TBMM’den istediği yetki 1 Mart 2003 tarihinde oylanmıştır. Oylamaya katılan 533 milletvekilinden 264’ü “kabul”, 250’si “red”, 19’u ise “çekimser” oy kullanmıştır. Salt çoğunluk sağlanamadığı için tezkere reddedilmiştir.

Yeni Şafak tezkerenin reddedilmesini 2 Mart 2003 tarihli sayısında “Meclis ‘Barış’ dedi” manşetiyle “tarihi” olarak değerlendirmiş ve “Vekiller milletin sesine kulak verdi” ifadelerini kullanmıştır. Aynı gün gazetenin yazarlarından Ahmet Taşgetiren’in yazısının başlığı “Millet Vicdanının Yansıması”, Nazif Gürdoğan’ınki ise “Bağdat’ın Değiştirici Gücü” şeklinde olmuştur.

Yeni Şafak 5 Mart 2003’te ise “Savaş Yoluna Türk Barikatı” manşetiyle tezkerenin Meclis’te reddedilmesinin dünya basınındaki yankılarına yer vermiştir.

Milli Gazete de tezkerenin Meclis’te reddedilmesini 2 Mart 2003 günkü sayısında manşetten “Savaş Değil Barış Kazandı, İktidara Meclis Tokadı” şeklinde görmüştür. Yine birinci sayıda yer alan haberde “Millet Galip Geldi” denilmiştir.

3 Mart 2003 tarihli *Milli Gazete*’nin manşeti ise “Milletin Sokaktan, Vekillerin Meclis’ten Verdiği Mesaj: Hükümete Güven Yok” şeklindedir.

4.6.3. ABD’nin Irak’ı İşgali

ABD askerleri 20 Mart 2003 tarihinde Irak’ı işgal etmiştir. *Milli Gazete* ve *Yeni Şafak* ABD’nin Irak’ı işgali konusunda benzer tutum almışlar ve ABD karşıtı bir yayın politikası izlemişlerdir. Irak’ın Müslüman bir ülke olması nedeniyle haberlerinde zaman zaman işgalin bir “Müslüman katliamı” olduğunu belirtmişlerdir. *Milli Gazete* ABD karşıtlığının yanı sıra, *Yeni Şafak*’tan farklı olarak ABD’ye destek olduğunu belirttiği iktidarı da sert bir biçimde eleştirmiştir.

Yeni Şafak gazetesi ABD’nin Irak’a yönelik politikalarını “işgalci” olarak nitelendirmiştir. Daha 1999 yılında, 25 Ocak tarihli “Amerika’nın Irak Takıntısı” başlıklı ve Robert Kaplan imzalı haberde “Beyaz Saray, Saddam Hüseyin’i devirmeyi deneyerek, Orta Doğu’nun bütününi yeni bir siyasi düzene doğru yöneltmek için kumar oynuyor” denilmiştir. “Maceraya Sürükleniyoruz” başlıklı haber 27 Ocak 1999 tarihli gazetede manşetten verilmiştir. ABD’nin “Yeni Ortadoğu Plânı”nda Türkiye’yi karanlık emellerine alet ettiği belirtilen 27 Ocak 1999 tarihli bir başka haberde ise “Türkiye Irak’taki kirli savaşın içine çekiliyor. İncirlik’ten kalkan uçakların Irak’ı bombalamasına Ankara’nın sessiz kalması tepkilere yol açıyor” ifadeleri yer almıştır.

Yeni Şafak'ta 10 Kasım 2002 tarihinde yer alan “Bush-Cheney Cuntası” ve “ABD’nin Savaş Planı Hazır” başlıklı haberlerde ABD’nin olası Irak harekâtına ilişkin gelişmeler aktarılmıştır. İktidar ve muhalefet partilerinin yaptığı açıklamalar gazete sayfalarında yer bulmuştur. 15 Şubat 2003 tarihli sayısında Dönemin İçişleri Bakanı Abdülkadir Aksu’nun “*ABD’nin Irak’a yönelik müdahalesi söz konusu, ama biz hükümet olarak ilk günden beri bu meselenin barışçıl yoldan çözülmesinden yanayız*” sözlerini “Aksu: Hükümet Olarak ‘Savaşa Hayır’ Diyoruz” başlığıyla haberleştirmiştir.

Yeni Şafak dünya genelinde yapılan ABD’yi ve savaşı protesto eylemlerine geniş yer vermiştir. 16 Şubat 2003’te manşetinde protestolardan bir fotoğraf ve üzerinde “Küresel İsyan” yazısıyla çıkmıştır. Aynı sayıda iç sayfada, yapılan bir anket sonucuna yer verilmiş ve Irak’a yönelik ABD operasyonunun ve Türkiye’nin ABD ile birlikte hareket etmesinin Türk halkından destek görmediği belirtilmiştir. Ankete göre; ABD’nin Irak harekâtına karşı çıkanların oranı yüzde 91,2 şeklindedir. “Türkiye ABD ile birlikte hareket etmemeli” diyenler ise yüzde 82,8 oranındadır.

Öte yandan ABD’nin Irak’a yönelik olası müdahalesini protesto için “canlı kalkan” olarak Bağdat’a gidenlere Türkiye’den de bir grup katılmıştır. Grubun içerisinde Adalet ve Kalkınma Partisi Kurucular Kurulu Üyesi Fatma Ünsal Bostan da yer almıştır. *Yeni Şafak* bu gelişmeyi 12 Şubat 2003 tarihli sayısında “Canlı Kalkanlar Irak Yolunda” başlıklı haberle okuyucularına duyurmuştur.

24 Şubat 2003 tarihli “İkinci Hedef Suriye” başlıklı manşet haberinde ise “*ABD’den, Irak harekâtı sonrasıyla ilgili ilk itiraf. Pentagon Danışmanı Perle: Beşar Esad reformları dikkate almazsa Saddam’dan sonra ikinci hedef olabilir*” ifadeleri yer almıştır.

Yeni Şafak’ta yer alan işgal karşıtı haberlerden bazıları şunlardır:

“Aydınlardan ‘Savaşa Hayır’ Çağrısı” (30 Kasım 2002), “Karar Meclis’in” (1 Şubat 2003), “Kovboy’un Mezopotamya Talanı” (1 Şubat 2003), “Canlı Kalkanların Sayısı Artıyor” (2 Şubat 2003), “Amerika Irak’ta Nükleer Silah Kullanmak İstiyor” (5 Şubat 2003), “ABD Bağdat’ı 51. Eyalet Yapıyor” (6 Şubat 2003), “Barış Savaşçıları” (14 Şubat 2003), “Silahlar Kürt Devleti İçin” (26 Şubat 2003), “Savaşa Tepki Büyük” (27 Şubat 2003), “Denetçiler ABD’nin Kanıtlarını Bulamadı” (8 Mart 2003), “Savaş İsrail İçin” (10 Mart 2003), “Saddam Bahane Hedef Irak’ı İşgal” (19 Mart 2003).

Milli Gazete de ABD’ye ve işgale karşı bir yayın politikası izlemiştir. Zaman zaman manşetten verilen ve devamı dış politikada yer alan haberlerde ABD için adeta bir savaş aygıtı benzetmesi yapılmıştır: “ABD Savaşla Besleniyor” (26 Kasım 2002).

Gazete, ABD işgali öncesinde de bazı haberlerle olası bir işgal ve ABD’nin Türkiye’den talepleri konusunda öngörülerde bulunmuştur. 29 Kasım 2002 tarihli “ABD Asker İsteyecek” manşet

haberinde dönemin ABD Savunma Bakan Yardımcısı Paul Wolfowitz'in Türkiye'ye geleceği ve Irak'a yapacakları operasyon için Türk askeri isteyeceği yer almıştır.

Milli Gazete'nin 1 Şubat 2003 tarihli "Atom Bombası'na Onay" haberinde ise dönemin ABD Başkanı George W. Bush'un nükleer silah kullanımına onay verdiği ve Amerikan ordusunun Irak'a atom bombası atmasından korkulduğu dile getirilmiştir. Aynı tarihli gazetenin 1. sayfasında imzasız yer alan "Buldozerleri Savaş" başlıklı sunuş yazısında ise ABD Başkanı Bush'un "İsrail'in güvenliği ve Büyük İsrail'in egemenliği için Ortadoğu'yu çökertmeye yemin ettiği" belirtilmiş, yaşanan gelişmeler karşısında hükümetin tutumu eleştirilmiştir: "İsrail tankları Kuzey Irak'ta. ABD'nin füze rampaları ise topraklarımızda inşa ediliyor. Biz ne yapacağız? AKP hükümetinin politikalarına rıza üretmek için evlerimizde oturup Saddam'ın Türkiye'yi vurup vurmayacağını mı tartışacağız?"

2 Şubat 2003 tarihli gazetenin manşeti "Kan dökmek için sabırsızlanıyorlar, Elleri Tetikte" şeklindedir. 3 Şubat 2003'teki manşet ise "ABD İçin Savaşmayın" olmuştur. Haberde, BM kararlarını beklemeden Irak'a saldıracağını açıklayan ABD'ye bütün kesimlerden tepki seslerinin yükseldiği belirtilmiş ve Türkiye'de iktidara "halkın iradesini dinleme" çağrısı yapılmıştır. Devamında "Katliama Hazırlar" başlıklı haberde ABD ve İngiltere'nin savaşı büyük bir bombardımanla başlatacağı ifade edilmiştir. Yine 3 Şubat 2003 tarihli gazetede Ekrem Kızıldaş'ın kaleme aldığı "Milli Gazete'den Mektup" başlıklı yazıda; ABD'nin Irak'ı işgalle Irak'ı ve dolayısıyla bölgeyi kontrol altında tutarak İsrail'in güvenliğini sağlamayı, enerji merkezlerinin kontrolünü sağlamayı hedeflediği belirtilmiştir.

Gazetenin 4 Şubat 2003 tarihli manşeti "Meclisimiz ABD'nin Müslüman Katliamına Ortak Olamaz, 'Evet' Diyemezsiniz" olmuştur. Haberde "ABD'nin Irak işgaline Türkiye'yi de ortak etmeye çalıştığı" ifade edilerek "Meclis'in ABD dayatmasına boyun eğmemesi" talebinde bulunulmuştur.

Yine 5 Şubat 2003'te manşetten Saadet Partisi lideri Kutan'ın Enver Paşa'yı hatırlatarak, AKP milletvekillerine "Vebale Ortak Olmayın" sözleriyle yaptığı çağrı yer almıştır. Aynı tarihli gazetede birinci sayfada "Ampul ve Kefen Bezi" başlıklı imzasız bir sunuş yazısı dikkat çekmiştir. Ayrıca ABD'yi protesto eylemlerinin hemen her gün gazetenin sayfalarında yer bulduğu görülmüştür.

ABD'nin Irak'ı 20 Mart 2003'te işgali öncesinde *Milli Gazete*'de yayınlanan manşet ve haberlerden bazıları şöyledir:

"Tarih Sizi Affetmez" (6 Şubat 2003, manşet): "Amerika'nın hiçbir haklı gerekçeye dayanmayan 'kirli' savaşına, Türkiye'nin de sürüklenmek istenmesi toplumun bütün kesimlerinden sert tepki görüyor. Türkiye'nin tamamının karşı çıktığı savaşa 'evet' diyenleri tarih affetmeyecektir."

“ABD Rahat AKP Zorda”, “Avukatlar da ‘Savaşa Hayır’ Dedi”, “ABD ile Kan Pazarlığı” (8 Şubat 2003).

“İktidar Suç Ortağı” (9 Şubat 2003): “*Türkiye adım adım kirli bir savaşa sürükleniyor.*”

“Yüz Kızartıcı Mutabakat-Satılık Değiliz” (9 Şubat 2003): “*Hükümet üs ve limanlarımızı Irak’a saldıracak ABD’ye açınca, para konusunda yapılacak pazarlıklar da son noktaya geldi.*”

“Saddam’dan Sonra Hedef: Arafat”, “Canlı Kalkanlardan AKP’ye Eleştiri” (10 Şubat 2003).

“Gaflet, Dalalet Hatta...” (11 Şubat 2003): “*Amerika’nın oyununa gelen iktidar, Türkiye’yi sıkıntıya soktu.*”

“İktidara Çağrı: Aklınızı Başınıza Alın: Barışa Şans Tanıyın” (16 Şubat 2003)

“Özal’ın Körfez Savaşı’nda Düştüğü Tuzağa AKP İktidarı da Düşmek Üzere-YİNE AYNI TEZGÂH” (21 Şubat 2003).

“Amerika, ‘Anavatan’ı, Avrupa, ‘Yavruvatan’ı İşgale Hazırlanıyor” (12 Mart 2003).

“Sinsi İşgal” (14 Mart 2003): “*İkinci tezkerenin Meclis’te reddedilmesine rağmen, Amerika’nın askeri yığınağa ve üs kiralamaya devam etmesinin, ABD ile imzalanan ‘gizli bir mutabakat’a dayandığı ifade ediliyor.*”

“Millet Israrla Barış İstiyor, Bush ise Savaşta Kararlı, Erdoğan Ne Yapacak?” (16 Mart 2003).

“Erbakan İktidarı Uyardı: İkinci Tezkereyi Sakın Tekrar Getirmeyin, Amerika’yu Sırtlamayın” (17 Mart 2003).

“Dünyaya Meydan Okuyan Haydutlar Eli Tetikte, Çağın Firavunları” (18 Mart 2003).

20 Mart 2003’te dünya kamuoyunun bütün tepkisine rağmen ABD’nin Irak’ı işgali başlamıştır. *Yeni Şafak* 21 Mart 2003’te sürmanşetten “Durdurun Bu Savaşı” demiş ve “*Amerika’nın hukuku ve BM’yi devre dışı bırakarak başlattığı gayri meşru savaşa bütün dünyada nefret büyüyor*” ifadelerini

kullanmıştır. Gazetenin 22 Mart 2003 tarihli sayısının manşeti “Sivillere Bomba”, 23 Mart 2003’teki manşeti ise “Ölüm Yağıyor” olmuştur.

Milli Gazete de ABD’nin Irak işgaline tepki göstermiş ve 21 Mart 2003’teki sayısında “Haçlı Saldırısının İlk Bombası Sabah Ezanında Düştü, İnsanlık Lanetliyor” manşetini atmıştır. Haberin devamında bütün dünyanın işgale karşı ayakta olduğu belirtilmiştir. Gazete, Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarına sert tepki göstermiş ve manşet altında “Müslüman Katliamına ‘Evet’ Dediler, İşte Erdoğan Farkı” başlıklı bir habere yer vermiştir. “Yumrukçu Delikanlıların Dizüstü Çöküşü” başlıklı sunuş yazısında da iktidar partisine ve milletvekillerine “*Sahip olduğunuz 365 tane el, size, masaya vurma gücünü vermedi mi ki, böyle dizüstü çöküp kaldınız*” eleştirisinde bulunulmuştur.

4.6.4. Süleymaniye’de Türk Askerinin Başına ABD’li Askerler Tarafından Çuval Geçirilmesi

4 Temmuz 2003’te ABD askerleri Irak’ın Süleymaniye kentinde Türk askerlerinin bulunduğu karargâhı basmış ve askerlerin ellerine kelepçe vurup, başlarına çuval geçirerek Bağdat’a götürüp sorgulamıştır. Bu “çirkin” olay büyük tepkilere neden olmuştur.

Yeni Şafak olay üzerine ABD’yi eleştirmiş, hükümetin tepki ve açıklamalarına yer vermiştir. *Milli Gazete* ise bu olayı okuyucularını yansıtırken ABD’ye tepki göstermenin yanı sıra Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarını da sert bir dille eleştirmiş ve ABD’den hesap sorulmasını istemiştir.

Yeni Şafak gazetesi 6 Temmuz 2003 tarihli sayısında yaşanan bu çirkin olayı manşetten “Müttefik Hançeri” başlığıyla duyurmuştur: “*ABD’nin hiçbir diplomatik temas kurmadan, Kuzey Irak’taki Türk Özel Kuvvetleri’ni kuşatarak 11 askerimizi gözaltına alması Ankara’da şok etkisi yaptı*”. Dönemin Başbakanı Erdoğan’ın konuya ilişkin açıklaması ise aynı tarihli gazetede “Tamamen çirkin bir olay” başlığıyla verilmiştir.

7 Temmuz 2003 tarihli gazetede Erdoğan’ın “Türk milletinin onuruyla kimseyi oynatmayız” sözleri manşete taşınmıştır: “Onurumuz Çiğnetmeyiz”. Sürmanşette ise “Awacs’ları İstemiyoruz” ifadeleriyle, ABD ile askeri ticaret anlaşmalarına gönderme yapılmış ve “*Türkiye kamuoyu ABD’nin Türk askerlerini tutuklamasından sonra, yüksek fiyatlı ve pürüzlü AWACS ihalesine daha çok tepkili*” denilmiştir. Takip eden günlerde ise *Yeni Şafak*’ta şu haberler yer almıştır:

“Ordulararası Güven Krizi” (8 Temmuz 2003).

“Krizin Şifresi: Bayık-Coni Flörtü” (9 Temmuz 2003).

“Yanlış Hesap Bağdat’tan Döndü” (9 Temmuz 2003): *“Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, ABD tarafından gözüaltına alınan askerlerimizin Bağdat’tan Süleymaniye’ye getirildiğini belirterek, ‘Yanlış hesap Bağdat’tan döndü. Dileriz bundan böyle dostlar ve müttefikler arasında yanlış kaynaklardan alınan istihbaratlara dayanılarak hareket edilmez’ dedi.”*

“Nankör Müttefik” (10 Temmuz 2003).

Yaşanan çirkin olaya ilişkin *Yeni Şafak* yukarıda aktarılan tarzda bir yayın sürdürmüştür. *Milli Gazete* ise daha sert bir dil kullanmış ve ABD’den hesap sorulmasını da talep etmiştir. *Milli Gazete*, olayın ertesinde 6 Temmuz 2003 günü “Çirkin Amerikalı” manşetiyle çıkmış ve yalnızca ABD’yi değil, siyasi iktidarı da yaşananlardan sorumlu tutmuştur: *“İktidarın acz ve işbirlikçi tavrı sömürgecileri azdırdı”*.

7 Temmuz 2003’teki manşetten siyasi iktidara çağrıda bulunularak “Sessiz Kalmayın, Onurumuzla Oynatmayın, Çirkin Amerikalıya Haddini Bildirin” denilmiştir. Haberin devamında *“Türkiye’ye sömürge muamelesi yaparak askerlerimizi yaka-paça gözüaltına alan ve hiçbir açıklama yapmayan Amerika’nın bu çirkin tavrına karşı sessiz kalınmamalı ve Türkiye’nin ‘muz Cumhuriyeti’ olmadığı gösterilmeli”* ifadeleri kullanılmıştır. Gazetenin aynı gün birinci sayfasında yer alan “Bize İşkence Yaptılar” başlıklı bir haber ise dikkat çekmektedir. Süleymaniye’de Türk askeriyle birlikte gözüaltına alındığı ve sonra serbest bırakıldığı belirtilen aşçı Emel Mevlüt ve oğlunun açıklamaları fotoğraflarıyla birlikte *Yeni Şafak*’ta yayınlanmıştır. Haberin devamında; *“Gözüaltında bize işkence yaptılar. Başımıza çuval geçirip ellerimizi kelepçelediler. Bizi havaalanında ayrı ayrı hücrelere koyarak sorguladılar. Bize hırsız dediler. Hepimizi numaraladılar. Türk askerlerini Bağdat’a götürdüler”* ifadelerinin yer aldığı görülmüştür.

Milli Gazete meydana gelen olay üzerinden iktidar eleştirisini yoğunlaştırmış ve 9 Temmuz 2003 günü manşetinde oldukça sert sözler sarf edilmiştir: *“İşbirlikçiliği ve Sünepeliği Bırakıp Milletin Sesine Kulak Verin, Bir Kez Erkek Olun”*. Devamında ise, *“ABD’nin Kuzey Irak’ta askerlerimize yönelik muamelesinin onurumuzu yaraladığı ve toplumun bütün kesimlerinin ülkeyi yönetenlerden bu küstahlığın hesabının sorulmasını beklediği”* ifadeleri yer almıştır. Gazetenin manşetinin altında dönemin Saadet Partisi Genel Başkan Yardımcısı Temel Karamollaoğlu’nun açıklamaları *“Üsleri Kapatın”* başlığıyla verilmiştir.

Sonraki günlerde de olayı gündemde tutan ve haberlerini sürdüren *Milli Gazete*’nin 16 Temmuz 2003 tarihli sayısında bulunan “ABD Özür Bile Dilemedi, Örtbas Operasyonu” başlıklı haberde kafasında çuval olan bir kişinin fotoğrafı altında; *“ABD’liler askerlerimize ‘terörist’ muamelesi yaparak*

kafalarına çuval geçirmiş, ellerine de kelepçe vurulmuştu. Şimdi yaptıkları yanına kâr kaldı” sözleri yer almıştır.

Milli Gazete köşe yazarlarından İsmail Kılıçoğlu 16 Temmuz 2003 tarihli “Çuval ve ‘İmparatorluk’” başlıklı yazısında ABD’nin politikalarını eleştirmiş ve “Amerika Türk askerinin değil, onların şahsiyetinde ve görüntüsünde kendi başına çuval geçirmiştir, yani imparatorluk iddiasında çuvallamıştır” görüşünü belirtmiştir.

4.6.5. AB Üyeliği ve Müzakere Süreci

Milli Görüş Hareketi 1970’lerin başından 1990’ların ortasına kadar Avrupa Birliği (AB)’ne net bir biçimde karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkış ideolojik bir temele dayanmış ve AB bir “Hristiyan Kulübü” olarak nitelendirilmiştir. Refah Partisi’nin iktidara geldiği ve partinin lideri Necmettin Erbakan’ın Başbakan olduğu 1996-97 yıllarında ise bu tavırdan esneme görülmüştür. AB karşıtı duruş yerini “AB’ye şahsiyetli üyelik” söylemlerine bırakmıştır. Milli Görüş’ün Türkiye’nin AB üyeliğine görece destek politikası 2001’e kadar devam etmiştir. Benzer biçimde Gümrük Birliği Anlaşması da “ekonomik bir işbirliği” kapsamında değerlendirilmeye başlamıştır.

Milli Gazete’nin Milli Görüş’ün ve döneme göre siyasal yaşamda yer alan partisinin yayın organı olması, Yeni Şafak’ın da o dönem bu çizgiye (Refah Partisi-Fazilet Partisi) yakın olması nedeniyle, her iki gazete parti söylemleriyle benzer yayın çizgisi izlemişlerdir. AB’ye destek 28 Şubat 1997 süreci ve sonrasında da devam etmiştir. Milli Görüşçüler, Refah Partisi’nin kapatılması ve kamusal alanda türbanın kullanılamayacağı kararlarını Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)’ne götürmüşlerdir. AB’yi bu süreçte demokrasiyi, insan haklarını ve özgürlükleri savunma makamı olarak görmüşlerdir. 2001 yılında AİHM kararları onamış, Milli Görüşçüler ise bu tarihten sonra yeniden 1996 öncesinde olduğu gibi yoğun bir AB karşıtlığına başlamışlardır. Milli Gazete de AB karşıtı yayın çizgisine geri dönmüştür. Ekrem Kızıldaş, “Avrupa’da da çifte standart var” başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Yeni Şafak da AİHM’nin Refah Partisi kararını 1 Ağustos 2001 tarihinde sürmanşetten Erbakan’ın “Avrupa Demokrasi Özürlü” sözleriyle duyurmuştur.

Milli Gazete’nin AB karşıtlığının iki temel üzerinden yürüdüğü görülmektedir. Hem genel Batı karşıtlığı ve dini yaklaşımlar üzerinden AB’ye karşı bir yayın politikası sürdürmüş, hem de Adalet ve Kalkınma Partisi’nin AB üyeliği sürecine muhalefet yürütmüştür. Gazetenin yazarlarından Abdülkadir Özkan, 16 Kasım 2002 tarihli köşe yazısında “AB üyeliğinin Türkiye için vazgeçilemez bir hadise gibi algılanması ve takdim edilmesini anlamakta zorluk çekiyorum. Hele hele AB’ye girmeyi ‘katolik nikâhı’

ile istemek gibi bir arzuya bağlamak, işin gerçek yüzünü görememek ya da görmek istememek gibi geliyor bana” sözleriyle hem süreci hem de siyasal iktidarı eleştirmiştir.

Adalet ve Kalkınma Partisi Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın AB ülkelerine yaptığı gezilere ilişkin Milli Görüş lideri Necmettin Erbakan’ın değerlendirmeleri de “Erbakan’dan Hükümete Tarihi Tavsiyeler” başlığıyla 30 Kasım 2002 tarihli *Milli Gazete*’de yer almıştır. Sözü edilen habere göre; “AB’ye şahsiyetle girilmeli” görüşünü savunan Erbakan, “*AB’ye Milli Görüş zihniyetiyle girmek başka, taklitçi zihniyetle girmek başka. Sizi bu Batılılar bir kafesin içine kilitler. Müslüman ülkelerle münasebetlerine karışır. Birine başka davranıyor, bize başka davranıyor. Diyor ki ‘Kıbrıs’ı bize vermezseniz sizi buraya sokmayacağız. Sokmazsan sokma. Onlar bizim arkamızdan koşmaya mecbur. D-8’leri kurmuşuz. Yeni bir dünya düzeni kurmuşuz. Biz AB’ye girmek zorunda değiliz. Ama fayda görüyoruz. İnsan hakları açısından fayda görüyoruz*” ifadelerini kullanmıştır.

Gazete, AB üyeliği müzakereleri tarihi için KKTC’den tavizler verilmek istendiğini savunmuştur. 27 Kasım 2002 tarihli gazete manşetinde “*KKTC Uçurumda*” denilmekte ve “*Ver Tarihi Al Kıbrıs’ı Pazarlığı*” yapıldığı belirtilmektedir. Aynı sayıda dönemin Saadet Partisi Genel Başkanı Recai Kutan’ın “*Bariş harekâtı ile alınan her şey masada kaybedilecek. AB genişleme operasyonu ile de Enosis hedefi gerçekleştirilecek*” sözleri “Enosis Tezgahtı” başlığıyla manşete taşınmıştır.

Sonraki yıllarda da AB üyelik sürecine ilişkin çok sayıda haber ve yazı *Milli Gazete*’de yer almıştır. AB’nin bir “Hristiyan kulübü” olduğunu savunan Milli Görüş hareketi, birliğe alternatif olarak İslam ülkeleriyle işbirliğini öne çıkarmıştır. Dönemin AB Bakan Yardımcısı Hasan Nuri Yaşar’ın “AB projesi, yüzyılın barış ve huzur projesidir” sözlerini eleştiren gazete, 31 Ocak 2012 tarihli sayısının manşetinde; “*AB’yi ‘Yüzyılın Huzur Projesi’ Olarak Tanımlayan Bakan Yardımcısı Şaşırttı. Huzur Avrupa Birliği’nde Değil, İslam’dadır! Aşkın Gözü Kör*” ifadelerini kullanmıştır.

Dönemin Saadet Partisi Genel Başkanı Mustafa Kamalak’ın açıklamalarını yansıtan haber 25 Ocak 2012 tarihli *Milli Gazete*’de “*AB Üyeliğinden Vazgeçin*” başlığıyla yayınlanmıştır. Haberde, Kamalak’ın “*Fransa İslam’a Müslümanlara ve özellikle Türkiye’ye karşı düşmanca tavır sergilemektedir... AK Parti iktidarını bir medeniyet projesi olarak gördüğü AB üyeliği sevdasını gözden geçirmeye çağırıyoruz*” sözleri yer almıştır.

Yeni Şafak’ta ise 2000 sonrasında AB’ye ilişkin olumlu haberlerin yer aldığı gözlenmiştir. 1 Ocak 2000 tarihli “2000’lere AB Umudu” başlıklı haber bu anlamda dikkat çekmektedir. Haberde “*Başta Cumhurbaşkanı Demirel olmak üzere, tüm siyasi parti liderleri ve hükümet üyeleri Türkiye’nin*

AB'ye aday üyeliğinin verdiği umutla 2000 yılına yönelik olumlu mesajlar yayımladı” ifadeleri yer almıştır.

2001'den itibaren *Yeni Şafak*'ta “AB'ye uyum”, “Kopenhag kriterleri” ve “üyelik müzakereleri” haberlerinin sayısının arttığı görülmüştür: “Kriz bize AB'yi Sevdirdi” (19 Ağustos 2001), “AB'nin Yeni Şartları” (27 Mart 2003), “Uyum'dan Dönüş Yok” (2 Temmuz 2003).

3 Kasım 2002 seçimlerinin ardından iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi'nin lideri Recep Tayyip Erdoğan önceliği AB'ye vereceğini açıklamış, ilk ziyareti Yunanistan'a yapacağını belirtmiştir. *Yeni Şafak* bu gelişmeleri 5 Kasım 2002 tarihli sayısında “AB ve ABD İşbirliğine Hazır” başlığıyla ilk sayfadan duyurmuştur. Politika sayfasında ise Erdoğan'ın “AB'nin İslam Dünyasına Dönen Yüzü Olacağız” mesajına yer verilmiştir.

Yeni Şafak'ın 6 Kasım 2002 tarihli sayısında “Avrupa'dan Tam Destek” başlığıyla yer alan haberde seçimden galip ayrılan Adalet ve Kalkınma Partisi'ne Avrupa ülkelerinden tam destek geldiği belirtilmiştir. 8 Kasım 2002'de yayınlanan “AB'nin Anahtarı Türkiye” haberinde Alman “Die Welt” gazetesinden aktarımla; “*Türkiye'nin AB üyeliğinin, birliğin geleceğinde anahtar rol oynayacağı*” belirtilmiştir.

Gazetenin 10 Kasım 2002 tarihli “AB'den Tarih Değil Söz” haberinde de “*Avrupa Parlamentosu Başkanı Cox Kopenhag'ta Türkiye'ye tarih değil sözler verilecek*” denilmiştir. “Verheugen: Türkiye AB'ye Üye Olacak” başlığıyla 13 Kasım 2002'de yayınlanan haberde dönemin Avrupa Komisyonu'nun genişlemeden sorumlu üyesi Verheugen'in; “*Türkiye'nin AB'ye üye olacağı, bunu tartışmanın yersiz olduğu, Erdoğan'ın sözlerinin umut verici olduğu*” şeklindeki sözleri verilmiştir.

14 Kasım 2002'de ise sürmanşetten “Berlusconi'den AB için Destek” haberi yer almıştır. Haberin devamında Erdoğan'ın “*Cumhuriyet'in ilanından sonraki en önemli çağdaşlaşma projesi olarak değerlendirdiğimiz AB üyeliğine İtalya tam destek verdi*” açıklaması bulunmaktadır.

Yeni Şafak'ın 21 Kasım 2002 tarihli sayısında sürmanşetten verilen “AB'nin Yolu Kıbrıs'tan Geçer” başlıklı haberde Adalet ve Kalkınma Partisi lideri Erdoğan'ın Türkiye'nin AB üyeliği için çıktığı Avrupa turu aktarılmaktadır. Haberin iç sayfadaki devamında ise şunlar belirtilmiştir:

“Erdoğan, Türkiye’de söylenen, ‘AB ayrı Kıbrıs ayrıdır’ ifadesi yanlış. Bize ‘Kıbrıs sorunu halledilmedikçe, Türkiye tarih alamaz’ diyorlar dedi. Erdoğan, bunun üzerine Avrupa Ordusu, AB üyeliği ve Kıbrıs’ın bir arada değerlendirilmesini önerdi ve AB’ye, ‘Siz müzakere tarihi vererseniz, diğer konular da yola girer’ dedi” (Yeni Şafak, 2002).

Gazetenin köşe yazarları da AB üyeliği yönünde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin politikalarına destek veren yazılar yazmıştır. Nazlı Ilıcak 12 Aralık 2002'deki Kopenhag Zirvesi öncesi Erdoğan'ın destek turunu 21 Kasım 2002'de "AB Seferi Sürüyor" başlığıyla köşesine taşımıştır.

Yeni Şafak'ta yer alan ve AB üyeliği sürecini destekleyen haberlerden bazıları şöyledir: "AB Çıkarması Sürüyor" (20 Kasım 2002), "Avrupa Şok Olacak" (manşet, 21 Kasım 2002), "Portekiz'den Tam Destek" (sürmanşet, 26 Kasım 2002), "AB'ye Tam Saha Pres" (manşet, 27 Kasım 2002), "2004 Umudu" (manşet, 30 Kasım 2002), "AP Türkiye Raportörü Arie Oostlander: Diyarbakır AB için Önemli" (30 Kasım 2002), "AB'den Sivil Topluma 2 Milyon Euro Destek" (7 Şubat 2003), "Erdoğan: Büyük Reformlar Yapılıyor" (16 Temmuz 2003), "Basına AB Standardı" (18 Temmuz 2003), "Rotamız AB'ye Kilitli", "AB Türkiye'ye Hoşgeldine Hazır" (19 Temmuz 2003), "AB'yi En Çok Köylü İstiyor" (9 Ocak 2005), "AB'den İşsizliğe Çözüm için Altı Projeye Destek" (10 Ocak 2005), "2008 Avrupa Yılı Olacak" (17 Ocak 2008), "AB'de Yavaşlama Yok Reformlarımız Sürecek" (20 Ocak 2009).

4.6.6. Kıbrıs'ta Annan Plânı

Kıbrıs adası tarih boyunca Türkiye için büyük önem arz etmiştir. Atatürk, *"Kıbrıs düşmanın elinde bulunduğu sürece, bu bölgenin ikmal yolları tıkanmıştır. Kıbrıs'a dikkat ediniz, bu ada bizim için önemlidir"* sözleriyle adanın önemini net bir biçimde belirtmiştir (Doster, 2017:161).

Milli Görüş hareketi de ortaya çıktığı 1969 yılından günümüze kadar Kuzey Kıbrıs Türklerinin ve Rauf Denktaş'ın vatan, özgürlük ve bağımsızlık mücadelesine destek vermiştir. 24 Temmuz 1974'te Kıbrıs Barış Harekâtı düzenlendiğinde Bülent Ecevit Başbakan, Necmettin Erbakan da Başbakan Yardımcısı görevindedir. Milli Görüşçülerin Kıbrıs konusunda fikir belirtirken sıklıkla bu tarihe atıfta bulundukları gözlenmiştir.

Kıbrıs konusunda Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetinin, özellikle de AB üyeliği sürecinde Annan Planı'na "çözüm" ve "barış" gerekçeleriyle destek verdiği görülmüştür. Dönemin BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın öne sürdüğü ve "Annan Planı" olarak nitelendirilen metin KKTC (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti) ve Kıbrıs Rum Kesimi'nde 24 Nisan 2004'te halkın oyuna sunulmuştur. Adalet ve Kalkınma Partisi hükümeti Annan Planı'na destek vermiş ve KKTC Kurucu Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş'a plâna karşı çıktığı için tepki göstermiştir. Denktaş, plâna neden karşı çıktığını şu sözlerle açıklamıştır:

“Bu anlaşma Rumlara, kısa bir süre içinde Kıbrıs’ın tümüne sahip çıkma olanağını vermekte, Kıbrıs Türk’ünü anavatandan ayırmaktadır. İki kesimliliği bozmakta, AB normları altında, bizi nereye götüreceği belli olmayan karmaşık idari ve siyasi bir çerçeveye içine oturtmaktadır. Mal mülk sorunlarını halletmiyor, bunları bireyler arasında içinden çıkılmaz bir karmaşa haline getiriyor. 1960 Antlaşmaları ile bize verilmiş olan garantileri zaman içinde tümüyle ortadan kaldırmaya açık kapı bırakıyor. Halkımızın yarısını göçmen yapıyor” (Denktaş, 2004:234-235).

Yeni Şafak gazetesi Annan Plânı’na ve iktidara destek yönünde yayın yaparken, Milli Gazete ise plâna karşı çıkmış ve KKTC ve Denktaş yanlısı bir çizgi izleyerek, Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetini sert biçimde eleştirmiştir.

Milli Gazete her dönem KKTC’yi, Denktaş’ı, özetle Kıbrıs Davası’nı destekleyen yayınlar yapmıştır. Annan Planı’nda da Türkiye’deki siyasi iktidarın tersine plâna karşı çıkan yayınlar yapmış ve Denktaş’ın yanında yer almıştır. 1 Şubat 2003’te manşetten “Oldu Bitti’ye Hayır” ifadeleriyle, Kıbrıs’ta Annan Planı’nın kabul edilmemesi talep edilmiştir. 2 Şubat 2003 tarihli gazetenin sürmanşetinde ise Saadet Partisi lideri Kutan’ın iktidarın Kıbrıs konusundaki politikalarına yönelik eleştirileri “Denktaş’ı Yalnız Bıraktılar” şeklinde verilmiştir. Yine sürmanşette kutu içerisinde Annan Planı’na karşı KKTC ve Denktaş’a destek için İstanbul Çağlayan’da yapılacak olan mitingin duyurusu yer almıştır. Gazetenin 2 Şubat 2003 tarihli sayısında yer alan ve Muharrem Karakuş’un hazırladığı “Çengel Bulmaca”da büyük boyutlu KKTC ve Rauf Denktaş fotoğrafları ve sorularının yer alması dikkat çekmektedir. Saadet Partisi ve Milli Gençlik Vakfı teşkilatları da KKTC ve Denktaş’a destek eylemleri yapmıştır: “SP Sivas’tan Kıbrıs ve Denktaş’a destek” (Milli Gazete, 16 Şubat 2003).

Annan Planı’na karşı KKTC’ye ve Denktaş’a destek için İstanbul’da yapılan mitingin haberi 3 Şubat 2003 tarihli Milli Gazete’nin birinci sayfasından “Denktaş’a Tam Destek” başlığıyla verilmiştir:

“Soğuk havaya ve yağan yağmura rağmen, İstanbul Çağlayan Meydanı’nda toplanan binlerce kişi ‘Kıbrıs vatan toprağıdır’ diye haykırdı.”

16 Şubat 2003 tarihli “Annan Planı’na hayır, Denktaş’a evet” başlıklı haberde ise kimi çevrelerin “Denktaşsız bir çözüm” arayışlarına KKTC halkının verdiği yanıtları içeren bir araştırmanın sonuçları yer almıştır. Buna göre; KKTC halkının yüzde 50’si Annan Planı’na “hayır” demiş, “KKTC’de Cumhurbaşkanı olarak kimi görmek istersiniz” sorusuna yanıtlarda da Denktaş’ın yüzde 39 ile ilk sırada bulunduğu bilgisi yer almıştır.

Denktaş’ın Annan Planı’na ilişkin değerlendirmeleri “Denktaş: Planın Felsefesi Değişmemiş” başlığıyla 28 Şubat 2003’te haberleştirilmiştir. Denktaş, plân için “Bazı şekerlemeler var içerisinde ama

genelde değişen bir şey yok” ifadelerini kullanmıştır. Annan Planı ve oylanması sürecinde gazetede yer alan haberlerden bazıları şoyledir:

“Annan Planı Tuzaklarla Dolu” (9 şubat 2003).

“Kıbrıs için 3’l Kıskaç” (25 şubat 2003).

“Referandum Tuzağına Dikkat” (28 şubat 2003).

“Denktaş: Kazanımlarımız Ortadan Kaldırılıyor” (3 Mart 2003).

“Enosis Sınavı-İktidar, Yunan’ın 50 Yıldır Peşinden Koştuğu Hayale ‘Evet’ Diyecek mi?”
(1 Nisan 2004).

“Zafer Değil Hezimet -Annan Haritası Değişmedi...” (2 Nisan 2004).

“Bu Oyun Bozulmalı” (3 Nisan 2004).

“Başbakan İmza için Söz Verdi-Satışa Onay” (8 Nisan 2004).

“KKTC’li Hanımlar Annan Planı’na ‘Evet’ Diyenleri Uyardı: Namusumuzu iğnetmeyiz”
(16 Nisan 2004).

Milli Gazete birçok konuda olduğu gibi Annan Planı konusunda da Adalet ve Kalkınma Partisi hkmetine muhalefet etmiş ve politikalarını sert bir dille eleştirmiştir. 2 Nisan 2004’te yer alan ve Erdoğan’ın BM Genel Sekreteri Kofi Annan’la yan yana fotoğrafının bulunduğu haberin başlığı “Kıbrıs’ı Gle Oynaya Verdiler” şeklinde dir. İ sayfalarda da konuya ilişkin çeşitli haberler yer almıştır. Ali Cura imzalı ve “Annan Planı İdam Fermanı” başlıklı haberde plânın ayrıntılarına dair bilgiler verilmiştir. 6 Nisan 2004 tarihinde “Yanıştan Dnn” manşetiyle çıkan gazetede, “AKP iktidarının kabul ettiği Annan Planı, KKTC’nin varlığını ortadan kaldırıyor, binlerce Türk’ yerinden yurdundan ediyor” ifadeleri kullanılmıştır. 11 Nisan 2004’te hükümet eleştirisi gazetenin manşetine taşınmıştır: “İktidar Kıbrıs’ta gerçekleri görmüyor, haklı tepkilere kulak tıkıyor-Hem kr hem sağır.”

Denktaş’ı Annan Planı karşısındaki tutumu nedeniyle eleştiren Adalet ve Kalkınma Partisi Grup Başkanvekili Eyüp Fatsa’nın açıklaması 13 Nisan 2004’te “Denktaş, Söyleyeceklerini Kıbrıs’ta söylesin” başlıklı bir haberle yayınlanmıştır. Ardından gazetede Denktaş’a destek veren haberler yer almıştır: “Denktaş’a Haksızlık”, “Kıbrıs’ın İki Kahramanı Denktaş ve Erbakan”.

Milli Gazete, Annan Planı karşıtı yayınlarını dini gerekçelerle de temellendirmeye çalışmıştır. 20 Nisan 2004 tarihli gazetede yer alan “*Annan Planı Kabul Edilirse Camiler Yeniden Kiliseye dönüştürülecek, Ezan Susacak, Çanlar Çalacak*” manşeti bu anlamda dikkat çekmektedir.

Yeni Şafak gazetesinin ise yayın hayatının ilk evresinde KKTC’yi ve Rauf Denktaş’ı destekleyen bir yayın politikası izlediği görülmüştür. 1995’te “Karayalçın’dan Enosis’e Vize” başlıklı haberi manşetten vermiş ve dönemin ANAP Milletvekili Kamran İnan’ın “dönemin Dışişleri Bakanı Murat Karayalçın’ın ‘Rumlar’ın AB’ye girişini onayladığı” iddiasına yer vermiştir. 15 Şubat 1995 tarihli “Yeni Şafak” imzalı “Kıbrıs Gider mi?” başlıklı yazıda da KKTC’ye ve Denktaş’a destek verilmiştir: “Kıbrıs’ta Rauf Denktaş gibi bir ‘savaşçı’ olmasaydı belki çoktan ‘ver’ip ‘kurtul’muştu hükümetler, Kıbrıs sorunundan.”

24 Ocak 1997’de “KKTC Başbakanı Derviş Eroğlu Rumların füze alımını değerlendirdi: Rumlar Kıbrıs’ı Ateşe Atıyor” haberi bulunmaktadır.

Yeni Şafak’ın Kıbrıs konusundaki yayın politikası, iktidarın AB’ye uyum ve reformlarına paralel biçimde değişmiş, Annan Planı’nı destekleyen yayınlar yapılmıştır. 11 Kasım 2002’de gazetede yer alan “İşte Annan’ın Kıbrıs Plânı” başlıklı haberde plâna dair bilgiler verilmiştir. Aynı tarihte yayınlanan “Papandreu Kıbrıs’ta Çözüme Sıcak” başlıklı haberde de Yunanistan Dışişleri Bakanı Yorgo Papandreu’nun açıklamalarında yer alan ve sürecin Kıbrıs’ta çözüm çabaları olduğunu savunan sözleri öne çıkarılmıştır.

Adalet ve Kalkınma Partisi Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın Kıbrıs’ın hayati bir konu olduğu yönündeki açıklaması 2 Şubat 2003 tarihli *Yeni Şafak* manşetinden “Kıbrıs’ı Çöz ve Yaşat” şeklinde verilmiştir. Haberde, “*Irak meselesinde, Kıbrıs meselesinde statükonun dilini kullanmıyoruz ve son ana kadar bütün vurgumuzu barışa yapıyoruz*” ifadeleri bulunmaktadır. Erdoğan, Avrupa’ya ve Türkiye’de AB ile bütünleşme yanlısı kesimlere ılımlı mesajlar vermiştir.

Öte yandan KKTC’ye ve Rauf Denktaş’a destek için 1 Şubat 2003 tarihinde İstanbul Çağlayan’da yapılan miting *Yeni Şafak*’ta “Meclis Dışı’ndan Denktaş Gösterisi” şeklinde verilmiştir. 15 Şubat 2003 tarihli “Denktaş: Bizi Üzüm Salkımı Gibi Dağıtırlar” başlıklı haberde ise Denktaş’ın Annan Planı’na karşı çıkan sözlerine yer verilmiştir.

Yeni Şafak’ta Annan Planı’na ilişkin yer almış olan haberlerden bazıları şu şekildedir:

“Kofi Annan, Kıbrıs Sorunu için Yeni Bir Takvim Sundu”, “Annan: Ya Bu Plan ya da Çözumsuzlük” (11 Mart 2003), “Kıbrıs için Barış Fidanı” (8 Temmuz 2003), “Denktaş:

Rumlar İyi Niyetli Değil” (8 Temmuz 2003), “MGK: Plana ‘Evet’, Uygulamaya Dikkat” (6 Nisan 2004).

“Denктаş Direniyor” başlıklı ve 6 Nisan 2004 tarihli haberde, Denктаş’ın “devleti kaybetmeme mücadelesi veriyoruz” sözleri aktarılmıştır. Denктаş, Türkiye’de iktidarın Annan Planı’na destek verdiğini belirterek bu durumun sakıncalarını dile getirmiştir. Erdoğan ise, plânla “KKTC’nin siyasi eşitliğinin güvence altına alındığını” ifade etmiştir (Yeni Şafak, 1 Nisan 2004).

Mustafa Karaalioğlu 6 Nisan 2004 tarihli “Denктаş’ın Gözyaşları” başlıklı köşe yazısında, *“Kıbrıs sorununun çözümünde final yaklaştıkça tansiyon da artıyor. Çözümü tehlikeli görenler ya da gerekçesiz bir şekilde herhangi bir anlaşmaya karşı olanlar için her geçen gün zaten felaket anlamına geliyor”* ifadeleriyle Denктаş başta olmak üzere Annan Planı’na karşı çıkanları eleştirmiştir. Fehmi Kuru da “En Korkulandan Daha Vahim” başlıklı ve 6 Nisan 2004 tarihli köşe yazısında, KKTC Cumhurbaşkanı Denктаş’ı eleştirmiş, plâna karşı kampanyasını sadece KKTC’de yapması gerektiği iddiasını *“Kampanyayı Türkiye’den yürütmeye kararlı görünüyor. KKTC Cumhurbaşkanı’nın tartışma zemini olarak Türkiye’yi seçmesini anlamakta zorlanıyoruz. Sonuçta, karar vermesi gerekenler Türkiye’de değil, Kıbrıs’ta yaşıyorlar”* sözleriyle savunmuştur.

Dönemin Başbakanı Erdoğan’ın da Denктаş’ın Annan Planı’na ilişkin söyleyeceklerini “KKTC’de söylemesi” gerektiğine dair açıklaması *Yeni Şafak*’ta 12 Nisan 2004 tarihinde yer almıştır.

Erdoğan’ın siyasi danışmanı Yalçın Akdoğan da gazetede ki köşesinde 5 Nisan 2004’te “Kıbrıs’ta ‘Hayır’ın Sonuçlarına Katlanabilir miyiz?” başlıklı bir yazı yazmıştır. Akdoğan, “Annan Plânı’nın bugüne kadar Türkler’in tezlerine en yakın plân olduğu görülüyor” ifadelerini kullanmıştır.

Doğru Yol Partisi (DYP)’nin o dönemki Genel Başkanı Mehmet Ağar’ın “Annan Planı uzlaşa değil, uzlaşmazlık belgesi” şeklindeki açıklamaları gazetede 6 Nisan 2004 tarihinde “Ağar, Denктаş Gibi Konuştu” şeklinde haberleştirilmiştir. Ankara’da plâna karşı Denктаş’a destek amacıyla yapılan miting haberi ise 19 Nisan 2004 tarihli sayıda “Ankara’daki ‘Hayır’ Mitingi Sönük” şeklinde vermiştir.

Yeni Şafak’ta Annan Plânı’nı destekleyen ilanlar da göze çarpmaktadır. Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Kredi ve Kefalet Kooperatifleri Merkez Birliği (TESKOMB)’nin tam sayfa “Kıbrıs’ta Çözüme Evet” ilanı 6 Nisan 2004 tarihli sayıda yer almıştır. İlanda hükümetin Kıbrıs politikasının başarılı bulunduğu ve desteklendiği belirtilmiştir. 14 Nisan 2004’te aralarında DEİK, İMKB, İSO, İTO, TESEV, İKV, MÜSİAD, TÜSİAD, TÜGİAD, TİM, TİSK, TÜRSAB, TOBB, TİSK ve TZOB’un da bulunduğu çeşitli kuruluşlar “Kıbrıs’ta Çözümü Destekliyoruz” başlıklı ortak bir ilanı tam sayfa yayınlamışlar ve plana destek vermişlerdir. 21 Nisan 2004’te de “Barışı ve Çözümü Destekliyoruz” başlığıyla yayınlanan ilan göze çarpmaktadır. İlanın sahibi; Adalet Ağaoğlu, Ahmet Altan, Ahmet İnsel,

Akın Atalay, Ali Bayramoğlu, Alpay, Atıf Yılmaz, Aydın Engin, Ayşe Buğra, Baskın Oran, Buket Uzuner, Burhan Şenatalar, Çetin Altan, Deniz Türkali, Gencay Gürsoy, Ferhat Kentel, Hale Soygazi, Halil Berktaş, Mehmet Metiner, Müjde Ar, Mete Tunçay, Yaşar Kemal, Yücel Sayman, Tanıl Bora, Zafer Üskül, Mithat Sancar, Ufuk Uras, Osman Kavala, Leyla Alaton Günyeli, Bakır Çağlar'ın da aralarında olduğu bir grup gazeteci, yazar, akademisyen ve sanatçıdır.

“Annan Planı” 24 Nisan 2004'te KKTC'de ve Kıbrıs Rum Kesimi'nde sandığa götürülmüştür. Plâna; KKTC'de yüzde 64,9 “evet”, Rum Kesimi'nde ise yüzde 75,8 “hayır” oyu çıkmıştır. Plan yürürlüğe girememiştir.

Yeni Şafak gazetesi sonuçları 25 Nisan 2004 tarihinde “Kelepçe Çözülüyor” manşetiyle vermiştir. Türklerin “evet” demesiyle birlikte KKTC'ye uygulanan ambargonun kaldırılmasını isteyen *Yeni Şafak*, AB üyeliği yolunda Türkiye'nin üzerine düşenleri yaptığı mesajının verildiğini dillendirmiştir. 25 Nisan 2004 tarihli gazetede Fehmi Kuru “Denktaş ve Kıbrıs'ta Yeni Sayfa”, Koray Düzgören “Dayan Denktaş' Diyen Demokrasi Düşmanları Nerede?” başlıklı yazılarıyla Denktaş'ı ve “hayır” kampanyası yürütenleri eleştirmişlerdir.

Milli Gazete ise oylama sonuçlarını 25 Nisan 2004 tarihli gazetede yer alan “Annan Planı'na Rum Kesiminin Hayır Demesi ‘Oyunu’ Bozdu, Tuzak Plan Çöpe” manşetiyle görmüştür.

4.6.7. Arap Baharı

2011 yılı başında Tunus'ta başlayan ve sonrasında birçok Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkesini etkileyen halk ayaklanmalarına “Arap Baharı” adı verilmiştir. Eylemler sonucunda bazı ülkelere yönetimler değişmiştir.

Yeni Şafak ve *Milli Gazete*'nin Arap Baharı sürecinde halk ayaklanmalarını desteklediği görülmüştür. Her iki gazetenin de Arap Baharı öncesinde ve sonrasında Müslüman Kardeşler Örgütü (İhvan)'nü destekleyen yayınlar yaptığı görülmüştür.

Yeni Şafak “Arap Baharı” olarak adlandırılan halk isyanlarını desteklemiş ve bu ülkelerin liderlerini “diktatör” olarak tanımlamıştır. Gazetede yer alan 16 Ocak 2011 tarihli ve “Ali'nin Uçağı Mübarek'i Bekliyor” başlıklı haberde Tunus'taki halk ayaklanmasından sonra Mısır, Cezayir, Fas, Ürdün ve Yemen'de de halkın otoriter rejimlere karşı sokaklara döküldüğü belirtilmiştir. Tunus'un Müslüman Kardeşler Örgütü olarak tabir edilen “Ennahda”yı destekleyen haberler dikkat çekmiştir. 17 Ocak 2011'de yayınlanmış olan “Sürgündeki Muhalefet Toprağına Basacak” başlıklı haberde Ennahda örgütünün lideri Raşid el-Gannuşi'nin ülkesine dönme hazırlığı içinde olduğu ifade edilmiştir.

Yayınlandığı günden itibaren Müslüman Kardeşler Örgütünü destekleyen *Yeni Şafak*'ta,

Mustafa Özcan'ın Suriye'deki Müslüman Kardeşler Örgütü lideri Hasan Hüveydi ile yaptığı röportaj 10 Ocak 1996 tarihli sayıda “Şartlar Uygun Olursa Parti kurarız” başlığıyla yayınlanmıştır. *Yeni Şafak*'ta Arap Baharı'na ilişkin yayınlanmış olan haberlerden bazıları şunlardır:

“Cezayir’de İlk Ateş Yandı” (17 Ocak 2011), “Mısır’da Alternatif Meclis” (17 Ocak 2011), “Kartaca Rejimi Hala Devrilmedi” (18 Ocak 2011), “Temiz Eller’ de Durduramadı (19 Ocak 2011), “Ferrari’yi de Devirdiler” (21 Ocak 2011), “Yemen’de Fitili Ateşleyen Kadın” (22 Ocak 2011), “Tunus Halkı Türkiye’deki Gibi Demokrasi İstiyor” (26 Ocak 2011), “Cemal de Kaçtı” (27 Ocak 2011), “Fay Hattı Kırıldı Bir Kere” (28 Ocak 2011), “Mısır İntifadası” (29 Ocak 2011), “Hüsnü Uçak Sen Bekliyor” (31 Ocak 2011), “Tahrir Devrimine Sahip Çık” (26 Ocak 2012).

İbrahim Karagül, 18 Ocak 2011 tarihli gazetede yer alan “Dünya Er Geç Bu ‘Son’la Yüzleşecek” başlıklı köşe yazısında “Arap dünyasının en acımasız rejimlerinden biri” olarak nitelendirdiği Tunus’taki Bin Ali yönetiminin halk ayaklanmasıyla düşmesinin bir başlangıç olduğunu belirtmiştir. Gazetenin yazarlarından Yasin Aktay, 29 Ocak 2011 tarihli ve “Arap Dünyasında Değişim Zamanı” başlıklı bir yazı kaleme almış, bölgedeki bütün yönetim biçimlerinin üstündeki örtüyü kaldırdığını ifade etmiştir.

Milli Gazete de Arap Baharı’nda *Yeni Şafak*’la benzer bir yayın çizgisi izlemiş ve halk ayaklanmalarını desteklemiştir. Her iki gazetenin de dünya görüşü itibarıyla Müslüman Kardeşler Örgütü’nü destekleyen yayın politikası sürdürdüğü görülmüştür. Tunus’taki ayaklanma sırasında, Müslüman Kardeşler Örgütü’nün Tunus kolu olan “En Nahda Hareketi”nin sürgündeki lideri Gannuşi’nin sözleri 16 Ocak 2011 tarihli gazetede sürmanşetten “Hukuk Devleti için İşbirliği Yapacağız” şeklinde yayınlanmıştır: “*Bizi rolümüz, hukuk devletinin inşası için sivil toplum ve siyasi hareketlerle birlikte çalışmak olacaktır.*” Yine 17 Ocak 2011 tarihli gazetede sürmanşetten “Gannuşi Dönüyor” haberi “Tunus İntifadası Diktatörlüğü Çökertti, Raşid Gannuşi dönüyor” ifadeleriyle verilmiştir.

3 Ocak 2011 tarihli gazetede birinci sayfadan duyurulan “Mısır’da Tansiyon Dorukta” başlıklı haberde, “*Hristiyanlar ülke genelinde protesto gösterileri yaparken, polisle göstericiler çatışıyor*” ifadeleri kullanılmıştır. Dış Haberler sayfasında ise Tunus ve Cezayir’deki protesto gösterilerinin Fransız basınındaki yorumları “Gençlerin Umutsuzluğu Mağrip Ülkeleri Yaktı” şeklinde haberleştirilmiştir. Aynı gün gazetede konuyla ilgili yayınlanan diğer haberler ise şöyledir: “Tunus’ta Bilanço Ağırlaşıyor”, “Tunus Yönetiminden Diyalog Çağrısı”, “Tunus’ta Ölü Sayısı 35’e

Yükseldi”.

14 Ocak 2011’de “Tunus Durulmuyor” başlıklı haberle ülkedeki eylemler aktarılmıştır: *“Sokağa çıkma yasağına rağmen çatışmalar sürüyor, gösteriler hükümetin kapısına dayandı”*.

Gazetenin yazarlarından Mustafa Özcan, ayaklanmaların Arap ülkelerinin liderlerine bir uyarı olduğunu 16 Ocak 2011 tarihli “Arap Liderlere Kalk Borusu” başlıklı yazısında ele almıştır. Saadet Partisi Genel Başkan Danışmanı ve *Milli Gazete* yazarı Prof. Dr. Oya Akgönenç de aynı tarihli “Tunus’ta Halk Devrimi ve Mağrip Halkları” başlıklı yazısında yaşanan süreci bir “halk devrimi” olarak değerlendirmiştir.

Milli Gazete’de Arap Baharı’na ilişkin yer alan bazı haberler şunlardır:

“Tunus Kaynıyor” (15 Ocak 2011): *“Tunus’ta Cumhurbaşkanı Zeynelabidin Bin Ali ülkeyi terk etti”*.

“Bin Ali, Cidde’ye Sığındı (16 Ocak 2011, sürmanşet): *“Tunus’ta Yasemin Devrimi. Yaklaşık 1 ay önce hayat pahalılığı ve işsizlik protestolarıyla patlak veren, onlarca kişinin ölümüne yol açan ve kanlı şekilde bastırılan olaylar yüzünden 23 yıldır iktidarda olan Cumhurbaşkanı Zeynelabidin Bin Ali’nin kaçışıyla sonuçlanan gelişmeler, sokaktaki Tunuslular tarafından ‘Yasemin Devrimi’ olarak adlandırıldı.”*

“Baskıcı Rejimleri Korku Sardı” (16 Ocak 2011): *“Tunus’taki devrim, Mısır başta olmak üzere diğer halkları cesaretlendirdi”*.

“Mağrip ‘Yasemin’ Kokuyor” (17 Ocak 2011). *“Tunus diktatörü Bin Ali’nin, halk ayaklanmasının ardından ülkeyi terk etmek zorunda kalması diğer dikta yöneticilerini endişelendirmeye başladı.”*

“Hüsnü Mübarek’e Çağrı” (21 Ocak 2011): *“Müslüman Kardeşler, Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek’ten meclisi feshederek yeni seçimlere gitmesini istedi.”*

“Yemen Halkı Ayakta (22 Ocak 2011): *“Tunus halkına destek amacıyla başlatılan gösteriler sürüyor”*.

“Ürdün’de Geniş Katılımlı Protesto (23 Ocak 2011).

“Mısır Halkı Ayakta” (27 Ocak 2011).

“Mısır’da İntifada” (27 Ocak 2011, manşet)

“Hükümetin İstifası Yetmez MÜBAREK GİTMELİ” (30 Ocak 2011)

“Firavun Gidene Kadar” (31 Ocak 2011).

4.6.8. Türkiye’de 2017 Anayasa Değişikliği Referandumu

Türkiye’de parlamenter düzen yerine “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi” adı verilen yeni sistemi içeren, 18 maddeden oluşan, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun halk oylamasına sunulmuştur. Değişiklikler; Başbakanlık makamının kaldırılmasını, yürütmenin yetkilerinin Cumhurbaşkanına devredilmesini içermiştir. 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan “Anayasa Değişikliği Referandumu” sonucunda yüzde 51 evet oyuyla yeni sistem kabul edilmiştir. *Yeni Şafak* referandumda “evet” yönünde yayın yaparken, *Milli Gazete* ise “hayır” tavrı almış ve bu yönde yayın sürdürmüştür.

Anayasa değişikliğini destekleyen ve referandum sürecinde yurttaşları “evet” oyu vermeye çağıran *Yeni Şafak*’ın 14 Nisan 2017 tarihli manşetinde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın Ordu ve Giresun mitinglerine ait fotoğraflar yer almış ve “Evet Dünyaya Cevap Olacak” denilmiştir. “Nevşehir ve Kırşehir’in kararı ‘evet’ ve Başbakan Binali Yıldırım’ın “Büyük Türkiye Kapısı Açılacak” başlıklı miting haberi de gazetede yer almıştır.

15 Nisan 2017 tarihli gazete “Türkiye’nin Bayramı Olacak” manşetiyle yayınlanmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın “Pazar akşamı ülkenin bayramı olacak. Bu bir devrim ve dönüşüm” sözleri ve miting fotoğrafı yer almıştır.

Referandumun yapıldığı 16 Nisan 2017’de ise gazete “Bütün dünya taraf oldu şimdi söz millette, Güçlü Türkiye İçin Sandıktayız” manşetiyle yayımlanmıştır.

Referandumun ertesinde 17 Nisan 2017 tarihli *Yeni Şafak* gazetesinin manşeti; “Türkiye Kazandı”, sürmanşeti; Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın sözlerini içeren “Milletim Dik Durdu” şeklinde olmuştur.

Milli Gazete Anayasa değişikliği referandumunda “hayır” yönünde yayın yapmıştır. Gazetenin 14 Nisan 2017 tarihli manşetinde Saadet Partisi (SP) yöneticilerinin gazetecilerle yaptığı toplantıdan bir fotoğrafla birlikte, SP Genel Başkanı Temel Karamollaoğlu’nun “Evet Çıkarsa Hata Yapma İhtimali Daha Da Artar” sözleri yer almıştır: “Referandum öncesi son açıklamalarımı *Milli Gazete*’ye yapan Karamollaoğlu, ‘Biz hayır diyeceğiz, ancak bir gün gün sonra ‘hayır’ diyen de ‘evet’ diyen de mutlaka kucaklaşmalıdır.’”

Referandum günü olan 16 Nisan 2017’de ise *Milli Gazete* “Sandık Başına” manşetiyle çıkmıştır.

17 Nisan 2017 tarihli gazetenin manşeti ise “Hepimiz Kardeşiz” olmuştur: “*Gerilim ve kamplaştırma kampanyaları kaybetti, birlik ve bütünlük kazandı. Rekor katılımdan çıkan sonuç; bir elmanın iki yarısı gibiyiz...*”

4.6.9. İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimleri

Türkiye genelinde 31 Mart 2019’da yerel seçimler yapılmıştır. İstanbul Büyükşehir Belediye (İBB) Başkanlığı seçimlerini ise Anadolu Ajansı’nın verilerine göre; Cumhuriyet Halk Partisi-Millet İttifakı’nın adayı Ekrem İmamoğlu yüzde 48,80 oyla önde tamamlamıştır. En yakın rakibi Adalet ve Kalkınma Partisi-Cumhur İttifakı’nın adayı Binali Yıldırım ise yüzde 48,55 oy almıştır. Seçim sonuçlarına Adalet ve Kalkınma Partisi tarafından yapılan itirazlar sonucunda, seçim kurullarının kararıyla beş ilçede büyükşehir belediye başkanlığı için verilen oyların yeniden sayılmasına karar verilmiştir (Haber Türk, 2 Nisan 2019). Sayım sonucunda CHP adayı İmamoğlu’nun 4 milyon 169 bin 765 oyla belediye başkanlığını kazandığı, en yakın rakibi Adalet ve Kalkınma Partisi adayı Yıldırım’ın 4 milyon 156 bin 36 oy aldığı açıklanmıştır (Anadolu Ajansı, 17 Nisan 2019). İmamoğlu, bu sonuçların ardından 17 Nisan 2017’de mazbatasını alarak İBB Başkanlığı görevine başlamıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi’nin yaptığı olağanüstü itiraz Yüksek Seçim Kurulu (YSK) tarafından kabul edilmiş ve 6 Mayıs 2019’da İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimlerinin iptaline ve 23 Haziran 2019’da yeniden yapılmasına karar verilmiştir (Hürriyet, 7 Mayıs 2019).

23 Haziran 2019’da yeniden yapılan seçimleri Cumhuriyet Halk Partisi’nin adayı Ekrem İmamoğlu 4 milyon 742 bin 82 oy ve yüzde 54,2 oranıyla kazanmıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi adayı Binali Yıldırım ise 3 milyon 936 bin oy ve yüzde 44,9 oranı elde etmiştir. İlk seçimde, itirazların ardından yeniden yapılan sayımlar sonucunda oy farkı 13 bin olarak gerçekleşmişken, tekrarlanan seçimde bu farkın 800 bine yükselmesi dikkat çekmiştir.

Yeni Şafak gazetesi 31 Mart 2019 yerel seçimlerinde önceki seçimlerde olduğu gibi yine Adalet ve Kalkınma Partisi yanlısı bir yayın yapmıştır. 1 Nisan 2019 tarihinde “Cumhur Kazandı Zafer Türkiye’nin” manşetiyle çıkan gazetenin sürmanşetinde ise İstanbul Büyükşehir Belediye seçimleri yer almıştır: “*İstanbul’da Nefes Kesen Yarış. 31 Mart seçimlerinde gözler İstanbul’daydı. 8 milyon 700 bin seçmenin oy kullandığı şehir, kıran kırana bir mücadeleye sahne oldu. Gazete baskıya girdiğinde oyların yüzde 98’i sayılmış ve hem Binali Yıldırım hem de Ekrem İmamoğlu yüzde 48,7 oy almıştı.*”

Gazete sonraki günlerde yaptığı yayınlarda yoğun bir biçimde seçimlerde şaibe olduğunu savunmuştur. 2 Nisan 2019 tarihli manşeti ise “AK Parti’nin Oyları Sıfırlanmış” şeklindedir. “Sadece 309 sandıkta 17 bin 410 oy çalınmış” denilen manşet haberinin devamında şu ifadeler yer almıştır: “*İstanbul’da seçimin seyrini değiştirecek seçim tutanakları ortaya çıktı. Yeni Şafak’ın ulaştığı sadece 5 tutanakta Cumhur İttifakı adayı Yıldırım’ın bine yakın oyu başka partilere yazılmış. Yıldırım’ın*

Sultanbeyli 2194 no'lu sandıktaki 216 oyu YSK sistemine '0' olarak işlenmiş. AK Parti sadece 309 sandıkta 17 bin 410 oy çalındığını açıkladı.”

Yeni Şafak, 3 Nisan 2019'da ise “Hodri Meydan Oyları Sayalım” manşetiyle yayınlanmıştır. 4 Nisan 2019 tarihli gazetenin manşetinde Ekrem İmamoğlu'na yönelik tepki “Ekrem Sokak Tahriklerine Başladı-Korsan Gösteri” manşetiyle yansıtılmıştır:

“Gezi kalkışmasıyla Türkiye'yi kana bulayan irade CHP adayı Ekrem İmamoğlu üzerinden harekete geçti. Sandık hilelerini sokak tehditleri üzerinden örtbas etmeye çalışan İmamoğlu, bugün İzmir'de 'Halk buluşması' adı altında miting düzenliyor. İmamoğlu İstanbul'daki seçimlerle ilgili YSK süreci devam etmesine rağmen, 'İBB Başkanı'sıfatıyla eyleme katılacak” (Yeni Şafak, 4 Nisan 2019).

Sürmanşette de Ekrem İmamoğlu'nu eleştiren Binali Yıldırım'ın sözleri “Türk Milletinin Sinirini Bozma” şeklinde verilmiştir.

Yeni Şafak'ın İBB Başkanlığı seçim sürecinde attığı manşetlerden bazıları şu şekildedir:

“İstanbul'daki 320 Bin Oy Yeniden Sayılıyor-Daha Çok Şey Değişecek” (5 Nisan 2019)

“Artık Bu Ayıbın Üstü Örtülemez-İstanbul Seçimi Yeniden Yapılsın” (10 Nisan 2019)

“Kriminal Hırzılığı Belgelendi-Binlerce Sahte İmza” (13 Nisan 2019)

“Mazbata Verildi Gözler YSK'da” (18 Nisan 2019)

“İstanbul'da Yeniden Seçim-YSK Şaibeyi Temizledi” (7 Mayıs 2019)

“Yıldırım'dan Yüzbinlerce İstanbulluya Tapu Müjdesi-Yine Biz Yaparız” (22 Haziran 2019)

“CHP Adayının Arkasındaki FETÖ ve PKK İle Dış Desteğe Karşı Türkiye Harekete Geçti-Anadolu'da İstanbul Seferberliği, İradene Sahip Çık 'Proje'yi Çökert” (23 Haziran 2019)

“İstanbul Seçimini Yaptı” (24 Haziran 2019)

Milli Gazete İstanbul seçimlerinde doğal olarak Saadet Partisi'ni ve adayı Necdet Gökçınar'ı destekleyen bir yayın çizgisi izlemiştir. 1 Nisan 2019 tarihli gazetenin manşetinde İstanbul seçimlerinde yarışın başa baş gittiği belirtilmiştir. Devamında da Saadet Partisi'nin 9 ilçede seçimi kazandığı duyurulmuştur. 2 Nisan 2019'da ise “Büyük Değişiklik” manşetini atan gazete yurttaşların seçimini yaptığını ve İstanbul, Ankara, Antalya, Mersin ve Adana gibi büyükşehirlerde değişim istediğini dile

getirmiştir. Gazetede ilerleyen süreçte yer alan haber ve yorumlarda Cumhur İttifakı'nın seçimlerde başarısız olduğu savunulmuş ve yurttaşların öncelikle ekonomik sorunların çözümünü istediği vurgulanmıştır. 3 Nisan 2019'daki manşet “Önce İş ve Aş” olmuştur: “*Tehdit ve Beka Söylemleri İtibar Görmedi... Seçmen ‘Cumhur İttifakı’nın Tehditlerine Sandıkta Cevap Verdi...*”

Seçimlerin 6 Mayıs 2019'da iptali ve 23 Haziran 2019'da yeniden yapılacağı duyurusu sonrasında ise gazetede “adalet” vurgusunun öne çıktığı gözlenmiştir.

Milli Gazete'nin İstanbul seçim sürecine ilişkin bazı haberler şu şekildedir:

“YSK Başkanı Güven'den Açıklama: Yasal İtiraz Süreci İşliyor” (4 Nisan 2019)

“İmamoğlu Mazbatayı Aldı” (18 Nisan 2019)

“İBB'deki İlk Gün Mesaisinde İmamaoğlu: Devlet Protokolü Neyi Gerektiriyorsa Onu Yaparım” (19 Nisan 2019)

“YSK, AKP'nin İtirazını Kabul Etti... İstanbul Yeniden Seçime Gidiyor” (7 Mayıs 2019)

“YSK'nın İstanbul Seçimlerini Tekrarlama Kararı Üzerine Adalet Tartışmaları Yeniden Gündemin Birinci Maddesi Oldu... Türkiye Bu Kararın Adalet Uygunluğunu Tartışa Dursun, İstanbul Yeniden Seçim Havasına Giriyor. Şimdi Ne Olacak” (8 Mayıs 2019)

“YSK'nın İstanbul Seçimleri İptal Etmesi ile Oluşan Siyasi Belirsizliğe Küresel Ölçekteki Ticaret Savaşları İhtimalinin de Ortaya Çıkmasıyla Dolar 6.25'e Kadar Tırmandı, Avro 7 Lirayı Geçti... Geçen Yıl Yüzde 30 Eriyen TL, İlk 5 Ayda Yüzde 17 Eridi! Varlığımız Eriyor” (10 Mayıs 2019)

“Saadet Partisi İstanbul Büyükşehir Belediye Başkan Adayı Necdet Gökçınar: İnandığımız Dava Uğruna Buradayız” (22 Haziran 2019)

“İstanbullu Sandık Başında” (23 Haziran 2019)

“İstanbul'un Aylar Süren Seçim Maratonu Son Buldu. Yenilenen Seçimde Belediye Başkanlığı Koltuğuna Ekrem İmamoğlu Oturdu. Fark Değişti Sonuç Değişmedi” (24 Haziran 2019).

4.6.10. ABD Başkanlık Seçimleri

Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde halk 3 Kasım 2020 tarihinde ülkeyi 4 yıl süreyle yönetecek yeni başkanı seçmek için sandık başına gitmiştir. Cumhuriyetçilerin adayı Donald Trump ve Demokratların adayı Joe Biden arasında geçen seçim yarışını Biden yüzde 51,3 oranında oy ve 306 delege elde ederek kazanmıştır. Trump ise yüzde 46,9 oranında oy oranı ve 232 delege elde etmiştir.

Türk medyası ABD'deki Başkanlık seçimlerini yakından takip etmiştir. *Yeni Şafak* gazetesinin ABD Başkanlık seçimlerinde Donald Trump'ı destekleyen bir yayın sürdürdüğü görülmüştür. Gazetenin 14 Ekim 2020 tarihli sayısında yer alan "Bunak Biden Gittiği Eyaletin Adını Unuttu" başlıklı haber bu anlamda dikkat çekmiştir. *Yeni Şafak* seçimlerin yapıldığı 3 Kasım 2020 tarihli sayısında birinci sayfadan "Sandıktan Kaos Çıkabilir" başlıklı bir haber yayınlamıştır. İbrahim Karagül köşe yazısında "Trump kazanırsa ne olur? Biden kazanırsa ne olur? Biden Erdoğan'ı mı devirecek? Bizimkiler heyecanla bekliyor!" ifadelerini kullanmış ve özellikle Türkiye'de siyasal iktidara muhalif kesimlerin Biden'dan umut beklediklerini dile getirmiştir. Gazetede 4 Kasım 2020'de birinci sayfadan verilen ABD seçimlerine ilişkin haberde "Trump'a Twitter Sansürü" başlığı altında "Twitter'ın Trump'ın mesajını engellediği" belirtilmiştir. 5 Kasım 2020 tarihli gazetenin "Sandıktan Kaos Çıktı" manşetinde ise ABD'deki seçim sistemi eleştirilmiştir:

"ABD'de 59. başkanlık seçimleri, sandıklar kapatıldıktan sonra postayla gönderilen oylar nedeniyle beklendiği gibi kaotik sürece girdi. Biden önde giderken, Trump, kritik eyaletler Florida ve Texas'ı aldıktan sonra zaferini ilan edip, 'Demokratları seçimi çalmaya çalışmakla' suçladı. Tartışmalı seçimin mahkemede sonuçlanması bekleniyor."

İbrahim Karagül de 6 Kasım 2020 tarihli köşe yazısında "Biden seçimi almadı, Trump tasfiye edildi. Dijital diktatörlük çağı: Twitter başkan devirdi" ifadelerine yer vermiştir.

Milli Gazete ise Trump ve Biden'ın başkan olmasının ABD'deki sistemi değiştirmeyeceğini savunmuş ve ABD karşıtı yayın politikasını sürdürmüştür. 5 Kasım 2020 tarihli sayıda "Başkan Değişir Sistem Değişmez" başlığıyla sürmanşetten verilen haberde; "Tüm dünyanın merakla beklediği ABD Başkanlık seçimi, Trump ile Biden arasında çekişmeli geçiyor... ABD'nin başıan kim gelirse gelsin, dünya ve özellikle Müslümanlarla savaşıyor bir ülke karakteri değişmeyecek görünüyor" denilmiştir.

6 Kasım 2020'de "Karıştıra Karıştıra Karıştı" başlığıyla sürmanşetten verilen haberde şu ifadeler yer almıştır: *"Dünyanın hangi köşesinde bir seçim olsa mutlak suretle müdahil olup kargaşayı seçen Amerika, bu günlerde kendi seçimini yapamıyor. Sandıktan ne sonuç çıkarsa çıksın, şimdiden mahkeme yolu görünüyor."*

Gazete 9 Kasım 2020’de, Saadet Partisi lideri Karamollaoğlu’nun açıklamalarını “ABD Başkanının İslam Ülkelerine Bakışı Değişmez” başlığıyla sürmanşete taşımıştır: *“Karamollaoğlu, ABD başkanı kim olursa olsun İslam ülkelerine bakışının değişmeyeceğini vurgulayarak, ‘onlar dünyayı sömürmeyi arzu ediyorlar. Biz de buna razı değiliz.’”*

SONUÇ

Ülkemizin siyasi ve toplumsal atmosferinde siyasi İslam, milliyetçilik ve sağcılıkla beraber yürüdüğü gözlenen muhafazakârlık, ekonomik düzen anlamında liberalizm ve neoliberalizmle dönem dönem yakınlaşmıştır. Muhafazakârlık kendini, kapitalist modernleşmeyle birlikte değişen ve dönüşen veya zamanla ortadan kalkan siyasi, sosyal ve kültürel yapıların yansıttığı tepkiyle konumlandırmıştır. Muhafazakâr düşünce radikal değişimlerin karşısında olmuştur.

Türkiye’de muhafazakârlık daha çok kültürel anlamda bir muhafazakârlık biçiminde seyretilmiştir. Bu durumu oluşturan etkenlerin başında din ve gelenekler gelmektedir. Türkiye’nin sosyal ve iktisadi koşullarının da etkisiyle muhafazakâr düşüncenin sınıfsal bir yapıya oturmadığı görülmüştür. Bu nedenle muhafazakâr düşünce toplumsal hareketlilik noktasında önemli bir etki yaratamamış, özellikle Cumhuriyet’e ve devrimlerine, aydınlanma ve moderniteye karşı tepkisi ve duruşuyla kendini tahkim etmiştir. Muhafazakârlık ülkemizde en genel biçimde tarihsel olarak ele alındığında; Cumhuriyet Türkiye’sinde CHP içinde ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nda mevzilendiği, esasen 1950’lerde DP iktidarında gelişme gösterdiği gözlenmiştir. 1960’lı ve 1970’li yıllarda sırasıyla AP, MNP ve MSP çizgisinde temsil edilen muhafazakâr düşünce, 1980 ve 1990’larda ANAP, Refah Partisi ve 2000’lerden itibaren de Adalet ve Kalkınma Partisi, Saadet Partisi’nin siyasi hattında yer bulmuştur.

1950-1960 arasındaki dönemde milliyetçi-muhafazakâr ekseninde bir siyasi görüş DP iktidarında hâkim olmuş, burada muhafazakârlığın daha etkin olduğu gözlenmiştir. Bahsedilen politik çizgide etkin olan düşüncenin; 1960’lı yıllarda milliyetçilik, 1970’li yıllarda İslamcılık, 1980 sonrasında Türk-İslam Sentezi olduğu görülmüştür. 2001 yılında kurulan ve 2002’de iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi ise kendisini “muhafazakâr demokrat” olarak tanımlamıştır. Önceki dönemlerden farklı olarak daha ılımlı ve liberal bir söylem geliştirilmiştir.

1980’lerde hâkim olan neoliberal ekonomik düzenle birlikte dünyada ve Türkiye’de serbest piyasa ile muhafazakârlık uyumlu bir biçimde hareket etmiştir. Yeni muhafazakârlık, yeni sağ ya da modern muhafazakârlık, neoliberalizmin programı olan devletin sınırlandırılması ve piyasanın geniş serbestliği ortamından yararlanmıştır. Bu noktada neoliberalizm de muhafazakârlıktan geleneksellik ve yerellik bağlamında faydalanmış, karşılıklı çıkara dayanan bir birliktelik söz konusu olmuştur.

Türkiye’de 1980’lerde Anavatan Partisi ve Turgut Özal iktidarıyla başlayan, kültürel ve siyasi alanda modern muhafazakâr ya da yeni muhafazakâr, ekonomi alanında liberal çizgi, Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarıyla birlikte gelişme göstermiş ve yerleşmiştir.

Adalet ve Kalkınma Partisi’nin dayandığı geleneksel tabanın ekonomik yapısında da tarihsel bir değişim görülmüştür. İçerisinden çıkmış olduğu Milli Görüş, genel itibarıyla Anadolu’daki küçük ve orta ölçekteki sermayeye ve esnafa dayanıp onların desteğini almış ve bir anlamda onların sözcülüğünü yapmıştır. 1990’larla birlikte sözü edilen bu sermayede değişimler görülmüştür. Adına “kâr payı

ortaklığı” denilen bir sisteme sahip, çok ortaklı İslamcı holdingler kurulmuştur. “Yeşil sermaye” şeklinde nitelendirilen bu kesim kendi derneği olan MÜSİAD’ı kurmuştur. Bu sermayenin 1990’lardaki söylemi “faizsiz kazanç” olmuştur. 2000’li yıllarda ise muhafazakâr sermaye grupları büyük oranda “sermayenin rengi olmaz” söylemiyle daha ılımlı bir noktaya evrilmiş, düzenle uyumlu bir biçimde giderek büyüyüp gelişmiştir. Muhafazakâr sermaye sınıfının dönüşümü aynı zamanda Türkiye’deki siyasal İslam geleneğinin dönüşümüyle de benzer düzeyde seyretmiştir.

Muhafazakâr sermayenin büyümesi ve dönüşümüyle birlikte muhafazakâr burjuvazi söylemini düzenle daha uyumlu bir hale getirmiştir. Bu doğrultuda oluşan yeni orta sınıf da radikal ve geleneksel söylemleri büyük oranda terk edip, kapitalist tüketim tarzına adapte olmaya başlamıştır. Bahsi geçen yeni sınıf; şehirlerin lüks semtlerinde, güvenli sitelerde ve villalarda ikamet etmeye, lüks arabalara binmeye ve İslami koşullara sahip lüks otellerde tatil yapmaya başlamıştır.

Muhafazakâr sermaye yapısındaki ve yaşam tarzındaki bu değişimler medya alanında da dönüşümlere yol açmıştır. 2000 öncesi daha çok küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin, çok ortaklı İslamcı holdinglerin ve dar siyasal grupların sahipliğinde yürütülen medya faaliyetleri, muhafazakâr-İslamcı sermayenin büyümesiyle birlikte daha profesyonel bir hale gelmiştir. Muhafazakâr medya nitelik ve nicelik anlamında değişim ve gelişim göstermiştir. Bu değişim ve dönüşümün etkenleri arasında, kendisini “muhafazakâr demokrat” bir kimlik ve söylem ile ifade eden Adalet ve Kalkınma Partisi’nin ideolojik, siyasal ve kültürel etkinin artırılması için sadece geniş halk desteğinin yeterli olmadığını görmesi de yer almaktadır. Bu doğrultuda siyasal iktidarın devamlılığı noktasında; kitleleri etkileme, faaliyetlerini daha güçlü ve etkin bir biçimde anlatma ve özellikle de sermaye yapısını kontrol altında bulundurma hususunda medyanın çok büyük bir öneme sahip olduğu görülmüştür. Muhafazakâr medyanın iktidara gelinen süreçte istenilen düzeyde ve etkili bir konuma sahip olmadığı görülmüştür. Adalet Kalkınma Partisi medyayı kendisinden önceki iktidarlar döneminde olduğu gibi, sadece dışarıdan müdahalelerle kontrol altında tutup propaganda ve yönlendirme aracı olarak görmemiş, medyanın merkezinde olmuştur. Muhafazakâr sermayenin özellikle medya alanında güç kazanmasıyla birlikte iktidar da güç kazanmıştır. Kendisini desteklemeyen küçük orandaki medya grubunu da dönem dönem yanına çekmiştir.

Süreç içerisinde ise kendisine yakın sermaye ile birlikte medyanın organizasyonunu gerçekleştirmiş ve neredeyse medyanın tamamına yakınına dönüştürmüştür. Ana akım medya etkisizleşmiş, kuruluşlar siyasal iktidara yakın sermaye gruplarına devredilmiştir. Diğer yandan siyasal İslamcı-muhafazakâr sermaye gruplarının medya alanına girmesiyle birlikte büyük bir çoğunluğu iktidar yanlısı bir yayın çizgisi izleyen yeni bir medya oluşturulmuş ve medya merkezileşmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi aynı siyasal ideolojiden geldiği ve benzer tabana dayandığı Milli Görüş’ten bu noktada ayrılmaktadır. Milli Görüş hareketinin lideri Necmettin Erbakan’ın siyasi yaşamında, özellikle de iktidar blokuna dahil olduğu dönemde, kendisine muhalefet eden medya kuruluşları ile

polemiğe girdiği görülmüştür. Erbakan bu medya gruplarını “bir kısım medya”, “kartelci medya” olarak eleştirmiştir.

Çalışmanın ana unsurunu teşkil eden muhafazakâr-İslamcı medyadaki dönüşüme dair incelemede birçok nokta dikkat çekmektedir. Göze çarpan hususlardan başında reklam konusu gelmektedir. Bazı yayın kuruluşlarında faiz veren banka ve çeşitli şans oyunu reklamlarının yer aldığı gözlenmiştir. 2000 yılından önceki dönemde faizsiz kazancı ve faizsiz bankacılığı savunan muhafazakâr çevre ve muhafazakâr yayın kuruluşlarının, 2000’li yılların ortasından itibaren bu tutumlarının esnemeye başladıkları görülmüştür. Başta Adalet ve Kalkınma Partisi’yle özdeşleşen *Yeni Şafak* gazetesi olmak üzere, *Türkiye* gazetesi ve *Zaman* gazetesi de faiz veren bankalara ait reklamları yayınlamışlardır. Sonraki süreçte kamu bankalarının reklamları da gazetelerde yer bulmuştur. Bu reklamların yayınlanması muhafazakâr çevrelerde tartışmaları da beraberinde getirmiştir. *Yeni Şafak* gazetesi yazarı Hayrettin Karaman reklamların yayınlanmasındaki haklılıklarını gerekçelendirdiği yazısında eleştirilere yanıt vermiştir. Yayın çıkarmanın maddi zorluklarından bahseden Karaman, “bu reklamları neden yayınlıyorsunuz” şeklinde eleştiride bulunanlardan “Bu yayınların yaşaması için ne yaptım” diye sorgulamalarını istemiştir.

Muhafazakâr medyada görülen bir başka dönüşüm ise içerikteki dönüşümdür. Haber dilindeki radikal söylemin zamanla daha ılımlı bir hale geldiği görülmüştür. Gazete manşetlerinde, televizyon ve radyo programlarında önceki dönemde dini ve geleneği öne çıkaran, laiklikle mücadeleyi vurgulayan dil yerine, Adalet ve Kalkınma Partisi’ni millet, devlet ve ülke kavramlarıyla bir olarak gören dilin yerleştiği gözlenmiştir. Bununla birlikte muhafazakâr medyada, bilhassa da gazetelerde siyasal iktidarın icraatları ve söylemleri benzer bir şekilde yayımlanmıştır. Gazete manşetleri zaman zaman birbirinin aynısı olmuştur. Haber dilinde görülen bir başka sorun da yargıya intikal etmiş çeşitli konularda objektif davranmak ve sürecin sonuçlanmasını beklemek yerine tarafgir ve suçlayıcı bir şekilde yayın yapılmış olmasıdır. Öte yandan toplumu ilgilendiren kimi önemli meselelerde haberin görmezden gelinmesi, sansür uygulanması ya da oto-sansür benzeri çeşitli yöntemlerin uygulanıyor olması da görülen diğer durumlardandır.

Öte yandan 1990’larda ve 2000’lerin ortasına kadar muhafazakâr-İslamcı medyada dini içeriklerin daha geniş yer bulduğu tespit edilmiştir. Özellikle de 2010 sonrasındaki süreçte dini içerikli yazıların ve ilanların yoğunluğunda azalma görülmüştür. Dini vurguların yerini daha çok milliyetçi öğelerin aldığı gözlenmiştir.

Bir başka gelişme ise muhafazakâr-İslamcı yayınlarda gazeteci ve yazar kadrosundaki çeşitliliktir. Geçmişte görülen, yalnızca bu çevreden gelen gazeteci ve yazarlardan oluşan bir medya yapısı değişiklik göstermiştir. Aralarında eski solcu ve liberallerin bulunduğu kimi gazeteci ve yazarlar muhafazakâr-İslamcı çevrenin yayın kuruluşlarında yer almaya başlamışlardır. Sözü edilen bu durumun siyasal iktidarın politik yönelimleriyle paralellik gösterdiği söylenebilir. Murat Belge, Nabi Yağcı,

Etyen Mahçupyan, Melih Altınok, Markar Eseyan, Roni Marqulies, Oral Çalışlar, Mehmet Altan, Cengiz Çandar, Gülay Göktürk, Şahin Alpay, Cemil Ertem, Rasim Ozan Kütahyalı gibi yazarların da aralarında olduğu entelektüel bir kesim; uzunca bir dönem Adalet ve Kalkınma Partisi'ne yakın olmuş ve iktidarın hakikat inşasıyla orantılı bir biçimde hareket etmişlerdir. Bu isimlerden bazıları zamanla iktidara muhalif hale gelmiş, bazıları ise iktidar yanlısı duruşunu sürdürmüştür.

Muhafazakâr medyadaki dönüşüm, Türkiye'de hali hazırdaki muhafazakâr medyanın önemli temsilcilerinden olan ve ülke yönetiminde yer alan siyasal partilerle özdeşleşen *Yeni Şafak* ve *Milli Gazete* özelinde de ele alınmıştır. Bahsedilen bu gazeteler, muhafazakâr çevrenin düşünsel hayatında önemli bir yer tutmakta, siyaset ve pratik üretmede etkin bir konumda bulunmaktadır.

Kurulduğu tarih olan 1995'ten bu yana önce Refah Partisi, ardından da Recep Tayyip Erdoğan hareketi ve Adalet ve Kalkınma Partisi çizgisinde yayın yapan *Yeni Şafak* gazetesi, adeta bu siyasal yapıyla özdeşleşmiştir. Gazete, 1998 yılında Albayrak Grubu'nun bünyesine katılmıştır. *Yeni Şafak* bu özelliğiyle, İslami-muhafazakâr medyanın kendi içerisinde holdingleşmesinin en büyük örneklerinden biri olmuştur.

Yeni Şafak'ın Adalet ve Kalkınma Partisi'nin siyasal faaliyetleri ve söylemleri doğrultusunda bir yayın politikası izlediği görülmüştür. Gazetenin uzun bir dönem genel yayın yönetmenliğini yapan İbrahim Karagül, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin siyasal aklının, eylem ve söylemlerinin kendilerine öncülük yaptığını dile getirmiştir. Karagül ayrıca, mevcut tablonun yeterli olmadığını vurgulamış ve entelektüel birikimin inşa edilmesinin ve kültürel ve toplumsal alanda da teşekkül edilmesi ihtiyacını dile getirmiştir. Gazetenin yazarları arasında yer alan bazı isimlerin Adalet ve Kalkınma Partisi listelerinden milletvekili seçilerek TBMM'ye girdikleri, aynı zamanda partinin kimi milletvekillerinin yazılarının da gazetede yayınlandığı görülmüştür. Ayrıca, gazete yazarlarından bazılarının farklı zamanlarda çeşitli kamu görevlerine getirildiği gözlenmiştir.

Yeni Şafak'ta yayınlanmış olan reklamlar incelendiğinde, 1995'lerden 2002'ye kadar olan dönemde daha çok dini yayınların, İslamcı-muhafazakâr çizgideki gazete ve dergilerin, muhafazakâr vasıflı konut yapı kooperatiflerinin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi başta olmak üzere çeşitli Milli Görüş belediyelerinin ve belediye iştiraklerinin, İslamcı holdinglerin, faiz veren bankaların, İslamcı katılım bankalarının ve çeşitli şirketlerin reklamlarının ağırlıklı olarak yer aldığı görülmüştür. Yanı sıra resmi ilanlar, küçük ve orta ölçekteki işletmelerin ilanları ile seri ilanların yayınlandığı tespit edilmiştir. Büyük sermayeden ise birkaç şirketin reklamlarının gazetenin sayfalarında dönem dönem yer bulduğu görülmüştür. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidara geldiği 3 Kasım 2002 tarihinden sonra gazetede yayınlanan reklamlarda önemli bir artış ve reklam veren şirketlerde çeşitlilik görülmüştür. Büyük sermayeye dahil olan firmaların reklamları da çoğalmış ve çeşitlenmiştir. Kamu bankaları, özel

bankalar, geleneksel burjuvaziye ve yabancı sermayeye ait çeşitli firmaların reklamları da gazetede yer almıştır. Diğer yandan gazetede seri ilan sayfalarının 2000’li yıllardan itibaren iki sayfaya çıktığı gözlenmiştir. Resmi ilanlarda da artış görülmüştür.

Çalışmamıza konu olan bir diğer ise gazete *Milli Gazete*’dir. Türk siyasal hayatında yaklaşık 50 yıldır bulunan Milli Görüş hareketinin sözcüsü niteliğindeki gazetenin İslamcı-muhafazakâr cenaha birçok gazeteci ve yazar yetiştirdiği görülmüştür. Gazete, hareketin paralelinde Batı ve emperyalizm karşıtı bir dil kullanmış, kapitalizm ve büyük sermayeyle uyumlu bir yayın çizgisinde olmamıştır.

1980’den önce koalisyon hükümetlerinde yer alan Milli Görüş hareketi, 1994 yılında yerel yönetimlerde önemli bir güç elde etmiştir. 1996’da hareketin lideri ve dönemin Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan’ın Başbakanlığında Refah-Yol hükümeti (1996-97) kurulmuştur. *Yeni Şafak* gazetesinin aksine, *Milli Gazete*’nin bütün bu iktidar dönemlerinde yeterli oranda kitlelilik yakalayamadığı ve tirajını ciddi bir oranda arttıramadığı gözlenmiştir. Gazete büyük ölçüde parti bülteni biçiminde bir yayın profiline sahip olmuştur. Milli Görüş hareketinin lider kadrosunda yer alan isimler ve parti yöneticileri, İslamcı-muhafazakâr çevrenin bazı kanaat önderleri, siyasetçi ve yazarlarının yazıları gazetede yayınlanmıştır.

Milli Gazete’de yer alan reklamlar incelendiğinde, 1970’li yıllarda Milli Görüş’ün geleneksel tabanını oluşturan Anadolu merkezli KOBİ’lerin ve esnafların ilan ve reklamlarına yoğun bir biçimde rastlanmıştır. Seri ilanlar sayfası da benzer biçimde ilanlardan oluşmuştur. Öte yandan dini içerikli kitaplar yayınlayan yayınevlerinin, İslamcı-muhafazakâr dergilerin, dernek ve vakıfların, imam hatip okulları ve cami yaptıрма derneklerinin genel kurul ilanlarının da sıklıkla yer aldığı görülmüştür. 1980 sonrasında; katılım bankaları ve İslamcı holdinglerin reklamları ağırlıklı olarak yer bulmuştur. Resmi ilanlar da gazetede yer almıştır. 1994’te İstanbul ve Ankara başta olmak üzere Refah Partisi’nin birçok belediye başkanlığını elde etmesinin ardından gazetede seri ilanların arttığı tespit edilmiştir. Partili belediyelerin ilanları, muhafazakâr özellikteki konut yapı kooperatifleri ve firma reklamları yoğunlaşmıştır. 2000 sonrasındaki süreçte ise büyük ölçekli bazı firmaların reklamlarına az da olsa rastlanmıştır.

Milli Görüş hareketindeki ayrışma sonucunda 2001’de kurulmuş olan Adalet ve Kalkınma Partisi’ne ve iktidarını sert bir biçimde eleştiren *Milli Gazete*, *Yeni Şafak* gazetesinin aksine yayın çizgisini ve söylemlerini büyük ölçüde korumuştur. Bu anlamda daha dar bir çerçevede ve görece daha sınırlı imkânlarla yayınına devam ettiği görülmüştür.

Çalışmada ayrıca, dünya ve Türkiye gündeminde meydana gelen; Büyük Ortadoğu Projesi, Irak tezkeresi, ABD’nin Irak’ı işgali, Süleymaniye’de Türk askerinin başına ABD’li askerler tarafından

çuval geçirilmesi, Kıbrıs'ta Annan Planı, Avrupa Birliği üyeliği ve müzakere süreci, Arap Baharı, Türkiye'de Anayasa Değişikliği Referandumu, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimleri, ABD Başkanlık seçimleri gibi önemli görülen bazı olaylara ilişkin *Yeni Şafak* ve *Milli Gazete*'nin yaklaşımları ele alınmıştır. Olaylara dair gazetelerde yayınlanan haberler ve köşe yazıları incelenmiştir. *Yeni Şafak* ve *Milli Gazete*'nin kimi konularda birbirine benzer bir tutum sergilediği, bazı konularda ise birbirinden tamamen farklı bir içerik ve söyleme sahip olduğu görülmüştür. Siyasal, düşünsel ve kültürel anlamda aynı köklere sahip olan iki gazetenin ayrışma noktasını iktidara destek verip vermeme hususunun belirlediği gözlenmiştir.

Özellikle Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) iki gazetenin en çok ayrıştığı konu olmuştur. *Yeni Şafak*'ın Adalet ve Kalkınma Partisi paralelinde bir çizgi izlediği ve projeye destek verdiği görülmüştür. *Milli Gazete* ise projeye karşı çıkmış, hatta “siyonist” bir emel olarak değerlendirmiştir.

4 Temmuz 2003'te ABD askerlerinin Irak'ın Süleymaniye kentinde Türk askerlerinin başına çuval geçirmesi olayında *Yeni Şafak* ABD'yi eleştirmiş ve hükümetin tepki ve açıklamalarını aktarmıştır. *Milli Gazete* bu “çirkin” olay üzerine hem ABD'ye tepki göstermiş hem de siyasal iktidarı sert bir dille eleştirmiş, ABD'den hesap sorulması isteminde bulunmuştur.

Avrupa Birliği (AB) üyelik ve müzakere süreci; 2000 sonrasında *Yeni Şafak*'ta olumlu bir dille yansıtılırken, *Milli Gazete* ise 1996-2001 dönemindeki yayınları haricinde AB'ye karşı çıkmıştır.

24 Nisan 2004'te Kıbrıs'ta halkoyuna sunulan Annan Plânı'na *Yeni Şafak* gazetesi destek yönünde yayınlar yaparken, *Milli Gazete* bu plâna en başından beri karşı çıkmış, KKTC ve Rauf Denktaş'ın yanında yer alan bir yayın politikası sürdürmüştür. Siyasal iktidarı ise sert biçimde eleştirmiştir.

Her iki gazetenin de 1 Mart 2003'te TBMM'de reddedilen Irak Tezkeresi'ne ve 20 Mart 2003'te gerçekleşen ABD'nin Irak'ı işgaline karşı bir yayın politikası izlediği görülmüştür. *Yeni Şafak* ve *Milli Gazete* 2011 yılı başında Tunus'ta başlayıp birçok Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkesine yayılan Arap Baharı'nda ise halk ayaklanmalarını ve Müslüman Kardeşler Örgütü'nü destekleyen yayınlar yaptığı gözlenmiştir.

Türkiye'de parlamenter sistem yerine “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi” olarak ifade edilen yeni sistemi içeren Anayasa değişiklikleri 16 Nisan 2017'de halkın oylamasına sunulmuştur. Referandumda yüzde 51 evet oyu çıkmıştır. *Yeni Şafak* referandumda “evet” yönünde yayın yaparken, *Milli Gazete* ise “hayır” tavrı almış ve bu yönde yayın sürdürmüştür.

İlki 31 Mart 2019'da yapılan ve iptal edilen, 23 Haziran 2019'da tekrar edilen ve her iki seçimde de “Millet İttifakı” adayı Ekrem İmamoğlu'nun kazandığı İBB Başkanlığı seçim süreçlerinde her iki

gazetenin de yayınları ele alınmıştır. *Yeni Şafak* önceki seçimlerde olduğu gibi yine Adalet ve Kalkınma Partisi yanlısı yayın yapmış, 31 Mart seçimlerinde hile yapıldığını ve seçimin iptal edilmesi gerektiğini savunmuştur. 23 Haziran 2019’da tekrarlanan seçimler sürecinde İmamoğlu’nun terör örgütleri ve dış güçlerin desteğini aldığını iddia ettiği yönündeki yayınları dikkat çekmiştir. *Milli Gazete* ise İstanbul seçimlerinde doğal bir biçimde Saadet Partisi adayı Necdet Gökçınar’ı desteklemiştir. Seçimlerin iptali ve tekrarlanması sürecinde “adalet” vurgusunu öne çıkaran bir yayın politikası sürdürdüğü gözlenmiştir.

ABD’de 2020 yılındaki Başkanlık seçimlerinde Donald Trump ile Joe Biden yarışmış ve seçimi Biden kazanmıştır. Türk medyası da seçimleri yakından takip etmiştir. *Yeni Şafak*’ın ABD Başkanlık seçimlerinde Trump’ı desteklediği görülmüştür. *Milli Gazete* ise Trump ya da Biden’ın başkan olmasının bir şeyi değiştirmeyeceğini savunmuş ve ABD karşıtı yayın politikasına devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- 1951 TKP Tevkifatı Esbabı Mücibeli Hüküm, BDS Yayınları, İstanbul, 2000.
- Adaklı, G. (2009). 2002-2008: Türk Medyasında AKP Etkisi. İ. Uzel, B. Duru (der.). *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde. İstanbul: Phoenix Yayınları. 559-613.
- Ahmad, F. (1994). *Demokrasi Sürecinde Türkiye*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Akay, Y. M. (2020). “Muhafazakâr İdeolojinin Devlet ve Bürokrasi Anlayışı”. M. Özkara (ed.). *Siyasal İdeolojiler ve Kamu Bürokrasisi* içinde. İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Akdoğan, Y. (2000). *Siyasal İslam: Refah Partisi'nin Anatomisi*. İstanbul: Şehir Yayınları.
- Akdoğan, Y. (2003). *Muhafazakâr Demokrasi*. Ankara: Ak Parti Yayını.
- Akıncı, M. (2012). *Türk Muhafazakârlığı Çok Partili Siyasal Hayattan 12 Eylül'e*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Akkır, R. (2015). *Türkiye'de Muhafazakârlık*. İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları.
- Akpolat, Y. (2014). *Türk Sosyolojisinde Devrimcilik, Buhran ve Muhafazakârlık*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Akşin, S. (1990). *Türkiye Tarihi-4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Akşin, S. (2005). Siyasal Tarih (1950-1960), S. Akşin (haz.) *Yakınçağ Türkiye Tarihi-1 1908-1980* içinde. İstanbul: Milliyet Kitaplığı. 215-224.
- Akşin, S. (2013). *Kısa Türkiye Tarihi* (16. Basım). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ali Gevgilili, Yükseliş ve Düşüş, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1981
- Alpkaya, F. (2017). Kazım Karabekir. T. Bora, M. Gültekingil (ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 5 Muhafazakârlık* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 44-49.
- Alpman, P. S. (2016). Harikalar Diyarından Muhafazakâr Masallar. A. Ç. Deniz (ed.). *Öteki Muhafazakârlık* içinde. Ankara: Phoenix Yayınevi. 113-156.
- Anavatan Partisi Programı (1983). TBMM Kütüphanesi.
- Arı, K. (2013). *Türk Devrim Tarihi 2 Oluşumu Öğretisi ve Ülküsü*. İzmir: Zeus Kitabevi.
- Ataay, F. (2008). *Neoliberalizm ve Muhafazakâr Demokrasi*. Ankara: Deki Yayınevi.

- Atılgan, G. (2015). Sanayi Kapitalizminin Şafağında. G. Atılgan, C. Saraçoğlu, A. Uslu (yayına haz.). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* içinde. İstanbul: Yordam Kitap. 517-656.
- Aydın, U. U. (2015). Lanetli Süreklilik-Neoliberal Militarizmden Otoriter Muhafazakârlığa Türk Medyasının Otuz Yılı. U. U. Aydın (der.). *Neoliberal Muhafazakâr Medya* içinde. 31-65.
- Ayvazoğlu, B. (2017). Türk Muhafazakârlığının Kültürel Kuruluşu (6. Baskı). T. Bora, M. Gültekingil (ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 5 Muhafazakârlık* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 509-538.
- Baradat, L. B. (2012). *Siyasal İdeolojiler Kökenleri ve Etkileri*. A. Aydın, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Beneton, P. (1991). *Muhafazakârlık*. C. Akalın (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Birler, Ö. (2015). Muhafazakârlık. (5. Basım). G. Atılgan, E. A. Aytekin (haz.). *Siyaset Bilimi-Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* içinde. İstanbul: Yordam Kitap. 315-328.
- Bora, T. (2003). *Türk Sağının Üç Hali-Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık* (3. Baskı). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Bora, T. (2005). Turgut Özal. T. Bora, M. Gültekingil (ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 7 Liberalizm* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 589-601.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler* (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Bora, T. ve Onaran, B. (2017). Nostalji ve Muhafazakârlık: Mazi Cenneti (6. Baskı). T. Bora, M. Gültekingil (ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 5 Muhafazakârlık* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 234-261.
- Bozdağ, İ. (2006). *Basın Kurt mu? Kuzu mu?*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Bulut, F. (1995). *Tarikat Sermayesinin Yükselişi*. Ankara: Öteki Yayınları.
- Burke, E. (2016). *Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler*, O. Aslan (çev). Ankara: Kadim Yayınları.
- Çakır, R. (1996). İslamcılar ve Sistem. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 15* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları. 1210-1216.
- Çakır, R. (2005). Milli Görüş Hareketi (2. Baskı). T. Bora, M. Gültekingil (ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık, Cilt 6* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 544-603.
- Çakır, R. (2012). *Ayet ve Slogan: Türkiye'de İslami Oluşumlar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çavdar, T. (1983). Cumhuriyet Halk Partisi (1950-1980). *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 8. Cilt* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları. 2025-2036.
- Çavdar, T. (2008). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze* (4. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Çelenk, A. T., (2017). *Türk Sağının Düşünce Atlası*. İstanbul: Mahfil Yayınları.

- Çetin, H. (2019). *Çağdaş Siyasal Akımlar* (3. Baskı). Ankara: Orion Kitabevi.
- Çınar, M. (2013). *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP’de Sağ Kanat*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çiğdem, A. (2017). Sunuş. T. Bora, M. Gültekingil (ed.). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 5 Muhafazakârlık* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 13-19.
- Çoban, S. (2014). İktidarın Medyası. E. Arsan, S. Çoban (haz.). *Medya ve İktidar -Hegemonya, Statüko, Direniş-* içinde. İstanbul: Evrensel Basım Yayın. 27-52.
- Denктаş, R. (2004). *Kıbrıs Girit Olmasın*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Doğan, A. E. (2009). İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci. İ. Uzgel, B. Duru (der.). *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde. İstanbul: Phoenix Yayınları. 283-306.
- Doğan, N. (2011). “Türk Muhafazakârlığının Devlet Algısı: Nurettin Topçu Örneği”, *Doğu Batı*, 14(58), 213-228.
- Doğru Yol Partisi Tüzük ve Programı (1983). Ankara.
- Doster, B. (2017). *Yönünü Arayan Türkiye*. İstanbul: Halk Kitabevi.
- Dubiel, H. (2017). *Yeni Muhafazakârlık Nedir?* (3. Baskı). E. Özbek (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duman, F. (2017). Muhafazakârlık (2. Baskı). B. Kalkan, H. Y. Başdemir (çev.). *Siyasi İdeolojiler* içinde, Ankara: Adres Yayınları. 46-70.
- Duman, F. (2018). *Demokrasi ve Muhafazakârlık Gerilim, Risk ve İmkânlar*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Duman, F. (der.), (2020). *Muhafazakârlık Okumaları*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Dural, A. B. (2010). *Türk Muhafazakârlığı ve Nurettin Topçu Başkaldırı ve Uyum*. İstanbul: Kriter Yayınları.
- Dural, A. B. (2014). *Çağdaş Siyasal İdeolojilerde Kuram-Yöntem-Güncel Yaklaşımlar* (2. Baskı). Edirne: Paradigma Akademi Yayınları.
- Edward, S. (2002), Gelenek. H. Arslan (çev. ve der.). *İnsan Bilimlerine Prolegomena* içinde. İstanbul Paradigma Yayınları.
- Ekinci, Y. (2016). “Yeni-Muhafazakârlığa Karşı Devrimci Muhafazakârlık”. A. Ç. Deniz (ed.). *Öteki Muhafazakârlık* içinde. Ankara: Phoenix Yayınevi. 157-204.
- Erbakan, N. (2013). *Davam*, Ankara: Milli Gazete Ankara Kitap Kulübü.
- Erkilet, A. (2005). Ercümen Özkân. (2. Baskı). T. Bora, M. Gültekingil (ed.). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık, Cilt 6* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 684-692.
- Gencer, B. (2012). *İslam’da Modernleşme 1839-1939*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

- Girgin, A. (2009). *Türkiye’de Yerel Basın* (3. Baskı). İstanbul: Der Yayınları.
- Gökalp, Z. (2017). İnkılâpçılık ve Muhafazakârlık, Bora, T., Gültekingil, M. (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 5 Muhafazakârlık* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 721-722.
- Gül, S. S. (2004). *Sosyal Devlet Bitti, Yaşasın Piyasa*. İstanbul: Etik Yayınları.
- Güler, İ. (2006). *Realpolitik ve Muhafazakârlık*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Güngör, E. (1996). *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik* (10. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Güvenç, B. (1993). *Türk Kimliği*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hakan Yavuz, H. (2005). *Modernleşen Müslümanlar/Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Heper, M. (2011). *Türkiye’nin Siyasal Hayatı-Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açından*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Heywood, A. (2018). *Siyasi İdeolojiler* (11. Baskı). L. Köker (çev.). Ankara: BB101 Yayınları.
- İnce, H. O. (2010). *Muhafazakâr İdeoloji Din-Siyaset*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- İnsel, A. (2017). Düzen mi Kalkınma mı?, (6. Baskı). T. Bora, M. Gültekingil (ed.). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 5 Muhafazakârlık* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 616-621.
- İrtem, O. (2020). 12 Mart: Karargâhtaki İslam İktidarı. B. Özkan, T. Gürakar (der.). *Türkiye’nin Soğuk Savaş Düzeni* içinde. İstanbul: Tekin Yayınevi. 169-208.
- İsaoğlu, K. (2020). *Türkiye’de Muhafazakârların Tarihi*. Ankara: SR Yayınevi.
- Kabacalı, A. (1990). *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2016). *Türk Sosyolojisinde Temalar 1 - Türkçülük İslamcılık Muhafazakârlık* (2. Baskı). İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Kahraman, H. B. (2010). *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi 2 (1920-1960)*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Karabekir, K. (1991). *Paşaların Kavgası*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Karpat, K. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. (2012). *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012* (12. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaya, A. R. (2016). *İktidar Yumağı Medya-Sermaye-Devlet* (5. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kaynar, M. K. (der.) (2007). *Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partileri (1923-2006)*. Ankara: İmge Kitabevi.

- Kırlı, Ö. (2016). Kadim'in Restitüsyonu ve "Kutsal"ın Restorasyonu. A. Ç. Deniz (ed.). *Öteki Muhafazakârlık* içinde. Ankara: Phoenix Yayınevi. 17-54.
- Kirk, R. (2020). Muhafazakârlığın On Prensibi. O. Aslan (çev.), F. Duman (der.). *Muhafazakârlık Okumaları* içinde. Ankara: Kadim Yayınları.
- Koloğlu, O. (2006). *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Lekesiz, Ö. (2005) İslami Türk Edebiyatı'nın Değişen Yüzü. (2. Baskı). T. Bora, M. Gültekingil (ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık, Cilt 6* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 962-978.
- Mardin, Ş. (2012). *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marshall, G. (1999), *Sosyoloji Sözlüğü*. O. Akınhay, D. Kömürcü (çev). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Güler, E. Z. (2010), "Muhafazakârlık: Kadim Geleneğin Savunusundan Faydacılığa" (4. Baskı), H. B. Örs (der.), *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler* içinde. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Milli Nizam Partisi Program ve Tüzük (1970). Ankara: As Matbaası.
- Mollaer, F. (2016a). *Tekno Muhafazakârlığın Eleştirisi*. İstanbul İletişim Yayınevi.
- Mollaer, F. (2016b). *Liberal Muhafazakârlık Karşısında Nurettin Topçu* (2. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Mollaer, F. (2017a). *Muhafazakârlığın İki Yüzü* (3. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Mollaer, F. (2017b). *Türk Muhafazakârlığında Bir Cevlan*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Moseley, A. (2020). *Siyaset Felsefesine Giriş-Birey, Toplum, Devlet ve Uluslararası İlişkiler Bağlamında Siyasi İdeolojiler*. B. Karakaş (çev.). İstanbul: Metropolis Yayıncılık.
- Nebati, N. (2014). *Milli Görüşten Muhafazakâr Düşünceye Demokrasi* (8. Baskı). İstanbul: Alfa Basım Yayın.
- Nisbet, R. (2014). *Muhafazakârlık: Düş ve Gerçek* (3. Baskı). K. Bülbül, M. F. Serenli (çev). Ankara: Kadim Yayınları.
- Oral, F. S. (1970). *Türk Basın Tarihi 1919-1965 (Cumhuriyet Dönemi)*. Ankara: Oral Yayınları.
- Tokgöz, O. (1994). *Temel Gazetecilik* (3. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Ozan, E. D. (2015). İki Darbe Arasında Kriz Sarmalı. G. Atılğan, C. Saraçoğlu, A. Uslu (yayına haz.). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* içinde. İstanbul: Yordam Kitap. 657-746.

- Öğün, S. S. (2017). Türk Muhafazakârlığının Kültürel Politik Kökleri (6. Baskı). T. Bora, M. Gültekingil (ed.). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 5 Muhafazakârlık* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 539-589.
- Önder, T. (2017). “Ali Fuad Başgil”, T. Bora, M. Gültekingil (ed.). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 5 Muhafazakârlık* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 291-301.
- Özal, K. (1998). *Türkiye Cumhuriyeti’nin 75 Yılına Bir Kuşbakışı*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Özdemir, H. (1989). Siyasal Tarih (1960-1980), S. Akşin (haz.) *Yakınçağ Türkiye Tarihi-1 1908-1980* içinde. İstanbul: Milliyet Kitaplığı. 227-292.
- Özdemir, S. (1998). *Medya Emperyalizmi ve Küreselleşme*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özipek, B. B. (2017). *Muhafazakârlık, Akıl, Toplum, Siyaset* (4. Baskı). Ankara: Liberte Yayınları.
- Özkazanç, A. (1996). Türkiye’de Yeni Sağ. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 15* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları. 1218-1224.
- Rosen, M. ve Wolff, J. (der.), (2006). *Siyasal Düşünce*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Safa, P. (1971). *Din, İnkılap, İrtica*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Safa, P. (1997). *Türk İnkılâbına Bakışlar* (3. Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Safi, İ. (2007). *Türkiye’de Muhafazakâr Siyaset ve Yeni Arayışlar* (2. Baskı). Ankara: Lotus Yayınevi.
- Saraçoğlu, C. (2015) Tank Paletiyle Neoliberalizm. G. Atılğan, C. Saraçoğlu, A. Uslu (yayına haz.). *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat* içinde. İstanbul: Yordam Kitap. 747-870.
- Saraçoğlu, C., Yeşilbaş, M. (2015). AKP Döneminde Türkiye: Minare ile İnşaat Gölgesinde. G. Atılğan, C. Saraçoğlu, A. Uslu (yayına haz.). *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat* içinde. İstanbul: Yordam Kitap. 871-957.
- Sarıbay, A. Y. (1985). *Türkiye’de Modernleşme, Din ve Parti Politikası “MSP Örnek Olayı”*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Sarıtaş, İ. (2017). *Muhafazakâr Devrim-Alman Muhafazakârlığı ve Devrim*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Serim, Ö. (2007). *Türk Televizyon Tarihi 1952-2006*. İstanbul: Epsilon Yayıncılık.
- Serter, G. (2018). *Neoliberalizm ve Muhafazakârlık İlişkisinde Mekânın Yeri Muhafazakâr Kentin İnşası*. İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Subaşı, N. (2005). 1960 Öncesi İslami Neşriyat: Sindirilme, Tahayyül ve Tefekkür. (2. Baskı). T. Bora, M. Gültekingil (ed.). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık, Cilt 6* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 217-235.

- Şapolyo, E. B. (1971). *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın*. Ankara: Güven Matbaası.
- Şaylan, G. (1992). *Türkiye’de İslamcı Siyaset* (2. Baskı). Ankara: V Yayınları.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1949). Dönem: 8, Toplantı: 3, Cilt: 20, Birleşim: 101, ss.296-299. Aktaran: Mustafa Çufalı (2012), *Türk Parlamento Tarihi TBMM - VIII. Dönem (1946-1950)*, 1. Cilt, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No: 146.
- Tamer, A. (2012). Basın Üzerine Niceliksel Bir Çözümleme: Fiyatlar ve Tirajlar. N. Güngör (der.). *Cumhuriyet Döneminde İletişim* içinde. Ankara: Siyasal Kitabevi. 359-378.
- Tanilli, S. (1981). *Uygurlık Tarihi - Çağdaş Dünyaya Giriş* (4. Baskı). İstanbul: Say Yayınları.
- Tanilli, S. (2014). *Uygurlık Tarihi* (29. Baskı). İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Taşar, M. (2001). *Türkiye’nin Düşünce Gündemi*. Ankara: Adım Ajans.
- Taşkın, Y. Muhafazakârlığın Usulanmaz Çocuğu: Reaksiyonerlik. Bora, T., Gültekingil, M. (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 5 Muhafazakârlık* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 187-215.
- Tekin, Ü. (2004). *Ak Parti’nin Muhafazakâr Demokrat Kimliği*. Ankara: Orient Yayınları.
- Topçu, N. (1997). *Yarınki Türkiye*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Toprak, B. (1983). Milli Selamet Partisi. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt: 8* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 2104-2110.
- Topuz, H. (2003). *2. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi* (2. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Toussaint, E. (1999). *Ya Paranı Ya Canını*. M. Berberyan (çev). İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Tunaya, T. Z. (1995). *Türkiye’de Siyasi Partiler: 1859-1952* (2. Baskı). İstanbul: Arba Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1998). *İslamcılık Cereyanı-3*. İstanbul: Cumhuriyet Kitap.
- Uslu, A. (2015). Çok Partili Hayat Dönüş Dönemi (1945-1950) Hür Dünya’nın Saflarında. G. Atılgan, C. Saraçoğlu, A. Uslu (yayına haz.). *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat* içinde. İstanbul: Yordam Kitap. 341-386.
- Uzgel, İ. (2009). AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü. İ. Uzgel, B. Duru (der.). *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde. İstanbul: Phoenix Yayınları. 11-39.
- V. M. (2019). *AKP Devrinde Medya Alemi*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Vural, M. (2003). *Siyaset Felsefesi Açısından Muhafazakârlık*. Ankara: Elis Yayınları.
- Yanardağ, M. (2013). *Yeni Muhafazakârlık-Neo-Conlar* (3. Baskı). İstanbul: Destek Yayınları.

- Yılmaz, M. (2017). “Sabri Fehmi Ülgener”, T. Bora, M. Gültekingil (ed.). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 5 Muhafazakârlık* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 490-508.
- Yılmaz, Y. (2015). *Medya Kuramları, Siyasal Sistemler ve Tarihi Değişimler Işığında Türkiye’de Gazetecilik Mesleği*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Yorulmayan Lider Erbakan (2017). Ankara: Erbakan Vakfı.
- Zürcher, E. (2017). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık. Bora, T., Gültekingil, M. (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 5 Muhafazakârlık* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları. 40-65.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi* (7. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Makaleler

- Akay, A. (1997). “Fransız Yeni Sağındaki Fark Fikri”, *Toplumbilim*, 7, 11-26.
- Akıncı, M. (2009). “Muhafazakârlık ve Değişim: Değişime Direniş Mi Yoksa İhtiyatlı Değişimi Savunmak Mı?”, *Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi*, 1(1), 133-148.
- Aktaşlı, H. U. (2011). “Türk Muhafazakârlığı ve Kemalizm: Diyalektik Bir İlişki”, *Doğu Batı dergisi*, 14(58), 147-161.
- Aslan, S. (2010). “Osmanlı Siyasi Rejimini Şekillendiren Bir Olgu Olarak Patrimonyalizm”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17(1-2), 245-253.
- Bora, T. (1997). “Muhafazakârlığın Değişimi ve Türk Muhafazakârlığında Bazı Yol İzleri”, *Toplum ve Bilim*, 74, 6-31.
- Burke, E. (2005). “Gelenekselcilik”, J. Kekes (der.), B. Canatan (çev.). *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl: 1(3), 11-28.
- Çağlıyan, Z. (2006). “Erken Cumhuriyet Dönemi Muhafazakârlığında ‘Değişim’: Ahmet Hamdi Tanpınar ve Türk Modernleşmesi”, *Muhafazakâr Düşünce*, 3(9-10), 19-100.
- Çağlıyan, Z. (2008). “Cumhuriyet Modernleşmesi, Din ve Köylülük: Bir Mühendis-Siyasetçi Olarak Süleyman Demirel’in İdealleri ve İcraatları”, *Muhafazakâr Düşünce*, 5(18), 217-229.
- Çaha, Ö. (2004). “Muhafazakâr Düşüncede Toplum”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 9(34), 15-24.
- Çiftçi, A. (2008). “Cumhuriyet Modernleşmesi ve Kazım Karabekir”, *Muhafazakâr Düşünce*, 5(18), 189-216.

- Demirel, T. (2004). "Türkiye’de Merkez Sağ ve Muhafazakârlık", *Liberal Düşünce*, 9(34), 67-72.
- Duman, D. (1995). Türkiye’de İslami Yayıncılık, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 127-141.
- Duman, D. (1997). "İslamcı Gençliğin Serüveni", *Birikim*, 95, 57-73.
- Dural, A. B. (2005). "Kemalist Gelenek Karşısında Ana-Damar Türk Muhafazakârlığının Seyri", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1(4), 195-214.
- Dural, A. B. (2006). "Muhafazakârlık: Düşünce Kalıbı Mı, İdeoloji Mi?", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 3(9-10), 55-66.
- Günel, A. (2004). "Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye", *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 4(1), 156-164.
- Güngörmez, B. (2014). "Türk Düşünce Dünyasında Türk Muhafazakârlığı Sorunsalı ve Kültürel Muhafazakârlık Olarak ‘Türk Muhafazakârlığı’, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 10(39), 161-177.
- Güven, A. (2016). "Kısakürek’in ‘Aksiyon’undan Topçu’nun ‘Hareket’ine: Mukayeseli Bir Okuma Denemesi", *Muhafazakâr Düşünce*, 12(47), 181-200.
- Helvacı, A. (2004). "Muhafazakâr Duruştan Demokrat Tavra Anakronik Bir Yolculuk", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1(2), 193-206.
- Huntington, S. M. (1957). "Conservatism as an Ideology", *The American Political Science Review*, 51(2), 454-473.
- İrem, N. (1997). "Kemalist Modernizm ve Türk Gelenekçi-Muhafazakârlığının Kökenleri", *Toplum ve Bilim*, 74, 52-101.
- İrem, N. (1999). "Muhafazakâr Modernlik, "Diğer Batı" ve Türkiye’de Bergsonculuk", *Toplum ve Bilim*, 82, 141-179.
- Kahraman, H. B. (2013). "Modernite, İslam, Muhafazakârlık- Kaynaklar ve Sonuçlar", *Notos*, 40, 23-28.
- Karaarslan, F. (2016). "15 Temmuz Darbe Girişimi ve Muhafazakârlığın Türkiye Bağlamı -Türkiye’de Muhafazakârlığı Yeniden Düşünmek-", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 13(49), 21-36.
- Karaarslan, F., Nacak, İ. (2014). "Erol Güngör Düşüncesinde Muhafazakâr Temalar", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 10(39), 45-60.
- Kasım, M. (2009). "Türkiye’de Özel/Tecimsel Radyo Yayıncılığının Gelişim Süreci ve Konya’da Tecimsel Radyolar Üzerine Bir İnceleme", *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 5(4), 118-135.

- Kirk, R. “Süreklilik ve Değişim”, F. Çakır (çev.), *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1(4), 11-26.
- Köni, H., Torun, İ. (2013). “Muhafazakârlık Olgusu ve Amerika-Türkiye Örneklerinde Dini Muhafazakârlık”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 10(38), 181-209.
- Kuyucu, M. (2015). “Türkiye’de Özelleşen Radyo Yayıncılığının 25. Yılında Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8(37), 911-924.
- Livan, H. F. (2020). “Türk Siyasal Düşüncesinde Modernleşme ve Bergsonculuk: Anti mi Alternatif mi?”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(4), 1443-1467.
- Oakeshott, M. (2004). “Muhafazakâr Olmak Üzerine”, İ. Seyrek (çev.). *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1(1), 55-78.
- Oğuz, M. C. (2015). “Mustafa Şekip Tunç ve Türkiye’de Bergsonculuk”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 90-109.
- Öğün, S. S. (2004). “Muhafazakârlık Soruşturması (Mülakat)”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1(1), 2004, 135-141.
- Özcan, A. (2011). “Muhafazakâr Tarihçiliğin Popüler Yüzü: ‘İnanmıyorum Bana Öğretilen Tarihe!’”, *Doğu Batı*, 14(58), 243-176.
- Özçağlayan, M. (2000). “Türkiye’de Televizyon Yayıncılığının Gelişimi”, *Selçuk İletişim*, 1(2), 2000, 41-52.
- Özdemir, M. (2016). “Bilgi Çağında Ana Akım Medyaya Karşı Ortaya Çıkan Alternatif Medyanın Rolü ve Yükselen Yurttaş Gazeteciliği”, *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 1(2), 247-259.
- Özkan, M. (2016). “Türk Muhafazakârlığı: Siyasal Bir Gelenek (mi)?”, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 3(5), 1-17.
- Sürgit, B. (2015). “Mavera Dergisinin Kuruluş Süreci”, *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38(2), 137-156.
- Yıldırım, S. (2003). Muhafazakârlık, Türk Muhafazakârlığı ve Peyami Safa Üzerine, *Journal of Historical Studies*, 1(10), 9-18.
- Yıldız, A. (2011). “Kuruluş Sürecinde Cumhuriyet Muhafazakârlığı: Peyami Safa’nın Kemalizm Yorumu”, *Doğu Batı*, 14(58), 191-212.
- Yılmaz, A., Erdoğan, T. (2015). “Muhafazakâr Söylem Üzerinden Türkiye’de Medya-İktidar İlişkileri: 2002 Yılı ve Sonrasında Medyada Değişen Sahiplik Yapısı”, *Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi Atatürk İletişim Dergisi*, 9, 143-160.

Yılmaz, M. (2004). “Muhafazakâr Demokrat Bir Politikanın Temel Özellikleri Neler Olabilir?”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1(1), 143-147.

Tezler

Aydar, Ö. (2010). Muhafazakârlık ve Tahsin Demiray, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Özder, F. (2006). 1980 Sonrasında Türkiye’de Muhafazakâr Kimliğin Gelişimi ve Siyasal Partiler, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Süreli Yayınlar

Akyol, T. (1994). “Refah Olayı”, *Nokta: Özel Ek-3*.

Yıldırım, H. (2019). “Sebil Dergisi: ‘Her Şey Hak İçin’”, *Derin Tarih*, 87.

Şehadet (1988, Mayıs). “Amerika ile savaş bölgesi yalnız körfez değildir ve Amerika ile savaşmak en büyük ibadettir”, 11.

Önce, B. E. (2008). “Muhafazakâr Medyanın Görme Bozuklukları: Yeni Şafak Örneği”, *Haksöz*, 207.

Yeniden Milli Mücadele (1970, 16 Haziran). “Üniversitelerde Eşkıya Kol Geziyor”, 20.

Vesika (1970, 15 Haziran), 14.

İlim ve Sanat (1985, Mayıs-Haziran), 1.

Muhafazakâr Düşünce (Yaz 2004, Yaz), 1.

İslam Mecmuası (1956, Nisan), 1.

Tohum (1963, Eylül), 1.

Milli Gençlik (1963, Eylül), 1.

Milli Gençlik (1974, Aralık), 3(1).

Gölge (1975, Kasım), 1.

Akıncı Güç (1979, 10 Haziran), 1.

İslam (1983, Eylül), 1.

Mektup (1985, Şubat), 1.

Kadın ve Aile (Nisan 1985, Nisan), 1.

Girişim (1985, Kasım), 2.

Altınoluk (1986, Şubat), 12.

Altınoluk (1986, Mart), 1.

Altınoluk (1986, Ekim), 8.

Şehadet, (1987, Nisan). “Ey Dünya Müslümanları! İslam’ın yardımına koşunuz”, 7

Dış Politika (1988, Mart), 1.

Haksöz, (1991, Nisan), 1.

İktisat ve İş Dünyası Bülteni (1992, Ocak-Şubat), 1.

Tevhid (1979, 1 Ocak), 3.

İktibas (1981, 1 Ocak), 1.

Sebil (1976, 2 Ocak), 1.

Şura (1978, 5 Ocak), 1.

Çatı, (1975, 1 Şubat), 1.

Yeniden Milli Mücadele (1970, 3 Şubat). “Milletim Uyan”, 1.

Şadırvan (1976, 29 Mayıs), 1:2-3.

Selamet (1962, 1 Nisan), 1.

Cuma (1990, 6-12 Nisan), 1.

Seher Vakti (1970, 1 Ağustos), 10.

Yalçın Akdoğan ile Röportaj (2003, 16 Ağustos) . “Kendini Arayan AK Parti: Bize Müslüman Demokrat Demesinler”, *Sabah*:13.

Hür Adam (1950, 1 Eylül), 1.

Hakkaniyet (1957, 11 Ekim), 4.

Vesika (1975, 1 Aralık), 1.

Yeryüzü, (1990, 15 Aralık). “Mazlum-Der Kuruluyor”, 1:1.

Tevhid (1978, 17 Aralık), 1.

Tevhid, (1978, 25 Aralık), 2.

Basılı Gazeteler

Atikkan, Z. (1993,18 Kasım), “Müslüman Medyası”, *Hürriyet*.

Fatih Ceylan, İ. F. (1995, 13 Ocak), “Milli Gazete Zor Şartlar Altında Çıkarıldı, Hasan Aksay ile Röportaj”, *Milli Gazete*.

Güngör, Ş, Sayın, A. (1993, 25 Ocak), “Tesettüre Uygun TV Kapıda”, *Cumhuriyet*.

Kahraman, M. (2019, 3 Mayıs), “Çeyrek Asır Önce Ne Dediysen O”, *Yeni Şafak*.

Karaaliğlu, M. (2013, 18 Şubat), “Medyada Bir Ezber Bozuldu Farkın Mısınız?”, *Star*.

Karaman, H. (2011, 9 Eylül), “Banka Reklamı”, *Yeni Şafak*.

Karar (2016, 7 Mart), 1.

Kaya, M. A. (2015, 21 Şubat), “Nurcuların Gazeteleri”, *Yeni Asya*, 1.

Kocaman, Y. (2013, 8 Aralık) “Gazeteler Kimi Destekliyor”, *Yeni Şafak*.

Milli Gazete (1976, 21 Nisan).

Milli Gazete (1974, 26 Şubat).

Milli Gazete (1976, 12 Mayıs).

Milli Gazete (2006, 20 Ocak).

Milli Gazete (2010, 12 Ocak).

Milli Gazete, 1 Eylül 1975.

Olgun, O. (2017, 23 Ocak), “Yeni Şafak’ta Direnişe Omuz Verdim, Nabi Avcı ile röportaj”, *Yeni Şafak*.

Özcan, M. (2016, 28 Şubat), “Hocam Seni Özledik”, *Milli Gazete*.

Selvi, A. (2003, 6 Şubat), “Gül: Bizden Günah Gitti”, *Yeni Şafak*.

Som, D. (1998, 13 Aralık), “Vurdumduymazlık”, *Cumhuriyet*:17.

Terzi, A. (2019, 6 Aralık), “Mesaj TV’ye Kavuştuk”, *Yeni Mesaj*.

Toprak, V. (2002, 21 Kasım), “Kıbrıs, AGSP ve AB’yi Paket Halinde Görüşelim”, *Yeni Şafak*.

Yeni Asya (1970, 21 Şubat).

Yeni Şafak (1996, 2 Ocak).

Yeni Şafak (2001, 4 Aralık), “Akit ‘Elveda’ Dedi”.

Yeni Şafak (2002, 5 Kasım), “MÜSİAD Başkanı Ali Bayramoğlu ‘Artık hiçbir şey eskisi olmayacak’”.

Yeni Şafak (2004, 1 Nisan).

Yeni Şafak (2004, 1 Şubat).

Yeni Şafak (2011, 10 Mayıs), “Dünyaya Yeni Söz”.

İnternet

Anadolu Ajansı (2013), <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/skyturk360-ve-aksam-gazetesi-ethem-sancakin-oldu/202619>. Erişim tarihi: 23.09.2021.

Anadolu Ajansı (2014), <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/aa-genel-mudurlugune-kazanci-atandi/0/39539>. Erişim Tarihi: 13.11.2021.

ASKON (2021), <https://www.askon.org.tr/kurumsal/biz-kimiz/>. Erişim tarihi: 07.10.2021.

Birgün (2012), <https://www.birgun.net/haber/milli-gazete-1-mayis-i-resmen-tanidi-61437>. Erişim tarihi: 19.10.2021.

Çakır, R. (2001). “Enver Abinin İmtiyazı” <https://bianet.org/bianet/ekonomi/736-enver-abinin-imtiyazi>. Erişim tarihi: 22.09.2021.

Doğru Haber (2014), <https://dogruhaber.com.tr/haber/144842-rehber-tv-4-yasinda>. Erişim tarihi: 08.10.2021.

Erdoğan, R. T. (2019), “Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan: Yeni Şafak Türkiye’nin Beka Mücadelesine Tanık” <https://www.yenisafak.com/hayat/cumhurbaskanirecep-tayyip-erdogan-yeni-safak-turkiyenin-beka-mucadelesine-tanik-3469244>. Erişim tarihi: 05.11.2021.

Gerçek Gündem (2020), <https://www.gercekgundem.com/medya/240118/gazetelerin-tirajlari-belli-oldu-iste-2020nin-son-tirajlari>.

Haksöz Haber, (2014). “1960’lı Yıllarda Türkiye’de İslami Uyanış” <http://www.haksozhaber.net/1960li-yillarda-turkiyede-islamiuyanis-49002h.htm>. Erişim tarihi: 21.10.2021.

<https://idp.org.tr/uploads/zamantuneli.pdf>. Erişim tarihi: 16.09.2021.

<https://www.albayrak.com.tr/sektorler-ve-sirketler>. Erişim tarihi: 23.09.2021.

<https://www.ihlasyayinholding.com.tr/>. Erişim tarihi: 25.09.2021.

<https://www.iz.com.tr/hakkimizda> (Erişim tarihi: 29.10.2021).

Hürseda Haber (2016). <https://hurseda.net/gundem/174694-dogruhaber-gunluk-yayina-basladi.html>. Erişim tarihi: 13.10.2021.

İhlas Gazetecilik Tarihçesi (2021). <https://www.ihlasgazetecilik.com.tr/tarihce>. Erişim tarihi: 22.09.2021.

İslamcı Dergiler Projesi (2021), <https://idp.org.tr/hakkinda>. Erişim tarihi: 15.09.2021.

İslamcı Dergiler Projesi, (2021). “Hilal” <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/77/hilal>. Erişim tarihi: 16.09.2021.

İslamcı Dergiler Projesi, (2021). “İslamın İlk Emri Oku” <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/92/islam-in-ilk-emri-oku>. Erişim tarihi: 19.09.2021.

İslamcı Dergiler Projesi, (2021). “Milli Gençlik” <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/59/milli-genclik>. Erişim tarihi: 28.09.2021.

İslami Analiz (2016), <https://islamianaliz.com/haber/7441146/kudus-tv-yeniden-yayina-basladi>. Erişim tarihi: 12.10.2021.

Kaplan, Y. (2012). “Muhafazakâr Medya Kendisine İhanet Ediyor, İktidarla İlişkisi Çok İğrenç, Hazal Özvarış söyleşisi” <https://t24.com.tr/haber/muhafazakar-medya-kendisine-ihanet-ediyor-iktidarla-iliskisi-cok-igrenc,206522>. Erişim tarihi: 24.09.2021.

Karagöl, İ. (2019), “Yeni Şafak Türkiye’nin Son Yirmi Beş Yılıının Siyasi Tarihidir” <https://www.yenisafak.com/hayat/ibrahim-karagol-yeni-safak-turkiyeninson-yirmi-bes-yilinin-siyasi-tarihidir-3469247>. Erişim tarihi: 05.11.2021.

Kaya, R. (2009). “Akıncı ve Akıncılar Dergisi” <https://www.haksozhaber.net/akinci-ve-akincilar-dergisi-10007yy.htm>. Erişim tarihi: 30.09.2021.

Medya Radar (2011), <https://www.medyaradar.com/milli-gazetede-taslar-yerinden-oyyadi-kim-hangi-goreve-getirildi-haberi-69304>. Erişim tarihi: 17.10.2021.

Milli Gazete (2006), <https://www.milligazete.com.tr/haber/744863/star-gazetesi-ni-kkktc-li-ali-ozmen-safa-aldi>. Erişim Tarihi: 22.09.2021.

Milli Gazete (2019), <https://www.milligazete.com.tr/haber/3391277/13-yillik-tv-kanali-kapaniyor>. Erişim tarihi: 07.10.2021.

Milli Gazete (2021), <https://www.milligazete.com.tr/bilgi/kurulus>. Erişim tarihi: 14.10.2021.

Milli Gazete (2021), www.milligazete.com.tr/haber/7417807/hilal-kaplan-trt-yonetimine-atandi-iste-trtnin-yeni-yonetim-kurulu. Erişim Tarihi: 12.11.2021.

MÜSİAD (2021), <https://www.musiad.org.tr/icerik/musiadla-tanisin-2>. Erişim tarihi: 06.10.2021.

Odatv (2018), <https://odatv4.com/siyaset/erdoganin-bu-sabah-atadigi-yeni-safak-yazarinin-ozgecmisinde-bir-eksik-var-22091847-146912>. Erişim Tarihi: 12.11.2021.

Olgun, A. (2021). “Parasızlıktan Küçük Harflerle Gazete Çıkardık, Hasan Aksay ile röportaj” <https://www.yenisafak.com/hayat/parasizliktan-kucuk-harflerle-gazete-cikardik-3649029>. Erişimtarihi: 15.10.2021.

Önce Vatan (2008), <https://www.oncevatan.com.tr/gazetelerin-16-22062008-tarihleri-arasi-tiraj-rakamlari-makale,24138.html>. Erişim tarihi: 04.11.2021.

Önce Vatan (2008), <https://www.oncevatan.com.tr/gazetelerin-16-22062008-tarihleri-arasi-tiraj-rakamlari-makale,24138.html>. Erişim tarihi: 05.11.2021.

Özbadem, F. (2013). “İslamcı Dergiciliğin Gelişimi” <http://www.kitaphaber.com.tr/islamci-dergiciligin-tarihi-gelisimi-k1461.html>. Erişim tarihi: 16.09.2021.

Sabah (2013), <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2013/06/14/askondan-gezi-parki-ilani>. Erişim tarihi: 09.10.2021.

Sözcü (2015), <https://www.sozcu.com.tr/2015/gundem/akit-tv-zulum-1938de-son-buldu-altiyazisi-icin-savciliga-ifade-verdi-993232/>. Erişim tarihi: 12.10.2021.

T24 (2014), <https://t24.com.tr/haber/medyada-nefret-soylemi-yuzde-30-artti-en-fazla-nefret-soylemini-yeni-akit-yapti,282024>. Erişim tarihi: 05.10.2021.

Tabak, S. (2016). “TUSKON Tarih Oldu” <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2016/07/24/tuskon-tarih-oldu>. Erişim tarihi: 07.10.2021.

Tanyeri Haber (2018), <https://www.tanyerihaber.com/on4-tv-resmi-olarak-acildi.html>. Erişim tarihi: 14.10.2021.

TRT Haber (2016), <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/haber-ve-spor-yayinlari-dairesi-baskanligina-yasar-taskin-koc-atandi-240479.html> . Erişim Tarihi: 12.11.2021.

TÜSİAD (2021), <https://tusiad.org/tr/tusiad/hakkinda>. Erişim tarihi: 08.10.2021.

Yabul, D. (2018). “Kenan Yabanigül ile söyleşi: Çocuklarımızın Eğitimine Gereken Önemi Vermiyoruz” <https://www.dunyabizim.com/soylesi/27749/kenan-yabanigul-cocuklarimizin-egitimine-gereken-onemi-vermiyoruz>. Erişim tarihi: 01.10.2021.

Yeni Akit (2015), <https://www.yeniakit.com.tr/haber/akit-tv-yayina-basladi-73428.html>. Erişim tarihi: 12.10.2021.

Yeni şafak (2008), <https://www.yenisafak.com/yerel/yeni-safak-1995-2008-114811>. Erişim tarihi: 03.11.2021.

Yeni şafak (2016), <https://www.yenisafak.com/gundem/zaman-gazetesinin-tiraji-100-bin-dustu-2430496>. Erişim tarihi: 07.11.2021.

Yeni şafak (2016), <https://www.yenisafak.com/gundem/zaman-gazetesinin-tiraji-100-bin-dustu-2430496>. Erişim tarihi: 09.11.2021.

Yeni şafak (2019), <https://www.yenisafak.com/hayat/turkiyenin-birikimi-3469308>. Erişim tarihi: 28.10.2021.

Yeni şafak (2021), <https://www.yenisafak.com/ekonomi/merkeze-finansci-baskan-merkez-bankasinin-yeni-baskani-kim-sahap-kavcioglu-kimdir-3614669>. Erişim Tarihi: 13.11.2021.